İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret Emiroğlu
4

1942 Yılında Mihver ve Müttefik Devletlerce
Düzenlenen Türk Basın Gezileri
Gül Karagöz-Kızılca
5-27

Yalan Yaratan Makine ya da Makine Yaratan Yalancı
Aslı Yazıcı Yakın
29-45

Osmanlı Bankası'nın Sağlık ve Sosyal Yardımları
Murat Koraltürk
47-50

Ankara Sahaflarına Dair Bir Şerh
Ahmet Özcan
51-60

XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında
Osmanlılar ve Türkler
Uygur Kocabaşoğlu
61-74

ÜLKER
Niksar Halkevi Kültür Dergisi
M. Bülent Varlık
75-80

Rusya Devlet Arşivlerinden -I-
Rusya Devleti Askeri-Tarih Arşivi'ndeki
Türkiye ile İlgili Belgeler
Eftal Ş. Batmaz
81-109

Sol'un Tarihinden
Türkiye Komünist Fırkası/1925
Eftal Ş. Batmaz
M. Bülent Varlık
111-119

Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler
Suavi Aydın
121-123

Bir Kitap ya da Osmanlı Tarihi İçin
Yeni Bir Kaynak
Nuri Adıyeke
125-134

Kiliseye, Şehre ve Mecaza Dair...
Hakan Kaynar
135-153

Vilayet Salnamelerine Göre
Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf
Kudret Emiroğlu
155-172

1902 Çankırı Depremi
Ömer Türkoğlu
173-176

Osmanlı Döneminde Harput'un
Görsel Tarihi Üzerine Bir Deneme
Mustafa Balaban
177-186

Kebikeç'in bu sayısı dosyasız çıkıyor. Dosyalarımızın konusuna girmedikleri ve dosya dışında makalelere fazla yer ayıramadığımız için elimizde biriken yazıları yayınlayabilmek amacıyla, bu kerelik dosyasız çıkmaya ve adet haline getirmemekle birlikte, zaman zaman bu tür birikimlerden böyle istifadeye karar verdik.

Bu saymızda iki yeni dizimiz başlıyor.

Eftal Ş. Batmaz'ın Moskova'da devlet arşivlerinde bulduğu belgeler "Sol'un Tarihinden..." adlı diziye dönüştü. Osmanlı/Türk solu hakkında özgün belgelerden yapılan seçmeler, M. Bülent Varlık'ın açıklama ve notlarıyla dizi halinde yayınlanacak. Bu sayımızda dört belge ile Nazım Hikmet'in 1925 yılında İzmir'de Türkiye Komünist Fırkası adına yürüttüğü faaliyetler yer alıyor. Nazım'ın bilinmeyen ve biyografisinde çeşitli zamanlama hatalarına yol açan bu günleriyle ilgili yazışmaları ve Fırka'nın İzmir çalışmaları böylece ilk kez gün ışığına çıkıyor. Etfal Batmaz'ın bu tür belge, kitap ve malzemenin bulunduğu arşivler hakkındaki tanıtmaları da ilki bu sayımızda yayınlanacak olan iki makale ile araştırmacıların bilgisine sunulacak.

İkinci dizimizi Uygur Kocabaşoğlu hazırladı. "XIX. yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler" başlığını taşıyan dizide Uygur Kocabaşoğlu'nun XIX. yüzyıl İngiltere dergilerindeki Osmanlı/Türklerle ilgili makaleler bibliyografyası, döneminde dünyanın egemen gücü olan İngiltere açısından nasıl görüldüğümüzü ve değerlendirildiğimizi ortaya koyarken, hakkında bilgi bulamadığımız için yabancı kaynaklara başvurmak zorunda kaldığımız birçok konu içinde bir başvuru listesi oluşturuyor. Uygur Hoca'nın 45 dergide yayınlanmış olan 92.000 makaleyi tarayarak oluşturduğu bibliyografya dizisi, tamamlandığında 1067 makale künyesini içerecek.

Dosyasız yayınlandığı için konu çeşitliliği gösteren bu sayımızdaki yazıların ilginizi çekeceğini ve ayrı bir tat vereceğini umuyoruz. Bundan sonraki sayılarımızda dosya konusu olarak, illere ayırdığımız dosyaların üçüncüsü olmak üzere Eskişehir'i seçtiğimizi, Eskişehir dosyasından sonra ise, mealen "Hukuk Tarihi ve Hukuk Kuramı ile Yasaların Uyumu" dosyasını hazırlamakta olduğumuzu duyururuz.

Saygılarımızla.

Kudret Emiroğlu

1942 Yılında Mihver ve Müttefik Devletlerce Düzenlenen Türk Basın Gezileri*

Gül KARAGÖZ-KIZILCA

Bu yazı, bir grup Türk gazetecisinin 1942 yılında Almanya, İngiltere ve ABD'ye yaptıkları basın gezisinin değerlendirilmesi amacıyla yazılmıştır. Söz konusu geziler, II. Dünya Savaşı sırasında yoğun bir biçimde yürütülen propaganda faaliyetlerinin bir parçasıdır. Türk kamuoyunu kendi politikaları doğrultusunda yönlendirme çabası içinde olan mihver ve müttefik devletler, gazetecileri savaş faaliyetleri konusunda etkileyebilmek için nüfuz bölgelerine davet etmişler, askeri çabaları konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. Amaçlanan, kuşkusuz, bu savaşa Türkiye'nin kendi saflarında katılımını sağlamaktır.

II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen Türkiye'ye dönük propaganda çalışmalarının Glasneck'in çalışması dışında, bugüne kadar yeterince incelendiğini söylemek zordur. Gazetecilerin yazdıkları dışında, yurt dışına yapılan bu gezilerin değerlendirilmesi de yeterince yapılmamıştır. Biz bu yazıda gazetecilerin yazdıklarının yanısıra İngiliz ve Amerikan dışişleri arşivlerinde bulunan belgelerin ışığında her iki kutbun propaganda çabalarında büyük önem taşıyan bu gezilerin bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz.[1]

* Bu çalışma, konunun önemine dikkatimi çeken Prof. Dr. Korkmaz Alemdar'ın değerli yardım ve katkılarıyla gerçekleştirilmiştir.

1 Bu yazı, Amerikan ve İngiliz Dışişleri belgeleri ışığında 1942 yılı üzerine odaklanmaktadır. Ancak savaş sırasında Hindistan ve Mısır da dahil olmak üzere birçok ülkeye, değişik tarihlerde Türk basın heyetleri gitmiştir. Gidilen ülkelerin arşivlerinden yararlanarak tüm bu gezilerin incelenmesi en azından nicelik olarak, bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Bununla birlikte yazıda, 1942 yılındaki gezileri önceleyen ve savaş hazırlığı olarak değerlendirilebilecek 1935, 1939, 1940 gezilerine de değinilecektir.

Aslında 1942 gezileri, Türk basın heyetleri tarafından gerçekleştirilen ne ilk ne de son gezilerdir. 1870-71 Fransa-Almanya savaşı sırasında Fransızlardan yana olan Osmanlı Devleti'nin politikasının aksine, Almanya'nın savaşı kazanacağı yönünde yayın yapması nedeniyle,1872 yılında *Basiret*'in sahibi Ali Efendi'nin Alman Prensi Bismarck'ın özel davetlisi olarak Berlin'e gittiğini biliyoruz (1976)[2]. 1903 yılında Avrupa'nın çeşitli bölgelerine gerçekleştirilen geziden de haberdarız (Kuran, 2002). 1935 yılında Almanlar tarafından savaşa hazırlık olmak üzere düzenlenen gezi ile İkinci Dünya Savaşı sırasında, 1939 ve 1940 yıllarında, gerçekleştirilen geziler üzerine henüz bir çalışma bulunmasa da kimler tarafından düzenlendiği konusunda fikir sahibiyiz.[3]

Yazının ilk bölümünde gezinin yapıldığı ortam hakkında ipuçları vermesi amacıyla, Türk basınının genel nitelikleri ile 1942 gezilerinden önce gerçekleştirilen ve Türk hükümetinin II. Dünya Savaşı sırasında mihver ve müttefik devletlere karşı yürüttüğü politikayı yansıtan gezilere değinilecek, daha sonra Amerikan ve İngiliz Dışişleri bakanlığı belgeleri ışığında 1942 yılında bu devletlere yapılan basın gezileri ele alınacaktır.

I- İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI, TÜRKİYE VE TÜRK BASINI

Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgali ile başlayan II. Dünya Savaşı'nın yarattığı gergin havadan, savaşa girmemesine rağmen Türkiye de çok etkilenmiştir. Bu durumda kuşkusuz, devraldığı ağır ekonomik sorunları çözme fırsatı bulamadan yeni bir dünya savaşı ile karşılaşması ve 1939 yılı sonunda yaşanan ve zayıf bir ekonomide ağır etkiler doğurabilecek güçteki Erzincan depremi ile geçirdiği sarsıntının büyük payı bulunmaktadır. Bu nedenle, ülkenin toprak bütünlüğü ve mutlak bağımsızlığını koruma amacından ayrılmadan savaşın yarattığı olumsuz koşulların dışında kalabilme çabası (Gürün, 1983: 7), dönem boyunca uyguladığı politikaların temel itkisi olarak görünmektedir.

Türkiye'nin hukuken değilse bile[4] fiilen savaşa girmeme amacıyla biçimlendirdiği dış politikası ülkede her alanda denetimin artması biçiminde yansımıştır. Denetimden payını alanların başlıcalarından biri de basındır. Bu dönemde hükümet, belirlediği politika ile çelişecek haberlerin yayınlanmasını önleyici çeşitli olanaklara sahiptir. Yürürlükteki birçok yasa ve uygulamalar, siyasal iktidarın basının hem denetlenmesi hem de yönlendirilmesi açısından işini kolaylaştırır niteliktedir. 1931 tarihli Matbuat Kanunu, hâlâ geçerli olan basın yasası özelliğini taşımaktadır. Kanunun 50. maddesine

2 Basiretçi Ali Efendi'ye bu gezi sırasında saatte 5000 nüsha basma kapasitesindeki bir baskı makinesi hediye edilmiş ve yüklü miktarda nakdi yardımda da bulunulmuştur.

3 1942'de Türk gazetecilerin İngiltere'ye yaptıkları gezi hakkında yapılmış bir çalışma için bkz, Nur Özmel Akın, 1999.

4 Türkiye, her iki kutupla imzaladığı çeşitli anlaşmalar gereği hukuken savaşın içindedir.

göre, "Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı" bakanlar kurulu kararıyla gazete ve dergiler süresiz olarak kapatılabilmektedir. Aynı maddede, bu nedenle kapatılan bir yayın organının sahiplerinin başka bir isimle yayın yapmasının önüne de geçilmekteydi. Bu dönemde, Berkes'in deyimiyle "Gazete kapatılması adi ahvalden"(Berkes, 1997: 269) sayılmaktaydı. Özellikle dış politika ile ilgili haber ve yorumlar, dış etkileri göz önüne alınarak kontrol altında tutulmaktaydı. Bunun bir yolu, dış politika haberlerinin Anadolu Ajansı'ndan gönderildiği biçimde yayınlanmasıydı. Savaş yılları boyunca önemli gazetelerin sahiplerinin milletvekili seçilmeleri, iktidarın rejimi koruma ve meşrulaştırma çabalarından bir diğeri olarak belirmiştir. Partili milletvekillerinin sahip olduğu gazeteler savaş boyunca, Türk basınının özgür olduğunu ileri süren, tek parti rejimini savunan yayınlar yaparak rejimin devamının sağlanmasında önemli işlevler üstlenmişlerdir (Güvenir, 1991).

II. Dünya Savaşı boyunca basının hükümetçe belirlenen temel işlevi iktidarın politikasını desteklemektir. Bu nedenle savaşan ya da savaşın etki alanında bulunan tüm ulus devletlerde olduğu gibi, basın denetim altındadır. II. Dünya Savaşı sırasında Türk basınının içinde bulunduğu ortam, Türkiye'nin içinde bulunduğu genel koşullardan bağımsız değildir. Bu yazıda asıl üzerinde durulan denetim, mihver ve müttefik devletlerce yapılandır. Savaş sırasında Türk basını, aynı zamanda savaşa taraf olan devletlerin kontrol faaliyetlerinin de nesnesi konumundadır. Çünkü hem mihver hem de müttefik devletler açısından basın, onun aracılığı kullanılarak kamuoyunun etkilenmesinde ve böylece Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa sokulmasında vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Kamuoyunu ve Türk hükümetini etkileme, Türk dış politikasına tarafların istediği yönde biçim verme gücüne sahip olduğu düşünülen basının etkilenmesini gerektirdiğinden İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Almanya gibi iki kutbu temsil eden ülkeler, ilgilerini Türk basını üzerine yöneltmişlerdir. Bu amaçla uygulanan propaganda faaliyetlerinin en önemlilerinden biri, değişik gazeteci gruplarının söz konusu devletler ile bunların işgali altındaki topraklara davet edilmesidir. Bununla birlikte bu davetlerin, Türkiye'de basın ile ilgili düzenlemelerin gazetecilerin iki kutuptan birini doğrudan destekleyen yayın yapmalarının önüne geçmesine rağmen yapılmakta olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Bu gezilerin, aynı zamanda, basının hükümetin dış politika amaçları doğrultusunda yönlendirilmesinin bir yolu olduğu düşünülebilir. Hükümet, mihver ve müttefik devletlerin kendi ülkeleri ya da etkileri altında bulunan bölgelerin görülmesi amacıyla yaptıkları davetlere, kendi politikasına uygun gazetecileri, günlük harcamalarını karşılamak üzere devlet bütçesinden ayırdığı yollukla[5] göndermekteydi. Bununla

5 İngiliz belgelerinden öğrendiğimize göre 1942 gezisine katılan gazeteciler, devletin birer memuruymuşçasına günlük 1000 TL'lik harcırah almaktadırlar. İngiliz elçiliği bu bilgiyi A.A

birlikte, denetimi şansa bırakmama kaygısından olsa gerek, gezilere hükümet tarafından görevlendirilen bakanlar, basın yayın genel müdürleri, emekli askerler de katılmaktadır. Ancak unutulmaması gereken bir nokta, söz konusu gezilerin Türk hükümetinin basını denetlemesinden çok, iki tarafın propagandası için gerekli koşulları yaratmış olmasıdır.

II- MÜTTEFİK VE MİHVER DEVLETLERİN PROPAGANDA FAALİYETLERİ VE TÜRK BASINI

II. Dünya Savaşı sırasında Türk basının faaliyetleri, hükümetin savaşın akışına göre değişen ama her zaman "tarafsız" olan dış politikasının izlerini taşır. Savaş sırasında Türk dış politikası, topraklarına herhangi bir saldırı olmadıkça savaşa katılmama ve her iki taraf arasında, Deringil'in ifadesiyle, *dengeye* dayalı bir politika kararı çerçevesinde belirlenmiştir (Deringil,1994). Aslında Türkiye, 19 Ekim 1939'da Fransız ve İngiliz hükümetleriyle imzaladığı anlaşma gereğince hukuken bu savaşa taraf olmuştur. Ancak bu hukuki taraflık savaşın sonuna dek Türkiye'nin fiili tarafsızlığına son veremeyecektir.

Türkiye, savaşın başından 1941 yılının ilk aylarına dek müttefik yanlısı bir tutum sergilemiştir. Ancak 1941 yılından 1943 yılı sonuna kadar Almanya'nın müttefik devletler karşısında üstün duruma geçmesi ve Türk sınırlarına yaklaşması, bu süre içerisinde Türkiye'yi, topraklarını bir saldırıya karşı korumak isteğiyle özünde aynı ama görünüşte farklı bir dış politika izlemeye itmiştir. Bu dönemde Türkiye, Almanya ile yakınlaşmış görünmektedir. Kuşkusuz bu durum izlediği denge politikasının gereğidir. 1941 yılında savaş, Türkiye'nin bütün sınırlarında sürmektedir. Bir taraftan Almanya, diğer taraftan İngiltere ve Amerika Türkiye'nin savaşa kendi yanında katılması için çaba göstermektedir. Ancak Türkiye'nin çıkarı ne mihver ne de müttefik devletlerin yanında yer almayı gerektirmektedir.[6] Bu nedenle, bu süre içerisinde müttefikler safında yer almaya devam etmek ve Almanya ile ticari ilişkiler de dahil olmak üzere dostluğunu geliştirmek yönünde bir politika izlemeye başlamıştır. Bu "tarafsızlık", zaman zaman bazı gazetelerin kendi dış politika çizgisinin sağında ya da solunda yayınlar yapılmasına göz yumuluyormuş gibi bir izlenim uyandırmıştır. Aslında bu durum, müttefiklerin

---

Müdüründen aldığını bildirmektedir. Aynı belgede bildirildiğine göre, Almanya'ya giden gazeteciler de günlük 500 TL harcırah almışlardır. PRO-FO 371 33403 R 5525.

6 Savaş boyunca Türkiye üzerinde bir Sovyet tehdidi söz konusuydu. Almanya'nın Sovyetlere saldırması ve bu saldırıdan üç gün önce Türk-Alman dostluk ve saldırmazlık antlaşmasının imzalanması Türkiye'yi bir ölçüde rahatlatmıştır. Bununla birlikte, olası bir Sovyet-İngiliz işbirliğine karşı şüpheyle yaklaşan Türkiye, 1942 yılı boyunca Almanya ile yakınlaşmıştır. Ancak bu yakınlaşma, müttefiklerle olan ittifakına son vermesini gerektirecek ölçüde değildir. Bu durumun nedeni, Türk hükümetinin Alman askeri başarılarının arka arkaya geldiği 1942 yılı boyunca bile, kesin bir Alman zaferine inanmamasıdır (Koçak, 1986:187).

mi yoksa mihver devletlerinin mi kazanacağının bilinememesinin bir sonucudur. Mihver ve müttefik devletler ise Türkiye'yi kendi safına çekebilmek için giriştikleri kimi propaganda faaliyetlerinde Türk basınına özel önem vermişlerdir. Her iki taraf da çeşitli Türk basın heyetlerini savaş güçlerini göstermek için ülkelerine davet etmiş; Türk hükümeti ise bu davetlere iki taraf arasındaki dengeyi sağlayacak heyetler göndermeyi tercih etmiştir. Öyle ki bu heyetlere katılan gazeteciler, gönderilen tarafın politikasına yakın görünen kişilerden seçilmektedir. Tutarlı bir biçimde Alman aleyhtarlığını sürdüren *Tan*'dan Zekariya Sertel ve Hitler'e karşı kesin tavrı ile tanınan Hüseyin Cahit Yalçın, müttefik devletlere giden heyette yer alırken, Nadir Nadi *Cumhuriyet*'in İngilizlere "dostça"[7] göründüğü dönemde müttefik devletlerce düzenlenen geziye katılıyor, Almanya ile yakınlaştığında ise mihver devletlerine gönderilen heyette yer alıyordu.

A) Almanya Tarafından Düzenlenen Basın Davetleri

Türkiye'den çeşitli basın heyetlerinin daveti konusunda Almanya, müttefik devletlere göre daha deneyimlidir. Çünkü Hitler Almanya'sı kurmaya çalıştığı dünya düzeni için propaganda konusuna özel önem vermektedir. Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Versailles Antlaşması ile birlikte Almanya'yı güçsüz bırakan sistemi ortadan kaldırma amacıyla Alman dış politikasında yaşanan radikal değişim, kendisini Türkiye gibi ülkelerde yoğun bir propaganda faaliyetine girişilmesi olarak göstermiştir. 1933 yılından Savaş'a dek Türkiye, Alman propagandasının etkili olarak faaliyet gösterdiği ülkelerden biridir. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rosenberg, Nazi Partisi içinde, yabancı ülkelerde, özellikle Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da Nazi propagandası yapan bir dış ilişkiler birimi oluşturmuştur. Türkiye'de de faaliyet gösteren bu birimin üyeleri, yabancı ülkelerdeki Alman kulüplerinde örgütlenmeye çalışıyor, Nazi propagandası ve casusluk yapıyorlardı. *Turkishe Post*' u (Keskin,1997)[8] yayınlamak, Türk ordusu da dahil olmak üzere çeşitli alanlarda görev yapmaları için Alman uzmanlar göndermek, Türkiye'de Alman hükümetince resmen desteklenen okullar açmak, Almanya'ya Türk öğrenci kabul etmek, çeşitli Türk öğrenci gruplarını davet etmek ve ekonomik anlaşmalar politik etki amaçlı diğer propaganda faaliyetleriydi (Koçak,1991;Glasneck). Ama bu faaliyetlerin çok önemli bir kısmını kuşkusuz basın oluşturmaktaydı. Basına yönelik ilgi, değişik biçimlerde kendini göstermekteydi. Hem Türk hükümeti aracılığıyla hem de doğrudan kimi yöntemlerle, Türk basınının Alman çıkarları çerçevesinde biçimlendirilmesi ya da bunun gerçekleştirilemediği durumlarda en azından denetim

7 Review, No: 93, July 10 1941 (8-14 May 1941)'den aktaran Deringil, a.g.e. İngiltere'de Review of the Foreign Press, savaş boyunca Türk basınından çeviriler yayınlamaktaydı.

8 *Turkishe Post* konusunda ayrıntılı bilgi edinmek için bkz, Keskin, 1997.

altında tutulması amaçlanmaktaydı. Basın heyetlerinin Almanya'ya davet edilişleri Türk basının Almanya lehinde yazılar yazması beklentisiyle yapıldığından, bunların basının biçimlendirilmesi düşüncesiyle planlandığı söylenebilir.

1. 1935 Gezisi

Savaş hazırlığı olarak düzenlenen ve 23 Nisan-8 Mayıs 1935 tarihlerini kapsayan ilk gezi için *Vakit*'den Asım Us, *Cumhuriyet*'den Abidin Daver, *Milliyet*'ten Ahmet Şükrü Esmer ve Matbuat Umum Müdürlüğü'nden Burhan Belge'nin katıldığı bir heyet oluşturulmuştur (Us, 1966: 102). Heyet Almanya ziyareti boyunca Breskev, Dresden, Münih ve Hannover gibi kentleri ziyaret etmiş, Hitler'in iş kamplarını, Hitlerci gençlik okullarını gezmiştir. Gazeteciler, 1 Mayıs'da Berlin'e gelmiş ve 2 Mayıs tarihinde Hitler ve Goebbels tarafından kabul edilmiştir. Bu kabul, Hitler'in Türk gazetecilerini etkileme çabasını göstermesi açısından önemlidir. Us'un aktardığına göre Hitler bu görüşme sırasında, gazetecinin gerçeği yazmasının öneminden söz etmiştir. Yanında bulunan Goebbels ise Türkiye'nin "doğruları yazan birkaç ülke" basınından birine sahip olduğunu Hitler'e hatırlatmıştır. Bunun üzerine Hitler, Türk gazetecilerine minnettarlığını belirtmiştir (Us, 1966: 104).

2. 1939 Gezisi

Almanların basın heyeti davetleri yalnızca 1935 yılı ile sınırlı kalmamıştır. Savaş hazırlığı içinde olan Almanya, Türk kamuoyu ve dolayısıyla hükümeti üzerindeki etkisini arttırmak için her fırsatta basın ile ilgilenmiştir. Goebbels'in 12 Nisan'da İstanbul'a yaptığı ziyaretin dönüşünde[9], 14 Nisan 1939'da, yeni bir heyet Hitler'in 50. doğum günü nedeniyle Berlin'de yapılan şenliklere davet edilmiştir. Genelkurmay II. Başkanı General Asım Gündüz'ün başkanlığındaki bu heyete Necmettin Sadak, Falih Rıfkı Atay, Hüseyin Cahit Yalçın ve Yunus Nadi katılmıştır. Nafia (Bayındırlık) Vekili Ali Fuat Cebesoy da heyette bulunmaktadır (Nadi, 1979: 25).

Almanlar, basın ile ilgilerini yalnızca bu davetler ile sınırlamamışlardır.[10] Gezilerin

9 Koçak (1986: 112), Goebbels'in ziyaretinin amacının 7 Nisan 1939'da Ankara'ya Büyükelçi olarak atanan Franz Von Papen'in atanmasıyla ilgili olabileceğini belirtmektedir.

10 Aslında bu davetler, Almanya açısından Türk gazetelerinde görmek istedikleri yazıların yayınlanması sonucunu doğurduğundan başarılıdır. Falih Rıfkı Atay, 20 Nisan 1939'da *Ulus*'ta yayınlanan yazısında şu ifadeleri kullanmaktaydı: "...Hitler, şüphesiz bir fani vatandaşa milli kahraman vasfını kazandıran bütün hizmetleri yapmıştır. Almanya onun şahsında bütün davalarını tahakkuk ettiren bir şef bulabilmiştir". Bununla birlikte Alman hükümeti açısından istenmeyen durumlar da söz konusuydu. Heyette bulunan Hüseyin Cahit Yalçın 29 Nisan 1939'da *Yeni Sabah*'ta yayınlanan yazısında, Hitler'in heyeti kabulünde yaptığı konuşmada Atatürk'ün haksızlığa isyan ederek silaha sarılmak konusunda

düzenlendiği bu dönemde Ribbentrop ve Papen, Almanya ile ilgili objektif yazılar yazılması için Türk devlet adamlarından sık sık ricada bulunuyorlardı (Koçak, 1987: 50). Bu dönemde Türk hükümetinin aracılığı kullanılarak basının denetlenmesi, hükümete yapılan ricalarla Türk gazetecilerinin uyarılmasının sağlanması biçiminde gerçekleşmekteydi. Savaş çıkmasından sonra, ancak henüz İngiltere ve Fransa ile bir ittifak anlaşması yapılmadan önce, Almanya, Ankara büyükelçisi Franz von Papen aracılığıyla Türk basını konusundaki şikayetlerini bildirmiştir. Papen, Başbakan Refik Saydam ile yaptığı bir görüşme sırasında, basının Almanya'ya yönelik olumsuz yayınlarından şikayetlerini dile getirmiştir. Saydam ise, bizzat Hitler'in şikayetçi olduğu Türk basınındaki Alman aleyhtarı havanın giderilmesi için Başbakanlıkta bir komisyon kurulduğu haberini vermiştir. Almanların bu çabaları, 18 Haziran 1941'de Türkiye ile yapılan ortak açıklama ile amacına ulaşmıştır. Buna göre, her iki ülke basını "Alman-Türk ilişkilerine özel yer veren dostluk ve karşılıklı güven ruhuna her zaman" uyacaklardı (Glasneck: 22). Ancak Almanya'nın tüm bu çabalarına karşın, Türkiye'nin egemen çevreleri müttefik ve mihver devletler bloku arasında rüzgâra göre davranma politikası izlediklerinden, basın organlarının büyük bir kısmı İngiltere ve ABD'ye karşı düşmanca tutum almaya yanaşmamışlardır. Bununla birlikte Almanya'nın başarısı olarak nitelenebilecek kimi durumlar, kuşkusuz Türk hükümetinin "denge"ye dayalı dış politikası gereğince yaşanabiliyordu. Örneğin 1941 sonbaharında, İngiltere'den Türkiye'deki propagandasının sınırlanmasının istenmesi ve bundan birkaç gün sonra 17-19 Kasım 1941 tarihinde Ankara'da bulunan büyükelçi Schmidt'in başkanlığındaki Alman basın heyetinin, Türk basınının yazıişleri politikası konusunda –bunlar etkili olmasa da- verdiği öneriler (Glasneck: 22) bu çerçevede değerlendirilmelidir.

3. 1942 Gezisi

1942 yılı Almanya'nın müttefik devletler karşısında güç kazandığı bir yıldır. Aynı yıl içinde Alman hükümeti bir Türk basın heyeti ve Basın Yayın Umum Müdürünü üç haftalık bir gezi için resmi olarak davet etmiştir. Türkiye, bu daveti kabul etmiş ancak hemen ardından İngiltere ve ABD'den gelen davetlere de olumlu yanıt vermiştir.

Almanya'ya giden heyet, *Akşam* başyazarı Necmettin Sadak, *Vakit* başyazarı Asım Us, Adana'da çıkan *Türk Sözü* gazetesi sahibi Nevzat Güven, *Cumhuriyet* gazetesinden Nadir Nadi'den oluşan ve tamamı Alman taraftarı ya da Almanya lehine yazılar yazan gazeteciler ile Basın Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'den kuruluydu. Nadir

---

kendilerine ilham verdiği yönündeki açıklamasını, Hitler'in Türkiye gözünde Atatürk aracılığıyla meşruiyet kazanmaya çalıştığı biçiminde yorumlamıştır.

Nadi'[11] nin o sırada askerlik görevini yerine getiriyor olması not edilmesi gereken bir ayrıntıdır. İsmet İnönü ve yönetimce Almanlardan para aldığı düşünülen Nadi'nin (Us 1966: 458), Almanların Rusya'ya karşı saldırıya geçtiği bir dönemde Almanya lehine en ateşli yazıları yazacağı kesindi. Türk hükümeti açısından ise 1931 tarihli Matbuat Kanununun sınırlayıcılığını Almanya lehine yazılacağı düşünülen yazılara karşı güvence kabul ederek, Almanya'ya yakın bir gazetecinin gönderilmesini kabul etmek, bu ülkeye karşı yürüttüğü politikanın bir sonucu olarak düşünülebilir.

Heyete gezinin programı, Trabya'daki Alman büyükelçiliğinde Franz Von Papen ile yenilen öğle yemeğinde bildirilmiştir. Buna göre Berlin'de birkaç gün kalacak olan gazeteciler, daha sonra Batı Almanya'yı, Fransa'nın işgal altındaki bölümünü gezecek, oradan Münih, Viyana ve Doğu cephesine geçecekti. Gezi sonunda Almanlar heyeti kontrolleri altındaki Budapeşte'ye bırakacaklardı. Burada ve Sofya'da, Macar ve Bulgar hükümetlerinin misafiri olarak ikişer gün kalacak olan heyet daha sonra trenle İstanbul'a dönecekti.

Yolculuk 16 Temmuz akşamı Sirkeci'den trenle başlamış ve 16 Ağustos'ta aynı gara dönüşle son bulmuştur.

3.1 Gazetecilerin Almanya'daki Görüşmeleri

Heyet, Berlin'e varışından sonra burada Propaganda Bakanı Goebbels ile "bir saate yakın bir süre" görüşmüştür. Nadi'nin anlattığına göre bu randevu, karşılıklı konuşma ve soru-yanıt biçiminde gerçekleşmemiş, gazetecilerin Goebbels'i dinlemekle yetindiği, bakanın da gazetecilerin sorularından özenle "kaçındığı" (Nadi, 1979: 190) bir görüşme olmuştur. Ancak gazetecinin görevinin varolan durum hakkında bilgi almak ve bu bilgileri kamuya aktarmak olduğu hatırlanırsa, Alman görüşlerine yakınlık duyan gazetecilerden kurulu bir heyetin, bakanı sorularıyla sıkıntıya sokmadığını düşünebiliriz. Batı ve Güney Almanya'da kendilerine tahsis edilen otobüsle "turistler gibi" dolaşan ve "kaplıca, banyo, kür ve eğlence yerlerine" (Nadi, 1979: 203) uğrayan bir heyetin, bu tür sorular sormasını beklemek, gazetecilik misyonu göz ardı edildiğinde, zor görünmektedir. Heyette resmi bir görevle bulunan ve Alman Dışişleri Bakanlığı Basın Bölümü Başkanı Dr. Schmidt'in özel konuğu olarak davet edilen (NA, 867.91262/3)

11 Papen, Temmuz 1939'da Nadi'yi öğle yemeğine çağırmış ve "görevinde" yardım istemiştir (Nadi 1979: 33-34). Bu görev, Versailles Antlaşması sonucu Almanya aleyhine oluşan durumun haksızlığının ve Almanya'nın aslında "savaş istemediğinin" gazeteciler yardımıyla kamuoyuna anlatılmasıydı. Nadi, hem bu tarihde hem de tüm savaş boyunca bu isteği yerine getirmiş ve yazılarında birçok kez Almanya'yı savunmuş, bu nedenle özellikle *Tan* gazetesiyle kendi gazetesinin kapanmasıyla sonuçlanacak bir polemiğe girmiştir. Alman Dışişleri de belgelerinde heyete katılan gazetecileri tanımlarken Nadir Nadi'nin babası gibi Alman dostu bilindiğini belirtmektedir. Bkz, Arcayürek, 5 Kasım 1972.

Selim Sarper ise, kendileri için verilen yemeklerde yaptığı konuşmalarda kullandığı ifadeler ile Alman beklentilerini karşılar nitelikte, görünüşte farklı, ancak gazetecilerin "yapmadıkları" ya da "sormadıkları" ile gerçekleştirdikleri sonuca benzer, bir davranış biçimi sergilemekteydi.[12] Zaten, heyetten beklenen Alman Matbuat Müdürü Dr. Dietrich tarafından üstü kapalı bir biçimde bildirilmiş, heyet başkanı Sadak da bu beklentiye uygun davranılacağının sinyalini vermiştir.[13] Aslında heyetin Almanya'ya karşı pek de eleştirel olmayan tutumu, özellikle bu savaş sırasında Sovyetler Birliği'ne karşı çeşitli nedenlerle her zaman varolan kaygılarının arttığı ve tam da gezinin gerçekleştiği sırada –Temmuz, Ağustos 1942'de- Kafkasya ve Volga'ya karşı girişilen Alman saldırısı ile aynı zamana dek düştüğü bir tarihte Türk hükümeti tarafından kabul edilmesinin uygun görülmesiyle örtüşür bir nitelik taşımaktadır. Bu geziye, Nadir Nadi'nin askerliğini yaptığı bir sırada hükümet emri ve askerlikten bir ay süresince izinli sayılarak katılmasının sağlanması da, gerçekte, gezinin Türk hükümeti açısından önemini ve gazetecilik mesleği açısından değişik bir boyutunu göstermektedir. Burada, heyetteki gazetecilerden beklenen, somut durumu yansıtan haberlerin yazılmasından çok hükümetin birer temsilcisi gibi ilişkilerde bulunmak ve müttefik devletlerine karşı denge politikasının bir aracı olarak, Türk kamuoyuna mihver devletleri lehinde –ancak bunu rahatsızlık yaratacak açıklıkta yapmaktan kaçınması gerekmektedir- haberler aktararak, devletin devamlılığının sağlanması görevinin yerine getirilmesidir. Nadi de kendisinden bekleneni yaptığını yıllar sonra anılarında şu cümlelerle dile getirecektir: "Savaş karşısındaki durumumuzun politik koşullarını göz önünde tutmakla beraber, gördüklerimden edindiğim izlenimleri, elimden geldiğince objektif kalmaya dikkat ederek okurlarıma anlattım." (Nadi, 1979: 220).

3.2 İzlenimler ve Kamuoyuna Etkisi

Gazetecilerin bu gezide edindikleri izlenimler, Almanya'nın propaganda etkinliklerinin, bu ülke lehine istenilen sonuçları verdiğini gösterir niteliktedir. Heyet Başkanı Sadak,

---

12 Sarper, konuşmalarını şu cümle ile bitirmekteydi: "....Bu anlamda kadehimi, Alman halkının ve onun Führer'inin sıhhatine kaldırıyorum" (Aktaran: Nadi, 1979: 205).

13 22 Temmuz 1942'de *Ulus*'ta yayınlanan bir habere göre Dr. Dietrich'in "...Basın iki milletin his ve düşüncelerinin tercümanıdır. Alman basını bu vazifeyi şimdiye kadar idrakli bir surette yapmış, daima Alman milletine Türk milletini olduğu gibi göstermeye çalışmıştır. Türk basınının da Alman milleti hakkında aynı niyetle muttasıf olduğu kanaatindeyim" sözlerine karşılık Sadak, "Türk heyeti harp içinde olan bir memlekette bulunduğunu hiçbir zaman unutmamaktadır. O harp ki belki tarihin en büyük harbidir. Bundan dolayı, bu ziyaretinde büyük bir milletin gösterdiği gayretler hakkında bir fikir edinmeyi en asil bir vazife olarak telakki etmektedir. Şimdi olduğu gibi hiçbir zaman da düşman olarak karşı karşıya geçmemiş olan Alman ve Türk milletlerini bu dostluk bağı birleştirmektedir" demiştir.

daha gezi devam ederken Berlin'de verdiği demeçte, Alman ordusu mensuplarının gazetecilere, "çok muhabbet gösterdiklerini" söylemişti. Asım Us ise dönüşte Başbakan Rüştü Saraçoğlu'na sunduğu raporda, Türk gazetecilerinin "Almanya'da, Macaristan'da ve Bulgaristan'da büyük dostluk tezahüratı ile karşılandıklarını" yazmıştır (1966: 541).[14] Us, döndüğünde yazdığı yazılarda "harp içinde olan Almanya'da artık işsizlik denilen şeyin hatırasının" bile kalmadığı, beş sene önce "bir tek fabrika bacası olmayan" ve "nasyonal-sosyalist idare altında"[15] fabrika şehirleri kurulduğu ve hepsinden önemlisi "Almanya'nın harp mahrumiyetlerinin tesiri altında öyle birkaç senede çökeceğini farz edenlerin"[16] aldandığı konusunda okuyucularını bilgilendirmektedir.

Sadak, geziyi, "bütün bu yolculuktan üzerimizde kalan ve hemen yazmayı vazife bildiğim ilk tesir, bize gösterilen büyük dostluk, her tarafta karşılaştığımız tarifi güç izzet ve ikramdır"[17] ifadeleriyle Türk kamuoyuna özetlemektedir. Aynı yazıda, bu "izzet ve ikramın" gazeteci kişiliklerine değil *Türklüklerine* gösterildiğini belirtmektedir. Ancak bundan bir gün sonra yayınlanan yazısı bir anlamda daveti, yani Almanların propaganda çabalarını boşa çıkarmaktadır. Bu yazıda Sadak, savaş sırasında yolculuğa çıkmanın zorluklarından ve çektikleri sıkıntılardan söz etmektedir.[18]

Nevzat Güven'in yazıları ise, "tüm objektiflik çabalarına rağmen"[19], Almanlara duyduğu hayranlığı Türk kamuoyundan gizlememekte[20], gezi boyunca kendilerine gösterilen yakın ilginin "dostlarımızın Türk milletine duydukları büyük alakanın bir tezahürü"[21] olduğunun altını çizmektedir.

Cumhuriyet'te 19-30 Ağustos tarihleri arasında Almanya: 1942 isimli bir yazı dizisi

---

14 Us, bu düşüncesini 18 Ağustos 1942 tarihli *Vakit*'te okuyucularıyla da paylaşmıştır.

15 *Vakit*, 21 Ağustos 1942.

16 *Vakit*, 22 Ağustos 1942.

17 "Harp Ortasında Bir Aylık Yolculuktan Dönüş", *Akşam*, 17 Ağustos 1942.

18 Sadak memnuniyetsizliğini şu cümlelerle dile getirmiştir: "Rahatsız bir vagonda, küçük bir istasyonda kızgın güneş altında saatlerce bekledikten başka, aç ve susuz kalma tehlikesi de vardı.
...Bu zamanda yolculuğun -hangi şartlar altında olursa olsun- bütün zorluklarını ve tatsızlığını burada anlatmak imkansızdır..." bkz, "Seyahat Etmeyiniz", *Akşam*, 18 Ağustos 1942. Aslında Sadak, Almanların propagandasını yapmaya çok uygun bir gazeteci değildir. 1940 yılında Fransa ve İngiltere'ye yaptığı basın gezisinin ardından bu savaşın "demokrasi ahlakının sağlamlığı kadar asilliğini ispat" ettiğini yazmıştır (Bkz, "Demokrasilerin Ahlaki Asaleti", 30 Ocak 1940, *Akşam*).

19 "Savaştaki Almanya", *Türk Sözü*, 21 Ağustos 1942.

20 Güven, 22 Ağustos 1942'de yayınlanan ve "Alman Propaganda Nazırı İle Görüşme" başlığını taşıyan yazısında okuyucu üzerinde olumlu izlenimler bırakması muhtemel bir ifade kullanmıştır: "...Karşımızda hakiki bir centilmen zevki ile giyinmiş, kibar, çok sevimli, zeki ve parlak gözler ile insanın içine bakan bir adam oturuyordu.... Nazik birkaç cümle ile bizi selamladıktan sonra konuşmaya başladı. Hayranlık verecek bir kolaylıkla konuşuyordu. Elli dakika durmadan konuştu ve ben bir tek kelime Almanca anlamadığım halde onu zevkle dinledim."

21 Nevzat Güven, "Savaştaki Almanya".

yayınlanmıştır. Ancak askerliğini yaparken özel izinle geziye katılan Nadi, gezi dönüşü yine özel izinle ve kendi imzasıyla "Yarınki Avrupa'ya Dair Düşünceler" isimli bir yazı dizisi de yayınlamıştır.

B) Fransa, İngiltere ve ABD Hükümetlerince Düzenlenen Geziler

Müttefik devletler de savaş süresince gazetecileri ülkelerinde ağırlamak üzere, farklı zamanlarda, birçok gezi davetini Türk hükümetine resmi olarak bildirmişlerdir. Savaşın başlamasından sonra da ilk girişim, İngiltere ve Fransa tarafından yapılmıştır. Bu iki ülke, Almanya'nın savaştan önce başlattığı geniş propaganda faaliyetleri karşısında bir anti-propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Bir yandan hükümeti, bir yandan da basın yoluyla Türk kamuoyunu kazanmak için çaba göstermişlerdir. Nisan 1939'da İtalya ve Almanya'nın Balkanlar'daki faaliyetlerinden Türkiye'nin endişeye kapılması, bu propaganda girişimlerini kolaylaştıran bir etken olmuştur. 4 Mayıs tarihinde İngiltere ile ortak bir deklarasyon imzalamış ve bu deklarasyon 12 Mayısta ilân edilmiştir. 23 Haziran 1939'da Fransa ile imzalanan deklarasyonun ardından 19 Ekim 1939'da Türk-İngiliz-Fransız İttifak anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra taraf devletlerin basınında karşılıklı övücü yazılar yayınlanmış (Güvenir, 1991: 151) ve İngiltere ile Fransa'nın Türk basını üzerindeki politik yönlendirme amaçlı etkinlikleri artmıştır.

1. 1940 Yılında Fransa ve İngiltere Tarafından Ortak Düzenlenen Gezi

Şubat 1940'ta Fransa'da Daladier hükümeti, Almanya'ya karşı kurulan Maginot hattını gezdirmek üzere bazı Türk gazetecilerini Paris'e davet etmiştir. Türk hükümeti de izlemeye başladığı müttefik yanlısı politika nedeniyle bu daveti kabul etmiştir.

Paris'e giden basın heyetinde *Cumhuriyet* başyazarı Nadir Nadi, *Ulus* başyazarı Falih Rıfkı Atay, *Akşam* başyazarı Necmettin Sadak, *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, *Tan* başyazarı Zekeriya Sertel ve Anadolu Ajansı'ndan Muvaffak Menemencioğlu bulunmaktadır. Emekli orgeneral İzzettin Çalışlar da heyete katılmıştır. Reşat Nuri Güntekin de davetliler arasındadır (Nadi, 1979: 56). Heyette bulunan gazetecilerden Zekeriya Sertel'e göre, davetin amacı Türk gazetecileri üzerinde "Fransa'nın kuvvetli olduğu inancını uyandırmak ve bunu kamuoyuna" bildirmelerini sağlamaktı (Sertel, 1968: 226).

Heyet, 2 Şubat 1940'ta Belgrat'ta toplanacak olan Balkan Antantı Konseyi'ni de izleyecekti. Bu nedenle Dışişleri Bakanı Rüştü Saraçoğlu ile birlikte Ocak ayının son günü yola çıkmıştır. Saraçoğlu'nu Belgrat'ta bırakan heyet, İtalya ve İsviçre üzerinden Paris'e geçmiştir. Burada gazeteciler, ilk önce Bourbon Sarayı'nda Meclis Başkanı

Edouard Herriot tarafından kabul edilmişlerdir. Buradan ayrıldıktan sonra Luxemburg Sarayı'nda Senato Başkanı Jenneney ile görüşmüşlerdir. Jenneney görüşme sırasında Türk milletinin kahramanlığını ve dostlarına gösterdiği bağlılık duygularını överken, heyet adına söz alan Yalçın Türklerin Fransa'dan çok şey öğrendiğini, her iki ulusun da özgürlüğe sevdalı olduğunu, hürriyet düşmanlarına karşı hürriyeti kurtarmak uğruna silaha sarılan Fransa ve İngiltere'nin Türkiye'ye güvenebileceğini belirtmiştir. Türkiye, "günü geldiğinde Müttefikler safında canla başla" çarpışacaktı. Jenneney'in övgüleri Türkiye'yi yanında savaşa çekmek için Türk basınını ve dolayısıyla kamuoyunu etkilemeyi amaçlayan Fransa'nın istekleriyle örtüşmektedir. Ancak savaşa girmekten çekinen bir ülke açısından düşünüldüğünde, bu ülke basınını temsilen Fransa'da bulunan Yalçın'ın söyledikleri ilgi çekicidir. Nadi, bu tutumuyla Yalçın'ın "biraz ileri gittiğini" ve "kendi düşüncelerinden sorumlu bir yazar gibi değil, bütün Türk ulusu adına Fransız dostlarımıza söz verir gibi" konuştuğunu düşünmektedir (Nadi, 1979: 62). Bununla birlikte davetin, Türk hükümetinin izlemeye başladığı müttefik taraftarı dış politika çerçevesinde kabul edildiği unutulmamalıdır. Fransızlar heyete Paris'teki temaslarından sonra Maginot hattını gezdirmişler, savaş hazırlıklarını göstermişlerdir (Sertel, 1968: 226).

İngiltere ise kendisi ile imzalanan deklarasyondan yaklaşık bir yıl sonra, bir Türk parlamento ve basın heyetini incelemelerde bulunmak üzere davet etmiştir. 7 Mayıs 1940 akşamı Milli Savunma Bakanı Naci Tınaz başkanlığında Semplon Ekspresi ile Sirkeci'den yola çıkan heyette, General Refet Bele, Nadir Nadi, Hüseyin Cahit Yalçın, Falih Rıfkı Atay, Necmettin Sadak, Asım Us, Ahmet Şükrü Esmer, Basın Yayın Genel Müdürü Selim Sarper, Anadolu Ajansı Genel Müdürü Muvaffak Menemencioğlu, Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nden Şekip Engineri bulunmaktadır.

Londra'da, politikacı ve askerlerle çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiş ve gazeteciler, onurlarına verilen çeşitli yemek davetlerine katılmışlardır. Programda, kara, hava ve deniz kuvvetleri okulları ile silah fabrikalarının ziyareti bulunmaktaydı.

2. 1942 Gezisi

Almanya'nın kontrolü altındaki bölgelere düzenlediği basın gezisine karşılık olmak üzere İngiliz ve Amerikan hükümetleri de, Türkiye'den bir basın heyetini, kendi kontrolündeki bölgeleri gezdirmek ve savaş endüstrilerini göstermek üzere davet etme kararı almışlardır. İngiliz hükümetinin bu kararı alması, Almanya'nın bir gazeteci grubunu davet ettikleri haberinin Ankara büyükelçiliğinden merkeze bildirilmesi ve bunun ardından elçilik, Enformasyon Bakanlığı ve British Council arasında geçen birtakım yazışmalar sonucu gerçekleşmiştir.[22]

22 Elçi Knatchbull Hugeusson gezi davetinin Almanya'ya karşılık olarak yapıldığının hissettirilmemesi

ABD hükümetinin daveti ise, kendi elçiliği ile yazışmalarının devam ettiği bir sırada İngiliz davetinden haberdar olmaları üzerinedir. ABD hükümetince yapılan gezi davetinin başlangıcı 27 Mayıs 1942 tarihine kadar gitmektedir (NA, 86791262/1). Bu tarihte ABD'nin Ankara Büyükelçiliğinden Washington'a giden ve dönemin Basın Birliği Başkanı Falih Rıfkı Atay'dan[23] alınan bilgilere dayandırılan bir yazı, Almanların bir grup önemli Türk gazetecisini isimlerini de vererek davet ettiğini bildirmektedir. Yazıda Türk hükümetinin, geçmişte benzer gezilerin İngiltere ve Fransa'ya da yapıldığını göz önünde bulundurarak daveti kabul ettiği, Amerikan hükümetinin de belki benzer bir teklifte bulunmak isteyebileceği ve eğer böyle bir davet yapılacaksa bunun hükümetçe değil, Amerikan Gazetecileri Derneği tarafından önerilmesinin daha uygun olabileceği belirtilmektedir. 24 Haziran 1942'de yine Ankara'dan gönderilen yazıda ise *politik etki yaratma amacı* taşıdığı belirtilen bu davetin, en az beş en fazla on gazeteci ile başarıya ulaşacağı ifade edilmiştir (NA, 867.912117/1).

Amerikan hükümeti kısa bir süre devam eden yazışmaların ardından beş Türk gazetecisini davet etmeye karar verir. Ancak davet, büyükelçiliğin önerdiği gibi Ulusal Basın Birliği tarafından yapılacaktır. Davet Türk hükümetine bildirilmeden önce İngilizlerin de benzer bir gezi için Türk hükümetiyle görüşmeler yaptığının haber alınmasıyla birlikte Amerikan hükümeti, bu heyete katılacak gazetecilerin Amerika'ya da davet edilmesi kararını alır. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, Türk hükümetinin göndereceği gazetecileri kendisi tarafından seçilmesi konusunda sürdürdüğü tavrın, Amerikan Dışişleri belgelerine göre (NA, 867.91211/7), bu defalık dikkate alınmamasının mümkün olduğunun belirtilmesidir. Böylece heyeti oluşturacak gazeteciler İngiltere'yi gördükten sonra Amerika'ya da gidebileceklerdir.

İngiltere ve ABD hükümetlerince düzenlenen geziye, *Vatan*'ın sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman, *Tan* başyazarı Zekeriya Sertel, *Ulus*'un dış politika yazarı Ahmet Şükrü Esmer[24], *Yeni Sabah* başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın ve *İkdam* başyazarı Abidin Daver'den oluşan bir basın heyeti katılacaktır. Heyetin başkanlığını İngiliz sempatizanı Yalçın yapmaktadır. Heyetteki gazetecilerin tümü yazdıklarında müttefik devletlerinden yana ve Nazizme uzak bir tutum benimsemişlerdir. Gerçekten de İngiliz Dışişleri belgelerinde bu gazeteciler için "hepsi az ya da çok İngiliz taraftarıdır" (PRO-FO 371

için sonbaharda yapılmasını önermiş, ancak Dışişleri Bakanlığı bu teklifi reddetmiştir. British Council ise davetin, kültürel bir gezi olmaması nedeniyle Enformasyon Bakanlığı'nca yapılmasını istemiştir (PRO-FO 371 33403 R 3803).

23 Atay, Amerikalılara Almanların davetine katılmak istemediğini ancak Türk hükümetinin göndereceği gazeteciler arasında kendisinin olduğunu bildirmesinden dolayı, geziye katılacağını söylemiştir. NA, 86791262/1.

24 1941 Haziran ayında Alman Dışişleri Bakanlığı Türk basını hakkındaki gözlemlerini anlatırken Esmer'i CHP'nin resmi yayın organı Ulus gazetesinde devamlı müttefikler lehine yazı yazan bir gazeteci olarak tanımlamaktadır (Koçak, 1986: 189).

33403 R 6003/3458/44) denilmektedir. Amerikan Dışişleri Arşivi'ndeki belgelerde de heyete katılan gazetecilerden Sertel hariç tümü için olumlu görüşlere rastlanmaktadır. Esmer için azimli ve dengeli bir yazar, Yalman için "yetenekli" Yalçın için belki de Türkiye'nin en ünlü yazarı deyimi kullanılmaktadır. Daver hakkında yorum yapılmamış, yalnızca parlamento üyesi olduğu ve *Ulus*'ta da yazdığı belirtilmiştir. Sertel için yazılanlar ilgi çekici niteliktedir. Liberal ya da Türk liberallerinin lideri olarak tanımlanmaması gerektiği, yabancı düşmanı olduğu belirtilmekte ve "bir muhalif" olarak tanımlanmaktadır (NA, 867.91211/17). Ancak Sertel'in, Alman aleyhtarı yazıları nedeniyle Türk hükümeti açısından tercih edildiği düşünülebilir.[25] Bu durum, Mihver ülkelerinin aynı yıl verdiği davete katılan gazeteciler için de geçerlidir. Fransa ve İngiltere tarafından 1940 yılında düzenlenen her iki geziye katılan gazetecilere bakıldığında, Nadir Nadi dışında kalan gazetecilerin savaşın başlamasından önce de Almanya'ya karşı olumsuz bir tutum içinde olduğu gözlenir (Güvenir, 1991: 151). 1942 yılında her iki tarafça düzenlenen gezilerde ise, Türk hükümetinin yalnızca bu devletlere yakın olan gazetecileri görevlendirdiği görülmektedir.

Yolculuk Toros ekspresiyle Adana'ya hareketle başlamıştır (Yalman, 1997: 1165). Yola çıkılmadan önce, basın heyeti onuruna, Amerika sefiri tarafından İstanbul Belediye Gazinosu'nda bir veda yemeği verilmiştir. Veda yemeği İstanbul ile sınırlı kalmamış, Ankara'da da İngiliz elçiliğince, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve Dışişleri Bakanının da katıldığı bir yemek düzenlenmiştir.[26] Burada heyete, İngiliz elçiliği basın ataşesi Tristram'ın Londra'ya kadar refakat etmekle görevlendirildiği bildirilmiştir. Ankara'dan Adana'ya geçen heyet, 21 Ağustosta buradan uçak ile hareketle geziye başlamışlardır (Yalman, 1943: 8). Yolculuk, geziyi düzenleyen ülkelerin tüm "iyi niyetli" çabalarına rağmen, savaş koşulları nedeniyle, zor ve zahmetlidir. Heyet, İngiltere'ye gidebilmek

25 Sertel'in 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nı destekleyen yazılar yazdığı (bkz. *Tan*, 21 Ekim 1939), diğer bir deyişle müttefikler yanında yer aldığı unutulmamalıdır. Kızı Yıldız Sertel, anılarında bu durumu şöyle özetlemektedir: "*Tan kesinlikle müttefikler cephesindeydi. Böyle olduğu için de birden babamın İngiliz ve Amerikan gazetecileri ile ilişkileri arttı. Zaten bizim evde yaşayan eniştem, A.P'nin Türkiye'deki harp muhabiri olmuştu. İngiliz Basın Ataşeliği de babama çok önem veriyordu. Babam artık çok tecrübeli, kulağı çok delik bir gazeteci olmuştu. Temasları çok genişti. Türkiye'yi içeriden tanıyan, özel kaynakları olan bir başyazar bu yabancı gazeteciler için bulunmaz bir kaynaktı. Bu sebepten, bizim ev bir nevi yerli ve yabancı gazetecilerin yuvası haline gelmişti*" (Yıldız Sertel, 1990: 56). Sertel, yazdığı yazılar nedeniyle Almanya'nın değişik yollardan Türk basınını kontrol altına alma çabalarında da Almanya'ya "rahatsızlık veren gazeteci" konumundadır. Sertel'in sahibi olduğu *Tan* Alman düşmanı gösterilerek hükümet tarafından kapatılması için çaba gösterilmiş, bu gazeteye verilen ilân ve reklamlar kesilmiştir. Ancak *Tan*'ın Alman aleyhtarı yazılarının devam etmesi ve yapılan baskıları açıklaması (Bkz, *Tan*, 25 Kasım 1939), Bayer firması tarafından gazeteye verilen ilânların kesilmesi sonucunu doğurmuştur (Bkz, Koçak, 1987: 50). Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, ABD yönetimince liberal kabul edilmeyen Sertel'in, Türk hükümetince söz konusu davet için kurulan heyete seçilmesi aslında sürpriz değildir.

26 Vatan, 22 Ağustos 1942.

için Suriye ve Mısır yoluyla önce Afrika'ya, daha sonra Afrika'yı ortasından geçerek Lagos'a ve buradan Batı Afrika'yı dolaşarak Portekiz'e ve buradan Londra'ya ulaşmıştır. Heyet, 1 Eylül tarihinde Londra'da "büyük bir merasimle"[27] ve "Haberler Nazırlığı Parlamento Müsteşarı" tarafından[28] karşılanır. İngiliz hükümeti "dostluklarını gösterme" niyetli propaganda düzenlemelerinde çok başarılıdır. Hemen ertesi gün *Times*'da yayımlanan makale, Türk gazetecilerinin ve dolayısıyla okuyucularının çok ilgisini çekecektir. Yazı, ülkelerine gelen Türk gazetecilerinin kendi politikasını desteklemelerinden duyduğu memnuniyeti şu cümlelerle dile getirmektedir: "Misafirlerin hepsi, Anglosakson siyasetine ve gayelerine sempati gösterdiklerini her zaman ispat etmişlerdir. Şu buhranlı zamanda buraya gelmeleri büyük bir mânâ ifade eder". Ancak bu memnuniyet karşılıksız değildir. Esmer, İngiltere'nin savaşı kazanmak için gösterdiği azmin "her zamandan daha kuvvetli" olduğunu açıklayarak heyetin ve aslında Türk hükümetinin memnuniyetini dile getirmiştir.[29]

Heyete İngiltere'de kendileri için Savaş Enformasyon Bölümü tarafından düzenlenmiş (Yalman, 1997) program çerçevesinde hava, kara ve deniz kuvvetlerine ait askeri fabrikalar ve askeri okullar gezdirilmiştir. Ancak ülkenin "savaş gayretlerini" göstermekle yetinmeyen İngiltere, Enformasyon Bakanlığının dışarıdaki kültür propagandası ile ilgilenen British Council tarafından organize edilen ve Türk gazetecilerin üzerinde derin etki bırakan çeşitli ziyaretleri de programa katmıştır. Bunlar arasında Reuters Haber Ajansı ve BBC'nin ziyareti, İngiliz basın mensupları ile yapılan çeşitli toplantı ve yemekler ile Daver ve Sertel'i gözyaşları içinde bırakan bir film gösterimi[30] bulunmaktadır. Churchill, Dışişleri Bakanı Eden ve İşçi Partisi Başkanı Sir Stafford Cripps ile yapılan görüşmeler de gazeteciler üzerinde etkili olmuştur. İngilizler arasında kendilerini evlerindeymiş gibi hisseden[31] Türk basın heyeti, 29 Eylül'de, gezilerinin İngiltere kısmını tamamlayarak Amerika'ya gitmek üzere yola çıkmışlardır. Bu ülkeden ayrılırken bir gazeteci ile yaptıkları görüşmede yaptıkları ortak açıklama, İngilizlerin propaganda faaliyetlerinin başarısını gösterir niteliktedir. Açıklamada, Büyük Britanya'da gördüklerinin beklentilerinin çok ötesinde olduğunu, gösterdikleri savaş gayretinden nasıl bir güç doğduğuna tanık olduklarını ve

---

27 *Vatan*, 2 Eylül 1942; *Ulus* 3 Eylül'de Londra'nın Türk gazeteciler heyetinin gelişine sevindiği haberini vermektedir.

28 *Ulus*, 2 Eylül 1942.

29 *Yeni Sabah*, 3 Eylül 1942.

30 Söz konusu film, Cowards'ın ***In Which We Serve*** isimli filmidir (Bkz., , PRO-FO 371 33403). Filmde, ulusal birliğin sağlanması için aynı gemide sınıf farkı gözetmeksizin savaşan insanlar anlatılmaktadır (Bkz. Leif Furhammar ve Folke Isaksson, 1971) –İngiltere gibi sınıf farklılığına dayanan bir toplumda bu türden bir davranış gazetecileri duygulandırmıştır.

31 Bkz., Hüseyin Cahit Yalçın'ın 20 Eylül 1942'de *Vatan*'da yayınlanan beyanatı.

müttefiklerin mutlaka kazanacaklarına duydukları inancı[32] belirtmişlerdir. Ancak ortak yapılan bu açıklamanın yanı sıra, heyetteki beş gazetecinin gazetelerinde yayınlanmayan ve Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yapılan bir açıklama daha bulunmaktadır. Yalçın'ın Londra'dan ayrılırken yaptığı konuşma, "Almanya'nın siyasi tavizler elde etmek için son zamanlarda Türk hükümeti üzerinde doğrudan doğruya ve bilvasıta baskı" yaptığı üzerinedir.[33] Bu konuşma Almanların rahatsızlık duymasına neden olmuş ve DNB haber ajansının Ankara temsilcisi, yetkili Türk makamlarına başvurarak bu sözlerin doğruluğunu sormuşlardır. Türkiye'nin verdiği yanıt Yalçın'ın dediklerinin asılsız olduğu yönündedir.[34] Yalçın da Türkiye'ye dönüşünde yazdığı yazıda böyle bir açıklamada bulunmadığını bununla birlikte, *Daily Telgraph*'a yazdığı bir makalede Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı müttefik aleyhtarı baskılardan söz ettiğini belirtmektedir.[35] İngiliz belgelerinde United Press'e dayandırılan açıklama da –ki buna göre Yalçın Amerika'ya ulaştıktan sonra Türk duygularının yüzde yüz Alman karşıtı olduğu yönünde beyanatta bulunmuştur (PRO-FO 371 33403 R 6611)- benzer nitelikler taşımaktadır. Bununla birlikte, Yalçın'ın Almanya'yı değişik ölçülerde rahatsız eden çeşitli konuşmaları ortadadır[36] ve Türk Dışişleri Bakanlığının bu olaydan sonra Anadolu Ajansı'na gazetecilerin Britanya'yı ziyareti sırasında yazdıkları haber ve yorumların yayınlanmaması yönünde verdiği direktif (PRO-FO 371 33403 R 6688), Türk hükümetinin bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Bu direktiften yaklaşık on gün sonra *Tan*'da çıkan bir haber de, gazetecilerin izlenimlerini kısaca ve ortak olarak yazma kararı aldıklarını bildirmektedir. Bu karar, heyetin yaptıkları ile ilgili A.A'ya verilen direktifin kamuoyuna farklı bir biçimde duyurulması olarak okunmalıdır.

Heyet, İrlanda'ya uğradıktan sonra 2 Ekim 1942'de Milli Basın Kulübünün misafiri olmak üzere ABD'ye varır. Bu ülkede de İngiltere'de olduğu gibi, ülkenin savaş hazırlıklarını öğrenmek üzere ordu kampları, deniz tesisleri, askeri fabrikalar gezilir. Bu sırada yanlarında refakatçi olarak ise, Washington eski gazetecilerinden Tom Wringley bulunmaktadır.[37] General Motors, Ford ve Chrysler fabrikalarındaki teknoloji

32 *Tan*, *Vatan* ve *İkdam* 29 Eylül 1942. Vatan gazetesinde haber Ahmet Emin Yalman'ın açıklaması olarak verilmiştir.

33 Hüseyin Cahit Yalçın, "Gürültü Koparan Bir Makale", *Yeni Sabah*, 4 Aralık 1942.

34 Tan, 24 Ekim 1942.

35 Yeni Sabah, 4 Aralık 1942.

36 Örneğin 8 Eylül 1942 tarihli ve FO 371 33403 R 6003/3458/44 numaralı İngiliz belgesinde Yalçın'ın öğle yemeğinde yaptığı konuşmada İngiltere'nin kazanacağından emin olduklarını dile getirdiği belirtilmektedir. Her fırsatta müttefiklerin kazanacağı yönünde konuşmalar yapılması ve gazetecilerin giderek Almanya ile İngiltere'yi kıyaslamalarının artması (Bkz, PRO- FO 371 33403 R 3863/3455/44), Almanya açısından rahatsızlık vericidir.

37 Tan, 2 Ekim 1942; Ahmet Emin Yalman bu geziyi anlattığı *Havalarda 50.000 Km* (Cilt-2, s.25) isimli kitabında, kendilerine dil bilmeyen bir yardımcı verilmesinden şikayet etmektedir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı belgelerinde ise, bu ülkede yaşayan bir Türk kızının Türk gazeteciler grubunun ABD'ye

gazeteciler açısından ilginçtir. Başkan Roosevelt'in kendilerine ayırdığı "On beş dakika"[38] ise gazeteciler açısından büyük bir öneme sahiptir. Gerçi başkan, heyete ayırdığı bu süre boyunca gazetecilerin "bir kelime"[39] etmelerine fırsat tanımadıysa da, gazetecilerin meslekleri açısından sıkıntı duymalarını gerektirecek bir durum yaratmamıştır. Çünkü sormak istenilen soruların yanıtlarını kendiliğinden vermiştir.

2.1 Gezinin Türk Kamuoyuna Yansıtılışı

"Müttefik devletlerin harp gayreti hakkında canlı bir fikir edinmek üzere Türk gazetecilere imkan vermek" bildirilen davet gerekçesidir (Yalman, 1997: 1164). Heyete katılan gazeteciler de, bu gerekçeye inanmış ya da en azından kabul etmiş görünmektedirler. Bu benimseyiş, geziyi düzenleyen ülkelerin beklentilerini daha ilk günden karşılamaya yetecek nitelikteki yazıların yazılmasına neden olmuştur. İlk yazı, heyetin başkanlığını yapan Hüseyin Cahit Yalçın tarafından kaleme alınır ve 19 Ağustos'ta *Yeni Sabah*'da yayınlanır. Yazıda, kendilerinden önce Almanya'ya giden Türk gazeteci grubunun yazıları kaynak gösterilerek, heyetin rahat ettirilemediğini[40] belirtmekte ve İstanbul'da Almanlar tarafından yayınlanan *Turkische Post*'un Türk gazetecilerinden bir grubun İngiltere'ye gitmelerinden duyduğu hoşnutsuzluğu ortaya koyan yazılar yazmalarını eleştirmektedir. Bunu Daver'in *İkdam*'da yayınlanan yazısı izler. Yazıda "...Anglo-Sakson memleketlerini harp içinde görmek ve gördüklerini Türkiye efkârı umumiyesine bildirmek vazifesi ile" yola çıkan gazetecilerin, bu vazifeyi yerine getirirken "bitaraf Türkiye'nin bitaraf gazetecileri" olduklarını unutmadan yapacaklarının[41] altı çizilmektedir. Böylece İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin

geldiğini öğrenmesi üzerine kendilerine rehberlik etmek için Dışişleri Bakanlığına basvurduğunu gösteren bir mektup bulunmaktadır (Bkz, NA, 867.91211/13) Bu kız, Sertel'in o sırada Amerika'da öğrenim görmekte olan kardeşi Belkis Halim'dir.

38 Zekeriya Sertel, "Reis Roosevelt'in Nezdinde On Beş Dakika", *Tan*, 6 Ekim 1942.

39 Zekeriya Sertel, y.a.g.y.

40 18 Ağustos 1942'de Sadak'ın *Akşam*'da yayınlanan "Seyahat Etmeyiniz" başlıklı yazı, "Almanlar, misafir çağırdıkları Türk gazetecilerine elbette askeri ve idari muvaffakiyetleri hakkında yüksek bir fikir vermek isterlerdi. Bunun için ellerinden geleni esirgemeyecekleri kendilerinin nezaketinden ve misafirperverliklerinden beklenirdi. Böyle olduğu halde zavallı Sadak'ı rahatsız vagon içinde ve kızgın güneş altında hâli bir istasyonda aç susuz bekletirlerse, yani bekletmemek imkanını bulamayacak kadar aciz görünürlerse, istila veya nüfuz altında tuttukları memleketlerin alelade ahalisinin neler çektiğini düşünmek icap etmez mi? Demek ki herkes Alman istilasının başlarından kalkmasını, bir kâbustan kurtulmak ister gibi ıstırap içinde bekliyor..." Hüseyin Cahit'in 19.8.1942 tarihli "Hayırlı Seyahatler" yazısını kaleme almasına neden olmuştur.

41 Abidin Daver, "Anglo-Sakson Alemine Doğru", *İkdam*, 21 Ağustos 1942; 3 Eylül tarihinde *Tan*'da yayınlanan bir haber de benzer ifadeleri kullanmaktadır: "....Son günlerde başka Türk gazetecilerinden mürekkep bir heyet de Almanya'yı ziyaret ederek, bu memleketin hakiki durumu hakkında bir fikir

amaçladığı biçimde, kamuoyu gözünde, gezi sırasında yazılacak haber ve yorumların tarafsızlığı güvence altına alınmak istenmektedir. Gazetecilerin tarafsız olduklarının altını çizmelerindeki diğer bir neden, kanımızca, Türk hükümetinin bir anlamda resmi görevlisi gibi geziye katılmış olmalarıdır.

Sertel ise, "*Yola Çıkarken*" başlığını taşıyan ve özellikle ABD hükümetini memnun edecek bir yazı ile okuyucularına yola çıktığı haberini vermiştir.[42] Söz konusu yazı, ABD'nin Ankara büyükelçiliğince Washington'a bildirilmiş ve Washington'un gazetecilerin gezi sırasında ve sonrasında "kamuoyunu ve Türk resmi çevrelerini derinden etkileyeceğine olan inancı"nı pekiştirmiştir (NA, 867.91211/10). Yalman, okuyucularına veda niteliğinde bir yazı kaleme almamakla birlikte yıllar sonra yayımladığı anılarında, "Türkiye'nin müttefiklerin zaferine inanmasına Batı'da değer verilmesi ve Rauf Orbay'ın Londra'da yarattığı havanın bütün hür dünyada itibarımızı yükseltmesi nedeniyle beş gazeteci"nin davet edildiğini yazarak, kendilerine bildirilen nedeni nasıl özümsediğini göstermektedir (Yalman, 1997: 1164). Hükümetin resmi görüşünü temsil eden *Ulus* adına heyet katılan Esmer'in, gidişlerini haber veren bir yazısı yoktur. Bunun yerine, *Ulus*'ta gazetecilerin gezisi ile ilgili çeşitli haberler verilerek okuyucunun bilgilendirilmesi tercih edilmiştir.[43] Bu durum, *Ulus*'un ve hükümetin dış politikasının niteliği düşünüldüğünde doğaldır. Hükümet, diğer gazetelerde geziye çağrılmanın memnuniyetini yansıtan gazetecilerin yazılarını doğrudan denetlemeye gerek görmemektedir; ancak C.H.P'nin yayın organı olarak bilinen gazetede, dış politikasını tehlikeye atacak nitelikte yazılar yazılmasına izin vermemiştir.

İngiliz Dışişleri belgelerinde ilk günlerde gazetecilerin çok suskun olduklarını belirtmelerine rağmen (PRO-FO 371 33403 R 3863/3455/44), bu sırada müttefik devletlerin savaşı kazanacağı yönünde haberler ve yorumlar (*Yeni Sabah*, 6 Eylül 1942; *Tan*, 18 Eylül 1942) Türk gazetelerinde çıkmaya başlamıştır. İngilizlerin heyete gösterdikleri yakın ilgi[44], kendi basınlarından Türk konuklarına yansıyan ama aynı zamanda "saklayacak bir şeyleri"[45] olmadığının da altını çizen "dostluk havası" ve

edinmiştir. Tarafsızlığa büyük bir kıskaçlıkla bağlı olan Türkler, İngiltere'nin hakiki durumu hakkında da fikir sahibi olmak istemişlerdir."

42 "Büyük bir dünya seyahatine çıkıyoruz. Altımızda tayyare ...dünyayı dolaşacağız ve okuyucularımıza demokrasilerin harp gayretleri etrafında malûmat toplamaya çalışacağız. Bununla beraber seyahatimizin en meraklı kısmı Amerika olacaktır. Çünkü Amerika Türk okuyucusu için havsalaya sığmayan birtakım mübalağlı ve esrarlı rakamlar memleketidir..... Fakat hakikatte Amerika nasıl muazzam harp kudretinde, harbi kazanmak için neler yapmaktadır ve harp sonrası dünya hakkında neler hazırlamaktadır. Bunun hakkında tam bir fikrimiz yoktur." *Tan*, 27 Ağustos 1942.

43 *Ulus*, 15 ve 22 Ağustos 1942.

44 Ahmet Şükrü Esmer'in *Ulus*'da 6 Eylül 1942'de çıkan haberine göre Türk gazetecileri, "...Her tarafta candan kabul" görmektedirler.

45 *Yeni Sabah* ve *Ulus*'Ta 7 Eylül 1942 tarihinde yer alan habere göre, *Sunday Times* Türk gazetecilerini

ayarlanan bazı görüşmeler, gazeteciler üzerinden istenilen etkiyi bırakmaya yardımcı olmaktadır. Türk gazetecilerini en çok memnun eden ve dolayısıyla Türk kamuoyunda geniş yer alan görüşmeler, İngiliz Başbakanı Churchill ve bakanlar ile yapılanlardır. Dışişleri Bakanı Eden'in gazetecileri kabulü, Yalçın'ın "İngiliz milletinin harp gayreti uğrundaki çalışmalarının Türk heyetinde büyük bir tesir bıraktığı"[46] açıklamasını yapmasına neden olmuştur. Churchill'in "büyük bir samimiyet ve sadelik içinde"[47] gazetecileri kabul etmesi, kendisinin "insan şeklini almış bütün bir milli kuvvet"[48] olarak tanımlanması sonucunu doğurmuştur.

Gazetecilerin gezide olduğu sırada gazetelerinin yayınlarına bakıldığında, açıkça müttefik devletleri öven çeşitli haber ve yazılara rastlanmaktadır. *Tan*'da sekiz bölüm halinde İngiltere'nin müttefiklerinin tanıtıldığı bir yazı dizisi[49] ile "Yeni Dünya ve Münakaşaları" adlı nazizmin emperyalistliğinden söz eden ayrı bir yazı dizisi yayınlanmıştır.[50] Diğer gazetelerde bu tür diziler yayınlanmadıysa da artan savaş çabaları ve gelişen savaş sanayii üzerine çeşitli haberler bulmak mümkündür.

Gezi dönüşü, yolculuk sırasında edinilen izlenimler her gazetede çeşitli köşe yazıları ve çeşitli notlar ile yazı dizileri ile Türk kamuoyuna duyurulmuştur. "İngiltere ve Amerika İntibaları" adlı gezi izlenimlerini 63 gün süreyle (23.12.1942-26.3.1943) yayınlayan Sertel'in *Tan*'ı müttefik devletlerin çabalarının karşılığını vermektedir. Yukarıda belirtildiği üzere açıklamalarıyla Almanya ve Türkiye arasında diplomatik kriz yaşanmasına neden olan Yalçın, izlenimlerini 17 gün süren ve "Demokrasiler Diyarında" adını taşıyan bir yazı dizisi (*Yeni Sabah* 7.12.1942-1.2.1943) ile anlatmıştır. Esmer ise "Seyahat Notları" ile okuyucunun karşısına çıkmıştır (*Ulus*, 11.12.1942-19.1.1943).

"Hiçbir telkin altında" kalmadan ve "müstakil bir kanaat sahibi" olmaları için ellerine her imkan verilen gazetecilerin[51] gezi dönüşü yazdıkları yazıların ortak noktası, müttefiklerin savaşı kazanacağının ısrarla altının çizilmesidir. Yalçın, savaşı müttefiklerin kazanacağına kesin olarak inandığını 28 Kasım'da yazdığı yazısıyla bildirirken, Sertel ABD'nin önüne geçilmez bir güç olduğunu yazmıştır.[52] *Vatan* ise Yalman'ın gezisi

misafir etmekten duydukları sevinci dile getirmekte ve misafirlerine gösterilecek çok şeylerinin olduğunun altını çizmektedir. Ancak İngiliz gazetelerinde yer alan haberler yalnızca dostluklarını değil, aynı zamanda "hayranlıklarını" da ifade etmektedir. 26 Eylül'de *Tan*'da yer alan bir habere göre de *Economist*, Türkiye'nin soğukkanlılığını hayranlıkla övmektedir.

46 *Yeni Sabah*, 8 Eylül 1942.

47 *Yeni Sabah*, 16 Eylül 1942.

48 Ahmet Emin Yalman, *Vatan*, 14 Eylül 1942.

49 Yazı dizisi 15.9. 1942'de başlamış ve 17.11.1942'de son bulmuştur.

50 Dizi *Tan* imzasıyla çıkmış ve 8.10.1942'de başlamıştır.

51 Yalman, bu ifadelerle İngiltere gezisini anlatmaktadır (1943:.304).

52 Bkz, Hüseyin Cahit Yalçın, "Harbi Kim Kazanacak?", *Yeni Sabah*, 28.11.1942 ve Zekeriya Sertel, "Önüne Geçilmez Kudret", *Tan*, 22.11.1942 .

dönüşünde Charlie Chaplin'in Hitler'i eleştiren bir konuşmasını haber olarak vermesi nedeniyle, hükümetin ifadesiyle "açıkça kışkırtıcı yayınından dolayı"[53] iki aylığına kapatılmıştır. Chaplin New York radyosunda yaptığı konuşmada "Öyle bir dünyada yaşıyoruz ki, biz de kime inanacağımızı şaşırdık. Eşeklere mi insanlara mı?" demiş ve buradaki "eşek" ile Hitler'i kastetmiştir. *Vatan*'da bu haberin yanında Hitler'i eşeğe benzeten bir karikatür yayınlanmış[54] ve gazete bunun üzerine kapatılmıştır. Yalman, bunun üzerine gezi izlenimlerini, *Havalarda 50.000 Kilometre* ismini taşıyan kitap ile okuyucuya ulaştırmıştır (1956, 194).

III-DEĞERLENDİRME

Türk gazetecilerin savaş sırasında yurt dışına yaptıkları gezilerden çıkartılabilecek birkaç önemli nokta vardır. Bunları Türk hükümeti, daveti veren ülkeler ve gazeteciler açısından sınıflandırmak mümkündür.

Türk hükümeti açısından gezilere verilen önem, dönemin basın politikası ile yakından ilişkilidir. Dış politikanın başarıyla uygulanabilmesi için hükümetin gazeteler üzerinde uyguladığı denetim basın gezileri için de geçerli görünmektedir.

Denetimin sağlanması için dikkat edilen birinci nokta, Türk hükümetinin müttefik ve mihver devletlerin düzenlediği gezilere katılan gazetecilerin "savaş dışı ve tarafsız" dış politikasını tehlikeye atmayacak kişilerden oluşmasına gösterdiği özendir.

İkinci nokta geziye katılan gazetecilere, birer devlet memuru gibi, günlük harcamalarını karşılamak üzere ödenek ayrılmasıdır.

Son bir önlem olarak ise, hükümeti temsilen bakan, basın yayın genel müdürü ya da yüksek rütbeli emekli subayların heyete katılması düşünülmüştür.

Gazeteciler açısından savaş boyunca gerçekleştirilen gezilerin değerlendirilmesi, gazetecilerin kamuoyunu bilgilendirme göreviyle hareket etmekten çok, hem Türk diplomasisinin birer temsilcisi hem de Türk hükümetinin izin verdiği ölçüde her iki kanadın propaganda ajanı/aracı olarak hareket ettiğini göstermektedir. Gezilere katılan gazeteciler, bir taraftan devletin birer memuruymuşçasına Türk hükümetinden para alırken diğer taraftan açıkça gittikleri devletleri destekleyen yayınlar yapmıştır. Sertel, kendi yayınlarının hükümetin politikası üzerinde etkili olduğunu yıllar sonra anılarında yazmıştır. Ancak bu kuşkusuz müttefik devletlerin kendileri aracılığıyla propaganda yaptıklarını kabul etmek biçiminde ortaya konulmamıştır. Sertel'e göre, Türkiye'nin savaş boyunca Almanya'ya krom sattığı da göz önünde bulundurulduğunda, "Türkiye savaş süresince Almanya'nın bir sömürgesi gibi çalışmış"tır. Sertel gazeteci olarak

53 *Ulus*, 9.12.1942.

54 *Vatan*, 8.12.1942.

kendilerinin görevinin de "bu acı gerçeği kamuoyuna anlatmak, hükümeti uyarmaya çalışmak" olduğunu belirtmektedir (1968: 238). Bununla birlikte gazetecilerin kamuoyunu aydınlatmak çok, bu gezilere katılma şansını elde etmekle uğraştıklarını da biliyoruz.[55] İngilizler, basın heyetinin ülkelerine gelmesinin olası sonuçlarını değerlendirirken, düzenledikleri son gezinin diğer Türk gazetecileri arasında kıskançlığa neden olduğunun ve Hindistan ve Çin'i kapsayan bir gezi düzenlenmesi gereğinin altını çizmektedirler (PRO-FO 371 33403 R 3863/3455/44).

Gezileri düzenleyen devletler açısından bakıldığında, gezilerin çoğunlukla amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Gerçi, Yalman'ın gezisi dönüşünde *Vatan*'ın iki ay kapatılması örneğinde olduğu gibi, Türk hükümetinin belirlediği dış politika çizgisini aşan yayınlar yapıldığında gazeteler susturulmaktadır ancak, yine de her iki kanadı ziyaret eden gazeteciler açıkça kimin kazanacağına ya da gördükleri karşısında duydukları hayranlığa dair yayınlar yapabilmektedir. Belki gezilerin bunun kadar önemli bir sonucu da, daveti veren tarafın bundan sonraki propaganda politikasını nasıl yönlendirmesi gerektiğini yine gazetecilerin yazdıklarından ve kendi ülkelerinde yaptıkları konuşmalarından öğrenebilme şansını elde edebilmeleridir. Bu konuda ilginç bir örnek Esmer'in İngiltere'de bir akşam yemeğinde yaptığı konuşmadır. Türk basınında yer almayan, ancak İngiliz belgelerinden öğrendiğimiz konuşmada Esmer, Avrupai yaşam tarzından nefret ettiğini, eski Asya tipi yaşamı tercih ettiğini, aslında bütün Türklerin Japonya'ya özendiğini ve saygı duyduğunu dile getirmiştir. Çünkü Esmer'e göre Japonlar, Doğu'nun Batı'ya karşı kendi silahlarıyla karşı koyabildiğini göstermiştir. İngilizlere göre, "dengeli ve ılımlı görüşlere sahip" Esmer'in bu sözleri, özellikle hükümetin resmi görüşünü yansıtan Ulus'un editörü olduğu düşünüldüğünde "uğursuz" gözükmektedir. Dolayısıyla aynı belgede Japonya'nın Doğu'nun saldırgan Prusya'sı olduğu yönündeki propaganda çalışmalarına hız verilmesi gereğinin altı çizilmektedir (PRO-FO 371 33403 R 3863/3455/44). Yani Türk basın heyeti, müttefik propaganda faaliyetlerinin belirlenmesinde önemli bir görevi yerine getirmiştir.

55 Bunda belki alış veriş meraklarının etkisi olduğu da düşünülebilir. İngilizler geziyi değerlendirirken, Türk gazetecilerinin ateşli birer alışveriş tutkunu olduğunu b tirler. Bkz, PRO-FO 371 33403 R 3863/3455/44.

KAYNAKÇA

AKIN, Nur Özmel (1999) "Türk Gazetecilerin İngiltere Gezisi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 189, s.132-136.

Basiret Gazetesi İmtiyaz Sahibi Ali (1976) *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar*, Sander Yayınları, İstanbul.

ARCAYÜREK, Cüneyt "2. Dünya Savaşına Ait Gizli Belgeler", *Hürriyet*, 5 Kasım 1972.

BERKES, Niyazi (1997) *Unutulan Yıllar*, İstanbul, İletişim.

GLASNECK, Johannes (Tarihsiz) *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Ankara.

DERİNGİL, Selim (1994) *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

GÜRÜN, Kamuran (1983) *Dış İlişkiler ve Türk Politikası: 1939'dan Günümüze Kadar*, A.Ü SBF Yayını, Ankara.

GÜVENİR, O. Murat (1991) *İkinci Dünya Savaşında Türk Basını*, TGC Yayını.

FURHAMMAR Leif ve Folke ISAKSSON (1971) Politics and Film, Praeger Publishers, New York.

KESKİN, Fatih (1997) *2. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Alman Propagandası: Turkishe Post*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KOÇAK, Cemil (1986)*Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, Yurt Yayınları.

KOÇAK, Cemil (1987a) "Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkisi", *Tarih ve Toplum*, c: 7, No: 37.

KOÇAK, Cemil (1991b) *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KURAN, Ercüment (2002) "Gazeteci Fazlı Necib'in 1903 Yılında Avrupa'ya Yaptığı Seyahat" 13.9.2002'de XIV. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan tebliğ.

NADİ, Nadir (1979) *Perde Aralığından*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

US, Asım (1966) *Hatıra Notları (1930-1950)*, İstanbul, Vakit Matbaası.

SERTEL, Yıldız (1990) *Ardımdaki Yıllar*, Milliyet Yayınları.

SERTEL, M. Zekeriya (1968) *Hatırladıklarım (1905-1950)*, Yaylacık Matbaası, İstanbul.

YALMAN, Ahmet Emin (1943) *Havalarda 50.000 km*, Vatan Matbaası.

YALMAN, Ahmet Emin (1956) *Turkey In My Time*, University of Oklahoma Press, USA.

YALMAN, Ahmet Emin (1997) *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Pera Turizm ve Ticaret Aş., İstanbul.

KISALTMALAR

PRO-FO: Public Record Office (Londra)
NA: National Archive (Washington)

Abstract

This article is about the invitations of a group of Turkish journalists in 1942 by British, USA and German governments. While the stated objective of each of the invitations was to give information about their war efforts, real underlying stimulus was to change Turkish public opinion in favor of their parts. To collect data, the newspaper commentaries by the journalists after the travels, their memoirs and the records about these travels in the archives of US and British ministries of foreign affairs are utilized.

These travels had diverse outcomes from the viewpoint of Turkish government, journalists and inviting governments. Turkish Government that kept the press under control during the War also controlled the nature of travels in accordance with Turkish foreign policy. Turkish Government chose the journalists to attend the travel. The journalists, in their commentaries during and after the travels, disregarding their primary responsibility to inform the public, both acted like representatives of Turkish diplomacy and reflected their admiration to the countries that they visited. The inviting countries on the other hand, both made the use of newspapers to contact to Turkish government and public and redesigned their future propaganda objectives using the results that they obtained from these travels.

Key Words

Turkish press, World War II, propaganda.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel : (90-312) 418 62 03
Fax : (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

Yalan Yaratan Makine ya da Makine Yaratan Yalancı

Aslı YAZICI YAKIN

Yoksa onlar hiçbir şeysiz mi yaratıldılar?
Yoksa bizzat kendileri mi yaratıcıdırlar?
Tur 52:35

16 ve 17. yüzyıllarda Avrupalı bilim adamları ve mucitler arasında yeni bir merak başladı: Porselen, metal, ahşap ve kumaş gibi malzemeleri kullanarak doğal yaşam örneklerini yeniden yapmak. Avrupa kültürünün bu yeni ilgisinin kökleri Aydınlanma zihniyetinin dünyayı tanıma, anlama ve her şeyi bir düzene sokma iddiasına bağlanabilir. Bunun bir uzantısı da İngilizlerin "cabinet of curiosities" ya da "cabinet of rarities" dedikleri doğaya ait kimi örneklerin toparlanmasından oluşan ilk ufak koleksiyonlardır. Bu koleksiyonlar önceleri soyluların evlerinde, ardından da koleksiyonun kurumsallaşmasının doruk noktası olan müzeler, Avrupa kent merkezlerinde inşa edilmeye başlandığında, bu mekanlarda sergilendiler.

Kral, kraliçe ve soyluları eğlendirmek için gösterilerde ve davetlerde kullanılan bu makineler, Rönesans ve Aydınlanma düşüncesinde insanın doğadaki yerini anlaması

---

* Bu küçük çalışma bir 'merak etme'nin sonucudur. 'Merak' Gümeç Karamuk hocamızın verdiği "Avrupa Tarihi" derslerinin sonunda bir doktora ödevine dönüştü. Kendisine hem böyle bir dönüştürmeye izin vermesinden dolayı hem de metnin son hali üzerinde yaptığı önemli düzeltmeler için teşekkür ederim. Yine, hocam Mehmet Özden'e son tashihdeki titiz yardımı için minnetdarım. Hatalar elbetteki bana aittir.

** Hacettepe Üniversite, Tarih Bölümü.

konusunda çabalar olarak ortaya çıkıyordu. Ancak bir yandan da yaratıcılarının yeteneklerini, bilgilerini sergiliyorlardı. Makinelerin yaratıcıları, "Antonio Usta"dan aldığı bir tahta parçasıyla, dansetmeyi, bir akrobat gibi sıçramayı bilen güzel bir kukla yapmak ve onunla dünyayı dolaşarak "bir parça ekmek ve bir bardak şarap" (Collodi 1968: 16) kazanabilmek hayali ile yaşayan Gepetto ustayı andırıyorlardı. Öte yandan bu tür makinelerin tarihi çok daha gerilere, Çin'e İÖ 300 yıllarına kadar uzanıyordu (Price, 1993). Bu tarihte Çinli bilim adamları ve uzmanlar mekanik bir orkestra yaratmışlardı. T'ang Hanedanlığında ise mekanik hayvanlar yapıyorlardı. Antik Yunan'da da benzer icatlar vardı. İskenderiyeli Heron *Pneumatika* adlı çalışmasında sıvıların basıncından söz ediyor ve ardından öğrencilerine fizik öğretmek için kullandığı ama aynı zamanda çocukları da eğlendirecek olan şarkı söyleyen kuşlar, kendiliğinden çalan trompetler, su içen hayvanlar ve hareket eden kuklalar gibi çeşitli mekanik oyuncaklar tarif ediyordu. Suyun hayati önem taşıdığı Mezopotamya topraklarında 12. yüzyılda El-Cezerî gibi Müslüman bilim adamları da su pompalama makineleri üzerinde çalışıyorlar ve kullanılan geleneksel makinelerin yerine daha gelişmişlerini yaratmaya çabalıyorlardı. 1206 tarihli elyazması ve en eski nüshası Topkapı Sarayı'nda bulunan *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap* adlı eserinde İbn el-Razzaz el-Cezerî yarattığı su saatlerinin detaylı tarifini veriyordu (El-Cezerî 1990; Hill 1994). Avrupa'da çeşitli makineler geliştiren saat ustalarının yanı sıra Albertus Magnus, Roger Bacon gibi isimler de konuşan makinelerin yaratıcıları arasında yer aldılar (Lindsay 1997). Ortaçağda Avrupa'daki katedralleri süsleyen mekanik saatler zamanı göstermenin yanı sıra ayın aşamalarına ilişkin bilgileri de veriyorlardı. Kimi zaman ise bu saatlere özel günler için Madonna ve çocuğu gibi figürler ekleniyor ve saatin alt kısmında bulunan ufak bir kapıdan bu figürlerin görünmesi sağlanıyordu. Krallar, kutsal kişiler kimi hayvanlardan oluşan bu modellerin eklendiği saatler zaman içerisinde meydanlarda yerlerini almaya almaya başladılar. Albertus Magnus ve Roger Bacon'un yarattığı söylenen konuşan kafalar büyücülerin heretik işleri ve Tanrı'yı reddetmek olarak görülüyordu. Descartes da yöntem konusunu tartışırken Tanrı'nın eli ile yapılmış olanları, insanın ürettiklerinden ayırıyor ve Tanrı'nın makinelerinin mükemmelliğini vurguluyordu.

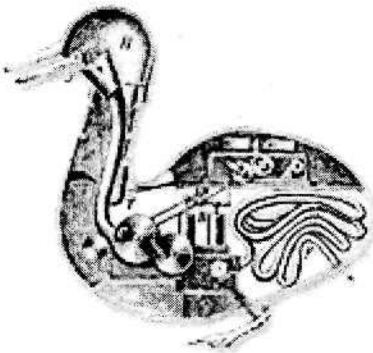

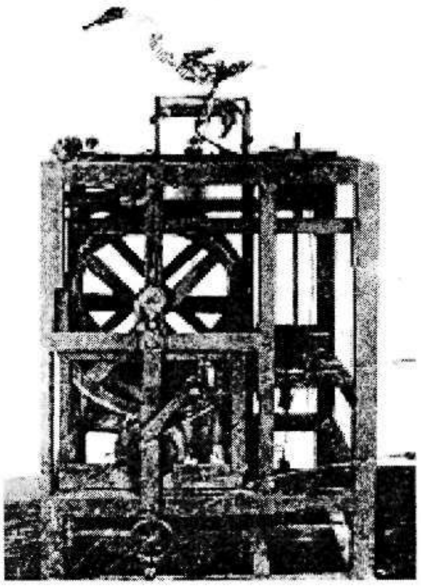

17. yüzyıl da dahil olmak üzere bu konuşan kafalar Avrupanın bir çok yerinde gezdiler. 18. yüzyılda ise yapay konuşma artık büyünün değil bilimsel çalışmaların konusu olarak görülmeye başlandı. Bir çerçevenin arkasında saate benzeyen bir mekanizma ile işleyen ve üzerindeki çeşitli parçaların hareket ettiği mekanik resimler; doğayı taklit etmeye yönelik mekanik hayvanlar; müzik kutuları; John Joseph'in danseden kadını, Jacquet Droz'un arp çalgıcısı da bu modellerin örneklerdendir. Jacques de Vaucanson'un mekanik ördek modeli de (Bedini, 1999) 18. yüzyılın en çok ilgi çeken oyuncaklarından birisiydi. 1709 doğumlu olup bir süre teoloji eğitimi alan Vaucanson yaptığı basit mekanik oyuncaklarla hocalarını kızdırınca dini eğitimini bırakarak kendisini model yapımına vermişti. En çok istediği yapay bir insan yaratmaktı. Ancak bunun için gerekli malzemeyi ve parayı sağlayabilmenin yolu, halkın daha fazla ilgisini çekecek mekanik ve ticari amaçlı makinalar yapmaktan geçiyordu. İlk eseri bir heykelden esinlenerek geliştirdiği flüt çalan bir figür oldu. Vaucanson'un bu sayede insan solunum sisteminin işleyişini de anlama fırsatı bulmuştu. Yarattığı makinaya dönen bir mil aracılığı ile havanın çeşitli derecelerde giriş ve çıkışını sağlayan yapay bir akciğer, nefes borusu ve ağız eklemişti. Supap işlevi gören bir dizi kapakçık havanın belli miktarlarda nefes borusuna girmesine izin veriyor ve ağız bölgesine yerleştirilmiş olan bir başka kapakçık da dilin işlevini düzenliyordu. Bu kapakçıkların, parmakların ve dudakların kontrolü ise yaylar aracılığı ile hareket eden bir dizi manivelaya bağlıydı. Bir ucu dönen ve üzeri özel çivilerle kaplanmış, gergin bir yüzeye dayanan manivelalar sayesinde makine parmaklarını dudaklarını oynatabiliyordu.

Flütçü izleyiciler tarafından büyük beğeni toplayınca, Vaucanson ikinci bir makine daha yarattı: Aynı anda bir eli ile kaval, diğeri ile davul çalan bir çocuk. Ancak Vaucanson'un çalışmaları arasında en ünlü olanı mekanik ördekti. Bu model boynunu uzatarak kendisine sunulan yemi ağzına alarak yiyor, yutuyor, sindiriyor ve dışkılıyordu. Ördeğin kemikleri ve gövdesi metalden yapılmıştı ve üzeri tüylerle kaplanmıştı. Anatomik olarak mükemmel bir kopya olan ördek, kanatlarını çırpabiliyordu. Ana mekanizma, bir ucunda ağırlık asılı olan bir tel, manivelalar ve sistemin hareketlerini dikey ya da yataya dönüştüren disklerden oluşuyordu.

Vaucanson'un denemeleri diğer model yapımcılarını da etkiledi. Bu makineler arasında hikayesi günümüze kadar uzanan en ilginç örneklerden birisi de bir Macar asilzadesi olan Baron Wolfgang von Kempelen'in yaptığı satranç oyuncusudur. Kempelen, imparatoriçe Maria Theresa'nın mekanik bilimi danışmanıydı. 1769 yılında Viyana'daki Schoenburn Sarayı' nda verilen bir davette konukları mıknatıslı oyuncaklarla eğlendiren Pelletier adlı bir Fransız'ın gösterisine tanık olmuş ve bunun üzerine insanın zihnini de harekete geçirecek daha iyi bir eğlence aracı yapabileceğini iddia etmişti. (Levitt 2000).

Kempelen, Maria Theresa'nın isteği üzerine altı ay çalışarak otomatik satranç oyuncusunu yarattı. Otomatik satranç oyuncusu cilalanmış tahta bir sandığın arkasında oturan cüsseli, bıyıklı ve başına sarık bağlanmış bir Türk'tü. Kempelen'in diğer icatları arasında körükle içine pompalanan bir hava sayesinde insan sesini taklit ederek konuşan bir makine de yer alıyordu. Ancak, "Türk", 18. yy sonları ve 19. Yy başlarında gösterileri ile, elli yılı aşkın bir süre Avrupa ve Amerika'nın ilgi odağı oldu.

Türk*

Avrupa gazeteleri, 1800 lerin sonlarına doğru Pressburg'daki evinde hemen her gün düzenli olarak misafir ağırlamak durumunda kalan Baron Kempelen'in satranç oyuncusu için "Düşünen Makine" diye başlıklar attılar. Misafirler, baronun kitaplar, antika eşyalar ve dönemin ruhuna uygun olarak doğadan koparılıp alınmış "tuhaflıklar"la dolu olan çalışma odasına alınıyor ve burada odanın bir ucunda duran otomatik satranç oyuncusunu izliyorlardı.

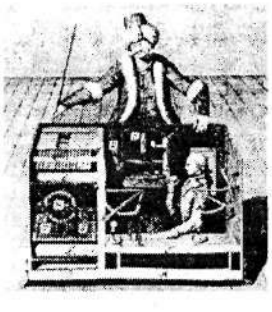

Bu gizemli makine ilk bakışta, tahta bir sandık ve arkasında duran bir sandalyenin üzerine yerleştirilmiş satranç oyuncusundan oluşuyordu. Tahta sandık, tekerlekliydi ve üzerine bir satranç tahtası sabitlenmişti. Başında sarığı ve üzerinde ipek giysileri olan Türk'ün sağ eli, satranç tahtasının bir yanında duruyor, sol eli uzun piposunu tutuyordu. Von Kempelen gösterisine, sandığın önündeki kapılardan birini, izleyicilere göre solda kalanı, açarak başlıyordu. Bu bölme dişliler, silindirler ve kaldıraçlarla doluydu. Kempelen, makine aksamının bu bölmeyi kapladığını kanıtlamak için, arkada bulunan daha ufak bir başka kapıyı da açıyor ve mum ışığı ile içeriyi aydınlatarak izleyicilere gösteriyordu. Ardından bu kapıları kapatıyor ve öndeki diğer iki kapıyı açıyordu. Buralar ilk bölmelerin iki katı büyüklükte ama içinde sadece iki yatay destekli

* Türk'ün hikayesi Gerald Levitt, Christopher Milbourne ve Tom Standage'ın çalışmalarından derlenerek özetlenmiştir.

kadran, birkaç silindir ve kol olan gözlerdi. Arkadaki bir başka küçük kapı sürgüsüzdü ve mum ışığı bu bölmeyi aydınlatıyordu. Tüm kapılar kapatıldıktan sonra Baron, sandığı, Türk'ün arkasını göstermek için döndürüyor, üzerindeki giysiyi kaldırıyor ve içindeki mekanik yapıyı göstermek için panelleri açıyordu. Gösterinin, bir tören havasına büründüğü rahatlıkla söylenebilecek bu ilk aşaması, panellerin kapanması, giysinin düzeltilmesi ve Türk'ün bedeni ve yüzünün izleyici tarafından görülecek şekilde tekrar döndürülmesi ile son buluyordu.

İkinci aşamada satranç taşlarının dizilmesi işlemi yer alıyordu. Sandığın altında yer alan uzun bir çekmeceden kırmızı ve beyaz fildişinden yapılmış satranç taşlarını çıkaran Von Kempelen, bunları tahta üzerine diziyor, ardından Türk'ün sol elinde duran piposunu alarak, dirseğini bir yastık üzerine yerleştiriyordu.

İzleyicilerin önce Türk'e, sonra da içine birini alabilecek büyüklükte olduğu açıkça görülen sandığa kuşkuyla bakmaları Baron'u oldukça eğlendiriyor olmalı ki, Von Kempelen Türk'ün hareketlerini kontrol ettiğini söylediği bir siyah kutuyu masanın üzerine koyup, cebinden çıkardığı bir anahtarı da sandığın sol tarafına yerleştirerek makineyi çalıştırıyordu. Böylece ilk oyunun hazırlıkları da bitirilmiş oluyordu. İzleyicilerden biri, bu Türk'le zeka yarışına girmeye gönüllü olarak karşısına oturuyordu. Oyuna başlayan Türk oluyordu. Sol elini kaldırıyor, parmakları arasına denk gelen beyaz bir piyonu alıyor ve bir başka kareye yerleştiriyordu. Türk'ün kafası, rakibinin hareketlerini izlerken sertçe hareket ediyor ve tahta üzerindeki hareketleri izleyen gözleri de dönüyordu. Türk, oyunda kazandığı taşları kendisi alıyor, rakibinin vezirine saldırdığı zaman başını iki defa; şah mat yaptığında

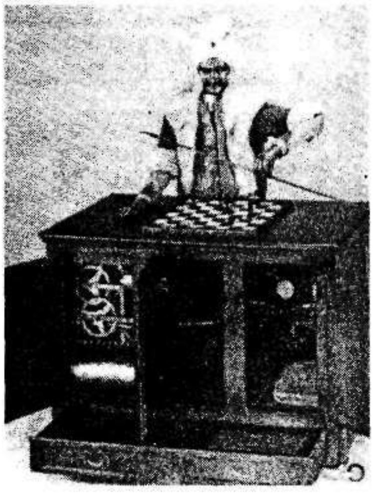

ise üç defa öne yukarı sallıyordu. Rakipleri ellerinden geldiğince oynuyorlar, ama çok ender olarak galip gelebiyorlardı. Satranç Oyuncusu'nun ilk tam gösterisi 1783 yılında Von Kempelen'in arkadaşı ve komşusu olan Karl Gottliebb von Windisch'in, İsviçre'de yaşayan bir başka arkadaşına yazığı mektuplar yayımlandığı yıl gerçekleşti. Bu mektuplardan birinde Von Windisch makinenin içinde herhangi bir yerde değil bir insanın, bir şapkanın bile saklanacağı yer bulunmadığını söylüyordu.

Von Kempelen, sonunda evine gelen kalabalıklara gösteri yapmaktan yoruldu ve Türk'ü parçalara ayırarak, sandıkla birlikte kaldırdı, evine gelenlere de mekanizmasında bir arıza olduğunu söyledi. Türk'ün bundan sonra sahneye çıkışı Maria Theresa'nın oğlu İmparator II. Joseph'in, Viyana'daki sarayda, Rus Grand Dükü Paul ve karısı için bir gösteri yapılmasını istemesi ile gerçekleşti. Baron'a bu etkileyici oyuncağı ile Avrupa'nın önemli şehirlerinde gösteriler yapması için iki yıl saraydan uzak kalma önerisi sunulmuştu ve bu oldukça cazip bir teklifti. Baron gösterisini sunmak üzere Anthon adında biri ile, bilet kesme ve genel hizmet işlerinde kullandığı, adı kayıtlara geçmeyen bir ikinci kişiyi daha kiraladı. Karısı, dört çocukları ve iki yardımcısı ile birlikte 1783 yılında turneye çıktı. Dresden'deki gösteri Von Kempelen'in bir başka icadı olan ve bir kaç düzine kelime kullanarak konuşabilen bir bebekle açıldı. Ama gözde, Satranç Oyuncusu idi. Burada gösteriden çok hoşnut kalan ve mekanik Türk'ü kendisi inşa etmeyi aklına takan biri vardı: Freiherr Joseph Friedrich von Racknitz.

Von Kempelen'in popüler oyuncağı arada sırada Paris'teki Café de la Regence'ta satranç oyununun ustaları ile oynuyordu. Buradaki galibiyetleri Türk'ün bir ara azalmakta olan ününü tazeledi. Soru şuydu: Otomatik bir beyni olan tahta bir figürü yenebilecek biri var mı?

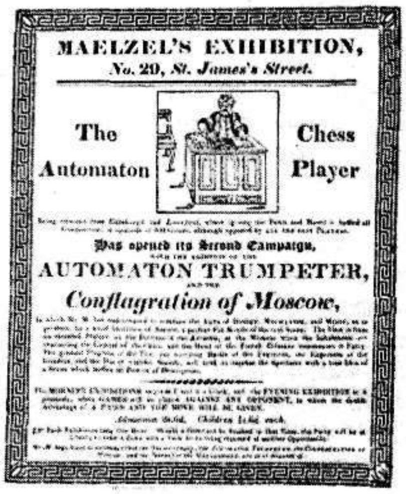

Gösteriyi Londra'da izleyen Philip Thicknese, beş şillini böyle bir "kandırmaca"yı izlemek için fazla bulduğunu söylemiş, bastırdığı "Konuşan Figür ve Otomatik Satranç Oyuncusu İfşa Edildi" başlıklı bir el ilanında sandığın içinde bir çocuk saklı olduğunu ve bulunduğu odacığın tepesine de satranç tahtasını yansıtan bir ayna yerleştirildiğini söylüyordu. Gerçekte ayna yoktu, ancak Thicknese gösterinin 60 dakikadan fazla sürmediğinin altını çiziyor, çocuğun bu kadar dayanabildiğinde ısrar ediyordu. Normalde bir satranç oyunu saatlerce sürebilmeliydi ona göre.

Türk'ün gizemini çözmeye çabalayan bir

başkası da Henri Decremps'ti. Sandıkta bir cüce olduğunu ileri sürüyor; bacaklarının küçük bölmedeki iki silindirin içinde; başı ve omuzlarının ise gizli bir panel aracılığı ile Otomat'ın giysisi içinde saklı durduğunu düşünüyordu. Decremps, kapılar kapatıldıktan sonra cücenin büyük bölmeye geçtiğini söylüyor ve bundan sonra satranç tahtasını altındaki karelere iğneler batırarak mıknatıslanmış fildişi taşları oynattığını düşünüyordu. Decremps bunun dışında iki olasılıktan daha söz ediyordu. Gösteriyi idare edenin arada kullandığı sözler kimi ipuçları taşıyor olabilirdi ya da satranç tahtası tamamen şeffaf bir malzemeden yapılmıştı.

1789 yılında Freiherr von Racknitz, kendi satranç oyuncusunu tarif eden renkli resimlerle dolu bir kitap yayımladı. Sandığın altındaki uzun çekmecenin arkasına kısa boylu genç bir adam gizleniyor, bölmelerin kapısı kapatıldıktan sonra kalkarak kendini iç kısımda saklayan paneli sağlamlaştırıyor, bir mum yakıyor, satranç tahtasının kucağında durmasını sağlayan kısmı açıyor, parçaları yerine koyarak bakıyordu. Satranç tahtasındaki karelerin altında spiraller üzerinde göstergeler yer alıyordu. Manyetik parçalar tahtanın üst kısmı ile temas halinde iken bu göstergeler hareketsizdi. Her hamlede, titreyen bir gösterge vibrasyonunu durduruyor ve taşın yerleştirildiği kareye yapışıyordu. Kendi elinin hareketlerini taklit eden özel bir pantograf kullanarak gizlenmiş olan kişi, Türk'ün elini hareket ettiriyor, parmaklarını açıp kapatıyor ve taşları yakalamasını sağlıyordu. Von Ratnick'in yöntemi aslında Von Kempelen'inkine benziyordu ancak sırrının çok yayılmaması için kitabını sınırlı sayıda ve Almanca olarak bastırmıştı.

Prusya Kralı Büyük Frederick'in 1785 yılında Türk'ü Von Kempelen'den satın aldığı iddialarına rağmen, Herr Anthon'un, Von Kempelen denemelerinden vazgeçip Pressburg'daki evine çekildiğine sergilemeyi sürdürmüş olma olasılığı da var. Ancak Baron 28 Mart 1804'te öldüğünde Türk onun mallarının bir parçası olarak duruyordu. Türk'ün hikayesi, bugün metronom ile adı bilinen, Johann Nepomuk Maelzel ile daha renklendi. Bavyera'lı bir el sanatçısı olan ve becerikli mekanik figürler, müzikal araçlar geliştiren Maelzel, Türk'ü Baron'un oğlundan satın aldı. Avrupa'yı ünlü Satranç Oyuncusu ile gezen Maelzel Von Kempelen'inkine benzer bir gösteri sunuyordu. Ancak, mekanizmayı kontrol ettiği söylenen gizemli siyah kutu artık ortada yoktu ve gönüllüler de Türk'ten biraz daha uzakta duran ikinci bir satranç tahtası üzerinde oyunlarını oynuyorlar, Maelzel de her iki satranç tahtasına da karşı tarafın hamlelerini kopyalayarak aracılık ediyordu.

Fransa'da Napoleon Bonaparte bilerek yanlış hamleler yapmak yolu ile Türk'ü sınamaya çalıştı ancak Türk her defasında bu yanlışları düzeltti. Napoloen'un üvey oğlu Eugene de Beauharnais, Maelzel'e makinayı alabilmek için otuzbin frank teklif etti. Maelzel bunu kabul etti, ancak Türk'ün gizli bir yönetmene gereksinimi olduğunu söyleyerek uyardı da. Prens nasıl işlediğini anladıktan sonra ilgisini kaybettiği bu pahalı

oyuncağını Milano'daki evine kaldırdı.

Satranç Oyuncusu olmadan Maelzel'in gösterisi zayıflamıştı. Beş yıl boyunca Türk atıl durumda kaldı ve Maelzel 1817'de taksitle borcunu ödemek üzere bir anlaşma yaparak Türk'ü Prensten geri satın aldı.

1819 yılında, Maelzel, İngiltere'deyken, Türk'ün nasıl işlediğini açıklayan *Otomatik Satranç Oyuncusu Üzerine Gözlemler* adlı bir kitap yayımlandı. Bundan iki yıl sonra Robert Willis, *Otomatik Satranç Oyuncusu Üzerine Bir Çözümleme Girişimi* adlı kitabında makinaya dair kimi resimler de sundu. Çekmecenin arkasında yatan adamın göründüğünden daha alçakta olduğunu, ayaklarının sağ duvara değdiğini iddia etti. Küçük bölme gösterildiğinde ayaklarına doğru ileri eğiliyor, büyük bölmenin kapıları açıldığında da, küçük bölmelerdeki makinanın arkasındaki boşluğa uzanıyordu. En sonunda da Türk'ün boş bedeninin içine giriyor, sol kolunu, Türk'ün boş sol kolu içerisine sokuyor; satranç tahtasındaki hareketleri de Türk'ün bedenin ön kısmını kaplayan seyrek dokunmuş kumaşın arkasından izleyebiliyordu.

Willis'in açıklaması doğru olmamakla birlikte geniş kabul gördü. Çizimleri Gamaliel Bradford'un 1826'da Boston'da yayımlanan *M. De Kempelen'in Sözde Otomatik Santanç Oyuncusunun Çözümlemesi ve Tarihi* adlı kitabında ve daha sonra da Sir David'in 1832 tarihli doğal büyü üzerine yazdığı kitapta yer aldı.

İngiltere'de sandıkta, önceleri William Lewis ve William adlı bir başkası, daha sonra da, bir Fransız satranç ustası olan Mouret saklanıyordu. Mouret, Parisli bir gazeteciye Türk'ün sırrının Almanya'da tamamen açığa çıkarıldığını söylemişti. Gösterilerden birinde sandıktaki hileden şüphelenilmesi üzerine kargaşa çıktı. Bu esnada, bir süredir izleyicisinin azalmış olmasından dolayı öfke duyan bir başka gösterici durumdan faydalanmayı düşündü ve "Yakın onu!" diye bağırdı. İzleyiciler gösteriyi terkederken, Türk de sendeleye yuvarlana kaçtı.

Maelzel, Hollanda'da Mouret'in kendine olan güveni yüzünden neredeyse kazançlı bir kraliyet gösterisini kaçırıyordu. Teklif, mali açıdan çöküntüye giren Maelzel'in, yardımcısının parasını bile ödemekte güçlük çektiği bir dönemde geldi. Kral gün ortasında yapılacak bir gösteri için üç bin florin verecekti. Genellikle dakik olan Mouret, saat on iki olduğu halde ortada görünmeyince Maelzel çıldırmış halde satranç ustasının evine gitti ve onu yatağında buldu. Hemen giyinmesini istedi. Mouret, Malzel'i "Krala makinanın bozuk olduğunu söyle" diyerek reddetti. Maelzel "makinayı" iyileştirmenin tek yolunun ödeyemediği maaşını vermek olduğunu anlamıştı. Bu sorun çözümlendi ve Türk sahnede belirdi.

13 Nisan 1826 tarihinde Türk ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'nde sahnede belirdiğinde, Mouret sahnede Maelzel ile beraber değildi. Buradaki gösterilerde Mouret, öğlen saatinde ve akşam sekizde olmak üzere günde iki defa New York'un en yeni otellerinden birinde izleyiciler arasından 50 cent ödeyen gönüllülerle karşılaşıyordu.

Birleşik Krallıkta'ki gösterilerde ise Maelzel sıkıntılıydı. Çünkü Mouret ile yolları ayrılmıştı. Bu ayrılığın nedenine ulaşamadım ancak Maelzel'in kaygısı ilk defa gizli operatör olarak bir kadın kullanmasından kaynaklanıyor olmalı. Maelzel'in programda daha önce yer alan ve mekanik ip cambazlarını sergileyen bir Fransız'ın karısı bu defa satranç oyuncusunun yerine geçmişti. Maelzel, göklere çıkarılan gösterisi zayıf düştüğü için rahatsızdı ve izleyiciler Fransız kadının satranç oyuncusu gösterisinde ortalarda görünmeyişine dikkat ettiklerinde ise utanmıştı. Maelzel, bu problemini *Evening Post* gazetesinin editörü William Coleman'a söylediğinde, kendisi de bir satranç oyuncusu olan Coleman, zaman zaman gösterilere çıkması için oğlunu önerdi. Coleman'ın oğlu oyunda her zaman başarılı hamleler yapamıyor olmalı ki; kadın, seyirciler arasında ve Türk'ün oyununu izlerken görüldüğünde "Türk'ün beyninin öldüğü" yolunda dedikodular yapıldı.

Maelzel Eylül ayında Boston'da sahneye çıktı ve burada Amerika'daki ilk yenilgisini aldı. Bunu başkaları izledi. Daha önce Paris'teki Café le Regence'te çıkardığı parlak oyun nedeniyle Maelzel'in rahatsızlığını farkeden Alsas'lı bir satranç ustası olan William Schlumberger, Türk'ün sallantıda olan ününü kurtarmak için tam zamanında Boston'a geldi. Amerika Birleşik Devletleri'nde, Maelzel'e, Von Kempelen'in gösterilerinde yer alan siyah kutuyu neden kullanmadığı sorulmuştu. Maelzel'in yanıtı "İnsanlar artık daha akıllılar, eskiden batıl itikatları vardı" şeklinde oldu. Kara kutu gitmişti ama Maelzel bu defa, dramatik bir ses efekti eklemişti. Türk rakibini şah mat yaptığında, mekanik olarak çıkan bir sesle Fransızca bir kelime söylüyor, "Echec" diye bağırıyordu. Schlumberger, yerinde olduğu zamanlarda bu zafer çığlığı hemen her oyunun sonunda duyulurdu.

Amerikalılar otomatik satranç oyuncusunun sırrını çözme çabalarını sürdürdüler. Baltimorlu bir tacir olan Robert Gilmor, Türk'ü 8 Mayıs 1827'de Light Street'deki Fountain Inn'de gördü ve not defterine şunu yazdı: "Birinin sandığın içine gizlenip de oynuyor olma olasılığını anlayamıyorum. Bu adice bir numara ve mucidin yaratıcılığının ne kadar az olduğunu gösterir."

Aynı ay içerisinde iki meraklı çocuk, Fountain Inn'in çatısına tırmanarak yukarıdaki pencereden sergi odasını gözetlediler. Gösteriyi izleyemediler. Perdenin ancak arka kısmını görebiliyorlardı. Gösteri bittikten sonra perdenin arkasında Maelzel'in Türk'ü katlayıp sandığı açışına tanık oldular. Sandıkta uzun boylu ince, genç bir adam vardı.

1 Haziran tarihli *Baltimore Gazette*'nin başlığında "Satranç Oyuncusu Keşfedildi" yazıyordu. Maelzel, bu hikayenin Baltimore'daki gösterisini zayıflattığını düşündü. Sonbahar'da yeni bir ilanla şehrin yok edilişini gösteren "Moskova Yangını" ile devam etti. Bu gösterisinde "Avusturyalı Trompetçi" ve "İp Cambazları" Türk'ün üzerinde yer alıyordu.

Bir başka sorun, rakip bir otomatik satranç oyuncusun daha ortaya çıkması ile belirdi. Walker kardeşler, kendi yaptıkları taklit satranç oyuncusunu Maelzel'e beşyüz

dolara satmayı teklif ettiler. Maelzel reddetti. "Amerikan Satranç Oyuncusu" New York Amerikan Müzesinde heyecanla karşılanınca Maelzel, bin dolara onu satın almak istedi ve Walker'lara da kendi gösterisinde bilet satma işleri vereceğini söyledi ama Walker kardeşler artık satmaktan vazgeçmişlerdi.

Walker kardeşlerin yaptığı makine, iyi satranç oyuncuları ile başa çıkamıyordu. Maelzel'in otomatik satranç oyuncusunu yöneten Schlumberger ise ağır derecede sarhoş olmadığı zamanlar dışında, çok ender olarak oyun kaybederdi. Fazla içki onu zaman zaman uyutunca Maelzel, Schlumberger'i uyandırabilmek için sandığın üzerine vururdu. Bu taktik işe yaramadığı zamanlarda da izleyicilere makinanın bozulduğunu söyler ve kızgın bir şekilde satranç oyuncusunu perdenin arkasına iterdi.

Maelzel ile Philedelphia'da aynı gösteride bulunan ünlü büyücü ve vantrilog Antonio Blitz, Maelzel'in itici ama kibar, ince eleyip sık dokuyan özenli ve beğeni sahibi biri olduğunu söylüyordu. Blitz, "Sihir Dünyasında Elli Yıl" adlı otobiyografisinde, Maelzel'in sahne dışındaki zamanlarda sandığı daima kapalı ve kilitli tuttuğunu, ayrıca gösteri sırasında da bölmelerin içini gösterdikten sonra kilitlediğini yazıyordu. Blitz'e göre bu durum, izleyicilerden birinin gösteri sırasında yerinden fırlayıp, kapıları açarak Türk'un sırrını açığa çıkarmasına karşı alınmış bir önleme işaret ediyordu.

Gazetelerde Türk'ün sırrını açığa çıkarmaya yönelik yazılar yayımlanmasına rağmen, Maelzel'in satranç oyuncusu ilgi çekmeye devam etti. Türk'ü izleyenler arasında Edgar Allan Poe[1] da vardı. 1836 yılının Nisan ayında *Southern Literary Messenger*'a yazdığı denemenin ilham kaynağı Türk olmuştu. Poe'nun biyografisini yazan Hervey Allen (1926), bu denemeyi "Poe'nun yazılarında şaşmayan soyut mantığın ilk örneği" olarak değerlendiriyordu. Edgar Allan Poe'nun ulaştığı sonuç yanlıştı. Poe, Sir David Brewster'ın *Doğal Büyü Üzerine Mektuplar* adlı kitabını ve *Baltimore* gazetesinde yer alan resimli ve uzun bir makaleyi okumuş ve etkilenmişti. Her ikisi de kapılar açılırken sandığın içinde pozisyon değiştirerek saklanan biri olduğunu ve daha sonra Türk'ün bedenine yerleştiğini ileri süren Willis'in teorisini destekler yöndeydi.

Poe, her iki yanda üçer tane olmak üzere farklı boylarda altı adet yanmakta olan mum oyun boyunca sandığın üzerinde dururken yalnızca bir tanesinin rakibin oynadığı tahtayı aydınlattığını söylüyordu. Farklı boylarda altı mum, Poe'ya göre Türk'ün üzerindeki ince tülbent dokulu giysinin arkasında duranın görülmesini önlemek için vardı. Poe, tersi hiç bir koşulda mümkün olamayacağı için figürün sol elini kullandığını düşünüyordu. Oyunu yöneten adamın Türk'ün bedeninin içinde saklanıyor oluşunu mantıklı bulmuştu ama daha sonra açıklandığına göre sandıkta saklı olan oyun sırasında hep orada kalıyor ve Türk'ün bedeni içerisine girmiyordu.

1 Poe'nun,"Maelzel's Chess Player", başlıklı makalesinin tam metnine http://www.eapoe.org/works/index, adresli anasayfadan ya da http://www.eapoe.org/works/essays/maelzel.htm adresinden ulaşılabilir.

Maelzel, Pennsyvania, Ohio, Mississippi ve New Orleans'a ve sonra da Küba'ya gitti. İspanyolca bildiği dillerden birisiydi ve sezon da buralarda oldukça başarılı geçti. Amerika ve Küba arasında birkaç tur yaptıktan sonra 1837 yılında Aralık ayının sonunda Havana'da gösteri yaptı. İlk gösterisindeki kadar büyük bir kalabalık yoktu, çünkü tatil dönemi değildi. Şubat ayında Schlumberger'in oyununda da aksamalar görülmeye başlamıştı ve bir kaç hafta sonra da sarı hummadan öldü. Altmış sekiz yaşına gelmiş olan Maelzel, aynı yetenekte bir başka oyuncu bulmaya çalıştı. Kübalı patronlarının "Moskova'nın Yok Oluşu" gösterisinden ve "Otomatik Trompetçi ve İp Cambazları"ndan hoşnut kalacaklarını düşündü ama yanıldı. Gösterisi giderek daha az izleyici çeker olunca, biletleri kesen ve figürlerin sergilenmesinde yardımcı olan iki kişi de işten ayrıldılar.

Yalnız kalan Maelzel, Otis adlı, iki yelkenli bir tekne inşa ederek Philedelphia'ya yola çıktı. Yarattıkları da geminin ambarında ona bu yolculukta eşlik ediyorlardı. Havana'dan yedi gün uzaklaştığında Charleston'a yaklaşırken, South Carolina'da 21 Haziran 1838 tarihinde kabininde öldü. Arkasından yas tutacak kimse yoktu ve denize gömüldü. Maelzel'in oyuncakları, Eylül ayında Philedelphia'da açık arttırma ile satışa çıkarıldı. Son turneyi destekleyen John F. Ohl satranç oyuncusu'nu dört yüz dolara satın aldı ve sonra bir satranç kulübünü destekleyen ve Türk'ü onararak oraya yerleştiren Dr. John Kearsley Mitchell'e sattı.

Makina, tahmin edilenden daha karmaşıktı. İçindeki oyuncu sandığın bir bölümünden diğerine kayıyor, birbirine paralel yağlanmış iki bar üzerinde kayan oturma yerine geçiyordu. Bu parçalar satranç oyuncusunun alındığı uzun çekmecenin arkasında saklanıyordu. Çekmece bir Çin yapboz kutusu gibi akıllıca tasarlanmıştı. İçeriye itildiğinde kenarları ve alt kısmı sandığın gerisine gidiyor, ama arkası , oyuncu için yeterli derecede önde kalıyordu.

Küçük bölmeler gösterilirken, oyuncu büyük olanda saklanıyor ve arkası hareketli bir panele gelecek şekilde kaldırdığı dizleri ile sağ duvara yakın duruyordu. Mekanizmanın sahte parçaları da ona yer bırakacak şekilde katlanıyordu.

Anahtarın küçük bölmenin kilidinde dönüşünü duyduğunda ayaklarını uzatıyor ve dönen duvarın panelini makinanın arkasındaki boşluğa itiyordu. Sonra geriye gidiyor, tam çekmecenin üzerinde bir taban oluşturmak için alçalmış olan iki kenar ile bacaklarını örtüyor, katlanmış olan metal aksamı yeniden düzenliyor ve bir başka gizli paneli bedeninin üst kısmını saklamak için itiyordu. Sandığın iç kısmı koyu renkli bez ile aynı hizaya geldiğinde duvarlar ve taban mum ışığında katı, sert görünüyordu. Büyük bölmelerin kapısının kilitlenme sesi operatöre kendisini saklayan paneli kaldırması için bir uyarı oluyordu. Oyuncu ufak bir lambayı yakıyor ve sağ duvardan küçük bir masaya dönüşebilen bir bölmeyi indiriyordu. Bunun üzerinde küçük bir satranç tahtası yer alıyordu. Oyuncu sandığın arkasında gizli bir kapıyı açarak, Türk'ün

hareketlerini yöneten mekanizmanın başına geçiyordu. Bir uzatma çubuğu alalarak, Türk'ün sol koluna sabitlenmiş bir başka çubuğa bunu ekliyordu. Uzatma çubuğunun sonuna doğru, operatörün satranç tahtasının üst kısmına gelen yerin üzerinde Türk'ün parmaklarını açıp kapatan bir kaldıraç ve en uçta da mandala benzeyen metal bir başlık yer alıyordu.

Oyuncunun kullandığı satranç tahtası, seyahatlerde kullanılanlara benziyordu. Ancak her karenin ortasında ikişer delik vardı. Minyatür kırmızı ve beyaz satranç taşları, Türk'ün tahtasında yer alan daha büyük taşlarla aynı konumdaydı. Operatör oynadığı zaman kendi satranç taşını bir delikten diğerine hareket ettiriyordu. İşlemi yapan, uzatma çubuğunu Türk'ün kolunu kaldırmak için kaldırdığında Türk de bu eylemi sürdürüyordu. Ardından çubuğun ucu önceden oynanmış taşın bulunduğu karedeki ikinci deliğe getirilirdi. Çubuğun ucu deliğe girmeden önce çubuk üzerindeki kontrol kaldıracı tersine döner ve Türk'ün uyan parçayı yakalaması sağlanırdı. Uzatma çubuğu tekrar Türk'ün taşı kaldırması için yükseltilir ve uygun kareye taşınırdı. Sonra da uygun kareye geldiğinde parmakları açılır ve taşı bırakırdı.

Operatör, rakibin oyununu sandığın tepesindeki açık bir kapıdan izler ve her karenin altında asılı duran metal disklerin hareketini izlerdi. Türk'ün bedeninde vantrilogun kuklasındaki sopaya benzer şekilde dik duran ikinci bir metal kafasının dönmesini; ipler ise gözlerinin kaymasını sağlıyordu.

Türk'ün cazibesi elbette gizeminde yatıyordu ve Philedelphia satranç kulübünün üyeleri bunu keşfettiklerinde ilgilerini kaybedip Türk'ü 1850 yılında Çin Müzesi'ne verdiler.

Türk burada uzak bir köşede hareketsiz halde tozlanmaya terk edildi. Egzotik kostümü soldu. 1854 yılında Chestnut ve Ninth sokaklarında yer alan National Theatre'da yangın çıktı. Alevler müzeye de ulaştı. Kimi parçalar müze görevlileri tarafından kurtarıldı. Ama bunlar arasında Türk yoktu.

Türk'ten yaklaşık 40-50 yıl sonra bir başka satranç oyuncusu Ajeeb dünyaya getirildi. Türk'ün hikayesi ne kadar dramatik ise Ajeeb'in ki de bir o kadar sırlarla doluydu. Charles Hooper'ın 1865'te yarattığı Ajeeb Londra, Berlin, Paris, New York ve Chicago'da sergi ve gösterilerde yer almıştı. 1868 yılında London Royal Polytechnical Institute'ta, 1868-76 arasında da Crysatal Palace'da serfilenen Ajeeb, Berlin'de de üç ay gibi bir dönemde yüz bin kişi tarafından ziyaret edildi. 1880'de Jim Smith adından bir İngiliz'e satılarak, Coney Island'a taşındı. Burada operatör, Sam Gotski adında bir satranç oyuncusuydu. Smith bu gösteriler sırasında, bir başkasının da Ajeeb'in içine girerek mekanizmanın nasıl işlediğini ve iplerin kontrol edilişini öğrenmesi için, Gotski'nin bir yardımcı kullanmasını istemişti. Gösterilerden birisinde oyunu kaybeden bir izleyicinin sinirlenerek Ajeeb'i gövdesinden silahla vurunca Smith ve Gotski, bu olayı örtbas etmeye çalışarak cinayeti sakladılar. 1898'e gelindiğinde Sam Gotski,

Ajeeb'in içerisinde oyunlarını oynarken tuhaflıkların olduğundan yakınmaya ve Ajeeb'in kontrolden çıktığını, kendi başına karar vererek oynadığını söylemeye başlamıştı. Gotski ve Smith bunun üzerine ayrıldılar ancak işledikleri ortak suç da bir süre daha sır olarak kaldı. 1900'lerin ortalarında gelindiğinde Gotski, New York'ta bir klüpte gösteriler yapan sihirbazlarla çalışmaya başlamıştı. Burada Kempelen'lerin uzaktan akrabası olan Gustav Burzendt ile tanıştı. Bu arkadaşlık kısa sürdü, çünkü Sam Gotski, Gustav'ın örtbas edilen cinayet hakında bir şeyler bildiğinden şüphelenmişti. Gotski, bir daha ortalarda görülmemek üzere kayıplara karıştı.

Ajeeb elbette operatörsüz kalamayacaktı. Ancak Gotski'nin ardından işe alınan iki oyuncu da Ajeeb'in başına buyruk hareket ettiğinden yakındılar. Dönemin ünlü satranç oyuncularından olan Albert Beauregard Hodges gösterilerde Ajeeb'in içinde oynamaya başladı.

15 Mart 1926'da Coney Islan'da çıkan bir yangında Ajeeb de yandı. Ancak bir süre sonra, 1932'de, Frank Farina ve Jesse Henley adında iki kişi, adı bilinmeyen birisinden Ajeeb'in bir kopyasını alarak Kanada'da bir tura çıktılar. Bu adı bilinmeyen kişinin Smith ve Gotski'nin cinayetinden şüphelenen Burzendt olduğunu düşünebiliriz. Çünkü Burzendt, büyük amcasının ününü sürdürmek ve ondan da baskın olma hayalleri ile bir ara Ajeeb'i satın almak istemiş, ancak buna parası yetmeyince çalmayı düşünmüştü. Bu tur sırasında Ajeeb'in gizli güçleri olduğuna dair söylentiler yayılmaya başlamıştı. Farina bu hikayeleri araştırmaya karar verdi ve Ajeeb isminde bir başka satranç oynayan makinanın daha Kanada'da gösteriler yaptığını öğrendi. Farina'nın neler keşfettiğini bimiyoruz ancak bu oyuncunun geleceği söylediğine dair de hikayeler yayılmıştı. İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise Ajeeb ve yeni sahipleri ortadan kayboldular.

Sonuç yerine

Avrupalı mucit ve bilim adamlarının yarattığı bu hayvan ve insan modellerini, "gerçekliğin yansıması", "gerçekliği değiştiren imgeler" ya da "gerçekliğin yokluğunu örten imgeler" olarak nitelendirilebiliriz. Baudrillard (1983: 11)'ı izlediğimizde bu yeniden canlandırmaları, gerçeklikle hiçbir ilişkisi olmayan, kendi kendilerinin simülasyonu olarak düşünmemiz de mümkündür.

Mesele, iz sürülecek yol için bu duraklardan birisinde karar vermek ise, Türk'ün yaradılışı, değişen sahipleri, gezileri, gösteri yaptığı yerler, içine girerek satranç hamlelerini yapmasını sağlayanlar, bu kişilerin cinsiyetleri ya da hangi ulustan oldukları konusunda, her biri kendince ikna edici olabilen birbirinden farklı okumalar yapılabilir. Bu duraklarda oryantalizm tezlerine başvurulabilir; modernleşme kuramları doğrultusunda, bilginin tarihi bir çerçeve olarak ele alınabilir; tarihsel koşullar çerçevesinde paralellikler tekrarlar ya da yansımalar, belirli örüntüler aranabilir; ya da

bu metinler parçalanıp bir bütünlüğün var olmadığı gösterilmek istenebilir; boşluk doldurma oyunları ile metin, kendisine rağmen okunabilir. Türk'ün elbiseleri, sandığı, dönüp duran gözleri, başarılı hamlelerde çıkardığı sesler, parçalara ayrılıp yeniden bir araya getirilebilir, Kempelen'den, Willis ve Bonaparete'ın oğluna, Maelzel ile Mouret'in arasındaki ilişkinin ve Maelzel'in ölümünün dramatikliğine varana dek çok söz sarf edilebilir. Benzer okuma girişimleri Ajeeb'in çevresinde oluşturulan sır perdesi ya da Vaucanson'un modelleri için de mümkündür ya da Ajeeb ile Türk arasında karşılaştırmalara gidilebilir. Ancak yeniden yazılacak olan tüm bu hikayeler "kelimeleri sarf etmek"ten öteye gitmeyecek gibi görünüyor.

Deleuze ve Guattari'nin insan ve doğayı birbirine bağlayan süreçlere yaptığı vurgu, tüm bu yaratma denemelerindeki temel kaygıya belki bir ipucu olabilir. Çünkü bu makinaların yaratıcılarının hayat hiyakeyeleri ile yarattıklarının hikayeleri birbirinin içerisine giriyor. İnsan ve doğanın birbirlerini karşılıklı olarak ve birbirlerinin içerisinde ürettikleri; bu makinelerin "çiftleştiği" bir süreç söz konusu burada artık.

Çerçeveyi biraz genişlettiğimizde, yukarıda anlatılanlar benzeri somut modeller olmasının da gerekli olmadığını fark ederiz. Efsane ve masallarda yer alan kesik baş ya da başsız gövde gibi grotesk figürler, gölge oyunu ve kukla tiyatrosu da bu kapsama dahil edilebilir. Bedene verilen topografik anlamlar içerisinde kafanın, kozmik bir karşılığı olduğunu düşündüğümüzde, kesik baş figürü, insan başının insan bedenindeki en değerli parça olarak görülmesine bağlanır (Ocak, 1989). Birbiri içerisine girmiş, birbirini yaratan süreçler burada da söz konusudur. Doğa ile sınırlarla ayrılmamış bir beden imgesinden Bakhtin de söz eder. Avrupa tarihinin anlaşılmasında Ortaçağ parodisindeki grotesk beden imajına ve karnavallardaki neşeli ve gülenlere de yönelik gülmenin önemine dikkat çekerken, Bakhtin de bedenin tamamlanmamışlığını vurgular. İnsan bedeni ona göre Ortaçağ karnavallarında hayvanlarla, objelerle ve dünya ile karışmış haldedir ve bu dönem parodilerinde şeytan da komik figürdür, kararsızdır ve resmi olmayan görüşü yansıtır.

Öte yandan Karagöz'de (Kudret 1969) de Bakhtin'in grotesk realizmini andıran bir tamamlanmamışlık söz konusudur. "Ferhad ile Şirin" oyunununda başı kopan bir eşek vardır ve bu haliye yaşamaya, ayakta durmaya devam eder; aynı oyunda Karagöz, bahçesinde ölen eşeğini ayaklarını dikmiş halde sırt üstü yatarken görünce onunla yapabileceklerini düşünmeye başlar; ölü bir eşek bir koltuk

olarak ya da ayakları üzerine bir sini konduğunda masa yerine kullanılabilir. Karagöz eşeğini eline alır ve onu dürbün olarak kullanmayı tercih eder. "Tahmis" adlı oyunda da Karagöz ve Hacıvat'ın birlikte bindikleri eşek bu ağırlığa dayanamayınca ortadan ikiye bölünür. Karagöz eşeğini kenetçiye götürerek ekletmeyi düşünür. Ancak kenetçi bu işi ters yapar ve ön ayakları ile arka ayakları biri aşağıya biri yukarıya gelecek şekilde kenetler. Burada bir anlam aranması gereken nokta varsa eğer o da kenetçinin yanlış iş yapmasında gibi görünüyor. Ama yanlış kenetlenmiş olan eşek de bir işe yarar sonuçta ve Karagöz bu durumdaki eşeğini kasaba götürür.

Hayali ya da değil, bu yaratılan modellerin kendi içerisinde biçimsel özelliklerine göre birbirinden ayrılması, sınıflaması elbette mümkündür. İnsanın dışarıdan ya da içine saklanarak kontrol ettiği somut modeller, "kurgu" olanlar şeklinde bir sınıflama yapıp bunların farkları üzerine düşünülebilir. Ancak bunun ötesinde bu, grotesk ve melez ya da "hybrid" modellerin verili bir semiotik sistemde yeni bir kombinasyon olarak ortaya çıktıkları açıktır. Bu figürler ister satranç oyuncusu ya da Vauconson'un ördeği, isterse Gargantua ya da "ekler kenetler yine vururum" diyen Karagöz veya giderek derisinin rengi açılan Michael Jackson olsun, "ötekinin tanıdık olana yaklaşması" (Mason 1991) gibi bir işlev de görürler. Ancak melez ya da "hybrid"in Mason'un ifade ettiği şekli ile zorunlu olarak bir yapıbozumcu okumaya götürmesi de gerekmiyor. Çünkü tüm bu yaratılan ya da yeniden biçimlendirilen masal kahramanlarında ve modellerde ortaklık, "yeniden yaratmak" üzerine temelleniyor. Bu yaratma girişimleri, Foucault'nun disipline edildiğini söylediği bedenlerden, varoluşsal bir kaygı ile sıyrılma yollarını arama çabasına benzetilebilir. Böyle bir benzerlikten yola çıkıldığında konu artık Türk ya da Ajeeb değildir. Burada artık konu modeller değil, modelleri yaratan insandır. Bu modeller üzerinden yapılacak bir okuma belki, Baudrillard'ın vurguladığı şekli ile (1983, 7-10) "ikonoklast"lar ve "ikonolater"ler arasındaki çekişme bağlamında daha anlamlı olabilir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken, hangi okuma ya da değerlendirmeyi yaparsak yapalım, modeller üreten insan ve onun varoluş kaygısını dışarıda bıraktığımızdır.

Bu noktada söz konusu kaygı, bizi zamanın çok katmanlılığı düşüncesine götürüyor. İnsanın kendi benzeyişinde ve doğal örnekler doğrultusunda makineler yapması bir duruşa göre bilgi ile kutsalın ayrımlaşması gibi bir süreç içerisinde değerlendirilebilir. Ancak aynı noktadan bakarak, karşımızda "Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı" düşüncesi ile hareket eden - tam da aynı nedenle ve kutsala olan bağımlılığı nedeniyle- yaratıcılığını bu yönde kullanan insanı görmek de mümkündür. Burada insanın benzerlerini ve doğada yer alanların modellerini yaratmasını tek başına, çizgisel bir zaman anlayışı doğrultusunda bilginin ilerleyişine ve modernleşmeye bağlı olarak değerlendirmek eksik bir girişim gibi duruyor.

Yukarıda sözünü edilen çok katmanlı bir tarih anlayışı temelinde, en büyük payı

insanın varoluşsal kaygısından aldığını düşündüğüm bu yaratma çabaları "zihniyet", "zihinsel yapılar" ya da "uzun süre" gibi terimler çerçevesinde değerlendirilebilir. Tıpkı uygarlığın, insanın saldırganlık ve cinsellik içgüdülerini denetleme işlevine bağlanışı gibi, modeller yaratmayı da insanın varoluş kaygısına, ölümlü olduğunu bilerek yaşamak durumunda oluşuna bağlamak mümkün. Bu modellerin neleri temsil ettiği; görünür veya gizli anlamları; kullanılış biçimleri; bir kültür içerisinde neleri meşrulaştırdıkları, daha kapsayıcı bir ifade ile söylersek, bilimsel bilgideki "ilerleme" süreci ise toplumsal ve ekonomik yapılardaki değişimlerle ve siyasi olaylarla anlamlı hale geliyor.

Kaynakça

ALLEN, Hervey (1926) *Israfel: The Life and the Times of Edgar Allan Poe,* New York: GH. Doran.

BAKHTIN, Michael (1968) *Rabelais and his World,* Translated by Helene Isworsky, London: The M.I.T. Press.

BAUDRILLARD, Jean (1983) *Simulations*, New York: Semiotext(e).

BEDINI, Silvio (1999) *Patrons, Artisans and Instruments of Science 1600-1750,* London: Ashgate Publishing.

EL-CEZERÎ, Bediü'z-zaman Ebû'l-iz-İsmail bin er-Razzaz (1990) *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, tıpkıbasım, Ankara: Kültür Bakanlığı.

DELEUZE, Giles ve Felix GUATTARI (1994) *Anti Oedipus: Capitalism and Schizophrenia,* Translated by Robert Hurley at all., London: The Athlone Press.

DESCARTES, Rene (1956) *Discourse on Method,* New Jersey: Prentice Hall.

HILL, Donald R. (1994) *Islamic Science and Engineering,* Edinburgh: Edinburgh University Press.

KUDRET, Cevdet (1969) *Karagöz Toplu Oyunları* , 3 Cilt, Ankara: Bilgi Yayınevi.

LEVITT, Gerald M. (2000) *The Turk: Chess Automaton*, Jefferson: McFarland Company.

LINDSAY, David, (1997) "Talking Head", *Invention and Technology*, Summer, 57-63.

MASON, Peter (1991) "Half a Cow", *Semiotica*, 85-1/2, 1-39.

MILBOURNE Christopher (1975) *The Illustrated History of Magic,* London: Robert Hale and Company.

OCAK, Ahmet Yaşar (1989) *Türk Folklorunda Kesik Baş,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünü Araştırma Yayınları.

PRICE, D. J. de Solla (1993), *Science Since Babylon*, London: Yale University Press.

STANDAGE, Tom (2002) *The Turk: The Life and Times of the Famous Eighteenth Century Chess Playing Machine,* New York: Walker & Company.

Abstract

In this article, the story of "Turkish Chess Player", the automaton, is summarrized and the simulations of animals and humans in the form of mechanical automata are considered as the endeavour of the human's understanding of his/her place in the natural world, and its place in the universe. The life-like imitation of human movements hides a deeply rooted anxiety of humanity beyond a question such as "Can a machine imitate human?". "Can human beings imitate God?" If living with the knowledge of being mortal is accepted as the main anxiety, to read these man made machines only within their own structuralities will be limited.

Key words

God, mechanical automata, simulation, history, long term.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax:: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

Osmanlı Bankası'nın Sağlık ve Sosyal Yardımları

Murat KORALTÜRK*

Osmanlı Bankası bir finans kurumu olarak ve genellikle Osmanlı iktisadi tarihi kapsamında araştırmalara konu olmaktadır. Araştırmalarda kuruluş amaçları, faaliyetleri ve temel işlevleri açısından ele alınan Osmanlı Bankası'nın, bu yönleri yanı sıra yani iktisadi tarihinin konusu olmak dışında, sosyal tarih araştırmalarına pek konu olmadığı veya sosyal tarihin konusu olacak yönlerinin yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Ancak Osmanlı Bankası'nın bir finans kurumu olmak yanında sosyal görevlerde de bulunduğu dönemin basınında yer almış haber ve yazılardan öğrenilmektedir.[1] Bu makale Osmanlı Bankası'nın üzerinde yeterince durulmamış bu sosyal yönüne işaret etmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Depremzede ve Yangınzedelere Yapılan Yardımlar

Osmanlı Bankası başta İstanbul'da olmak üzere Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında meydana gelen yangından depreme kıtlıktan savaş durumuna kadar afetler ve diğer sorunlar karşısında ya düzenlenen yardım kampanyalarına parasal katkıda bulunmuş ya da doğrudan kampanyalar düzenlemiştir. Dönemin gazetelerinde genellikle İstanbul'un en önemli sorunlarından olan yangın felaketlerinin ardından düzenlenen

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

1 Bu makalede atıf yapılan gazeteler Osmanlı Bankası için Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın yürüttüğü ve tarafımdan yönetilmiş olan "Basında Osmanlı Bankası (1850-2000) Projesi" kapsamında taranmıştır.

yardım kampanyalarında Osmanlı Bankası'nın da adına rastlanır. 1865 Galata yangınında zarar gören Soeurs de la Charite de St. –Benoit'ya yardım yapanlar arasında 1200 frank ile Osmanlı Bankası da bulunmaktadır.[2] 1870 Pera yangını ardından yangınzedelere yardım amacıyla maliye nazırının başkanlığında ve üyeleri arasında Osmanlı Bankası genel müdürünün de bulunduğu bir yardım komitesi kurulur.[3] Padişahın 10000 lira yardımda bulunduğu kampanyaya Osmanlı Bankası 3000 lira ile katılır.[4] 1889'da Üsküdar'da yaşanan yangın felaketinden etkilenenlere yardım amacıyla düzenlenen ve 129434 liranın toplandığı kampanyaya ise Osmanlı Bankası 2000 lira ile katılır.[5]

1890'da Selanik'te meydana gelen yangının ardından padişahın emriyle bir yardım komisyonu kurulur. Bu komisyonun İstanbul'daki finans çevrelerinden de destek istemesi üzerine İstanbul'da ikinci bir yardım komitesi kurulur ve başkanlığına Osmanlı Bankası Müdürü La Fuente getirilir. 18 Eylül 1890'da toplanan bu yardım komitesi biri Galata'da diğeri Pera'da çalışacak iki alt komite oluşturur.[6]

1881'de Sakız ve Çeşme'de yaşanan deprem faciası üzerine Paris'te bir yardım komitesi kurulur. Osmanlı Bankası bu kampanyaya 25000 frank ile katılır.[7] Ocak 1890'da Midilli'de yaşanan deprem felaketinden sonra felaketzedelere yardımda bulunan kişi ve kurumlar arasında 1000 kuruş ile Osmanlı Bankası da yer alır.[8]

Savaşlarda Yapılan Yardımlar

Osmanlı Bankası, yangın felaketlerinin yanı sıra diğer afetler ve olağanüstü durumlar karşısında da yardım kampanyalarına katılmıştır. Bunlardan biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile yerlerinden olan halka yardım amacıyla Gedik Paşa Tiyatrosu'nda düzenlenen gösteridir. Bu yardım komitesinin üyeleri arasında Osmanlı Bankası yöneticilerinden Von Haas da bulunmaktadır.[9]

Osmanlı Bankası doğal afetler sonrası çeşitli kişi ve kurumlarla birlikte felaketzedelere yönelik düzenlenen yardım kampanyalarına nakit katkıda bulunmanın yanı sıra, 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda olduğu gibi savaşta yaralananlara yardım etmek amacıyla bir ambulans servisi kurar. Genel Müdür Sir Edgar Vincent'in girişimi ile kurulan ambulans servisinin başına Dr. Lardy getirilir. Ambulans servisinin 23 Nisan

2 *Journal de Constantinople*, 25 Şubat 1865.
3 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 8 Haziran 1870.
4 *The Levant Herald*, 10 Haziran 1870.
5 *Sabah*, 4 Aralık 1889.
6 *Le Moniteur Oriental*, 19 Eylül 1890.
7 *La Turquie*, 15 Nisan 1881.
8 *Le Moniteur Oriental*, 17 Ocak 1890.
9 *Basiret*, 12 Haziran 1878.

1897'de İstanbul'dan cepheye hareket etmesinden önce Sir Edgar Vincent servis personeline Pera Palas'ta bir yemek verir. Sir Edgar Vincent yemekte yaptığı konuşmasında *"bilimin çalışmasına maneviyatıyla yardımcı olan"* servis imamı dahil bütün servis çalışanlarını kutlar.[10] Osmanlı Bankası'nın kurduğu ambulans servisi Selanik üzerinden Elassona'ya geçer. 12 Haziran 1897 tarihli *Le Moniteur Oriental*'in haberine göre, servis bütün malzemesini ve 50 yatağı Hilal-i Ahmer'e bağışlar.[11] Savaşın ardından Osmanlı Bankası'nın kurmuş olduğu ambulans servisi, savaşta gösterdiği yararlılıktan dolayı övgü alır. Servis çalışanlarının İstanbul'a dönüşleri üzerine Osmanlı Bankası 15 Haziran 1897'de Pera Palas'ta bir yemek verir.[12] Osmanlı Devleti en üst düzeyde yani padişah tarafından ambulans servisi çalışanlarını mecidiye nişanı ile taltif eder.[13]

Sir Edgar Vincent

Osmanlı Bankası Birinci Dünya Savaşı sırasında da çeşitli yardım girişimlerinde bulunmuştur. Mayıs 1915'te banka çalışanları arasında bir yardım kampanyası düzenlenir. Bu bağlamda toplanan yardım ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne verilmek üzere 498 çift terlik, Taksim Taşkışla Hastanesi'ne 23000 sigara ve 5000 parça çamaşır, Haydarpaşa Mekteb-i Tıbbiye Hastahanesi'ne 100 adet hırka, Pangaltı'da Mekteb-i Harbiye Hastanesi'ne 12000 sigara ve 100 parça yatak çarşafı ve tıbbi alet, Nişantaşı'ndaki Askeri Menzil Hastanesine 12000 sigara teslim edilir.[14]

Temmuz 1915'te ise Osmanlı Bankası yaralı askerlerin tedavisi için Pangaltı'nda Mühendis Mektebi Hastanesi'nde bir salonu tefriş eder.[15] Osmanlı Bankası Eylül 1915'te Taşkışla Hastanesi'ne ameliyathanede kullanılmak üzere yaralı taşınması için bir sedyeli araba ve kırk şişe kloroform bağışlar.[16] Osmanlı Bankası'nın bu yardımları, yapıldıkları hastane başhekimliklerince teşekkürle karşılanır.

Osmanlı Bankası'nın dönemin basınına aksetmiş haberlerden öğrenildiği kadarıyla depremler, yangınlar sonrasında ve savaşlarda sağlık ve sosyal amaçlı yardımlarda

10 *Le Moniteur Oriental*, 24 Şubat 1897.
11 *Le Moniteur Oriental*, 12 Haziran 1897.
12 *Le Moniteur Oriental*, 15 Haziran 1897.
13 *Le Moniteur Oriental*, 30 Haziran 1897.
14 *İkdam*, 16 Mayıs 1915.
15 *İkdam*, 11 Temmuz 1915.
16 *İkdam*, 22 Eylül 1915.

bulunduğu ve bu yönünün üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Bugün de benzer yardımları temel işlevleri bu tür yardımları yerine getirmek olmayan bankalar ve şirketlerin yapıyor olması, girişimcileri ve iktisadi kurumları bu tür sosyal yardımlara yönelten nedenler ile birlikte Osmanlı Bankası'nın bu yönünün araştırılması gerekmektedir.

Abstract

This article is an attempt to shed some light on a less recognised aspect of the Ottoman Bank, which has been mostly studied in the context of the 19th century financial and economic history of the Ottoman Empire. This paper explores the Ottoman Bank's poor-relief activities as they were reflected by the newspapers, in the time fire, earthquake and war, during the late 19th century and early 20th century.

Key words

The Ottoman Bank, Poor-relief, Social History.

Ankara Sahaflarına Dair Şerh

Ahmet ÖZCAN

Mukaddime

İstanbul'a her gidişimde, sahafların efsanevi mekanı Beyazıt çarşısını ziyaret edip, mesleki kâbemiz olan bu mekanın maneviyatından ve müteveffa alimlerin, kitap dostlarının, eski zaman sahaflarının ruhaniyetinden aldığım ilhamla kitabiyatla olan ülfetimi daha da artırıyorum. Pek batıl itikadım olmasa da bu mevzudaki zaafımdan olsa gerek, çarşıya vardığımda mezkur müteveffaların alem-i ervahda pek rahat edemeyip çarşı etrafında temaşa eylediklerini hisseder gibi olurum. Muallim Cevdet, Ali Emirî Efendi, İbnülemin, İsmail Saib, Raif Yelkenci, gibi devri kadim efendilerini, çarşının eski manzarası içinde canlandırıyorum. Ayağa kalkan Raif Yelkenci'nin takdim ve tehirinden İbnülemin'in geldiğini görüyorum. Bir başka dükkanda Ali Emiri Efendi oturmuş sabırla muhallefattan çıkacak kitapları bekliyor. Çoğu zaman kimler geldi kimler geçti hayal ederken, yeni çarşının eskileriyle idare etmeyi de unutmam. İşte böyle çarşı ziyaretinde, beni her seferinde tanıyan fakat başkalarıyla karıştıran, A. Kaynardağ ile sohbet esnasında "Sahaflık tarihimiz neden yazılmadı?" sorusuna kendisinin yazmaya başladığı cevabını vermişti. Bu çarşının kültür tarihimizdeki yerinin henüz yazılamamış olması beni mektepten tarihçi, meslekn sahaf olmanın avantajıyla hep bu düşünceye itti. Bu mesleğin yazılmamış hikayesi nerede, ne zaman başlar? Bin sene önceki kitap dostuyla bugünkü arasında değişmeyen veya değişen nedir? Hiç okumayacağı kitapları alanları, kitap meczuplarıyla, alimleri aynı mekanlarda buluşturan cazibe nedir?

Matbaanın geç kurulmasını ulemayla bağdaştırıp küfredenler, matbaa teknolojileri

gelişdiği halde, basılan, satılan ve okunan kitap sayısı hakkında hiç düşünmezler mi? Niçin okuruz, niçin okumayız? Okumak denilince, türküler şarkılar, masal anlatımları, düğün davetlerinin akla gelmesinin sebebi nedir? Okumanın gerçekten faydası var mıdır? Okudukça hürriyete kavuşur muyuz, başka esarete mi düçar oluruz? Böyle soruların cevabı kültür bilimleri araştırmalarıyla çözülebilir. Üç beş meraklı gazeteci olmasa sahaflar haber konusu olmanın dışında ilmi bir çalışmaya mazhar olmamıştır. Bu meşakkatli yolda *Müteferrika, Kebikeç*, *Simurg* gibi dergiler olmasa eski kitapçılar ve matbuat alemimizin hududlarını bilen olmayacak

Bu mekanlar var olduğundan hep okur yazar taifesine kaynak sağlamış, alimlerle, şairlerle, araştırmacılarla, akademisyenlerle hemhal olmuştur. Hiçbir araştırmacıda vefalı çıkıp bu müessesenin tarihi devirlerden günümüze kadar olan fonksiyonu hakkında ciddi araştırmalar yapmamıştır. Kültür tarihimiz ve müesseselerimiz dahilinde kitap, kitapçılık, bunlarla ilgili her türlü geleneksel, modern yapıların tarih ve sosyal bilimler alanındaki çalışmaların konusu olacağı günler geleceğine dair ümitvarız. Memleketimizde kitap denilen acayip nesnenin yüzü bir türlü gülmedi. Kitaba aşina olamamamızdan kaynaklanan sıkıntılar, kitapla ilgisi olan, kitapçı, yayıncı, yazar, akademisyen vb taifeyi hoşnutsuzlar zümresine dahil ediyor. Maalesef memleketimizde bu zümre henüz pek ihtiyaç duyulmayan, bir azınlığı temsil ediyor. Tarih ve sosyal bilimler sahasındaki bir çok mevzuu bakirliğini korurken, kültür tarihi çalışmalarında, kültürümüze pek uzak duran kitap merkezli çalışmalar cesaret gerektiriyor. Bu fakirde de cesaret olmadığından duyduklarımız ve gördüklerimizi yazmaktan öteye geçemedi.

Kebikeç Ankara kitapçılık tarihine sözlü derlemelerle ışık tutarken, *Simurg*, *Kitaplık*, *Müteferrika* da İstanbul kitapçılığına dair yaşayanlar dahil olmak üzere nefis çalışmalar veriyorlar. *Kitaplık* dergisi, İstanbul Ankara. İzmir kitapçılarının haritasını çıkarmıştı. Biz de Ankara'da sahaflık yapan veya yaptığını iddia eden kitapçılar ve dükkanlarının şerhli haritasını çıkarmaya çalıştık.Buyurun görelim

Ankara'da Sahaflığa Dair

Yakup Kadri'nin kasaba Ankara'sından, Ankara metropolüne dönüşen şehrin hikayesi başkent olmak ayrıcalığına rağmen henüz layıkıyla yazılmamıştır. Tarihi yazılmamış bir şehrin arka sokaklarında yada kuytu köşelerinde tesis edilmiş kitapçı dükkanlarının şehrin kültür hayatındaki işlevini dile getirecek çalışmaları beklemek için henüz erken olsa gerek. Her ne kadar büyük kitap marketleri pahalı mekanlarda faaliyet gösteriyor olsalar da sadece güvenlik kameralarıyla yada kasadaki para alışverişleriyle tespit edilen, buz gibi alışveriş ilişkileri ilgi alanımıza girmiyor. Kitapçılığın bütün meslekler için olduğu gibi faaliyete ilk başladığı yer Ulus. Ulus'ta İstanbul'dan ithal edilen lokantalar olduğu gibi İstanbul'dan Ankara'ya ihraç edilen kitapçı dükkanları da mevcut. Sözlü bilgiler ve söylencelerden öğrendiğimiz kadarıyla Ulus'ta başlayan kitapçılık serüveninin

sahaflar şubesine dahil olanları Denizciler caddesinde yer tutuyorlar. Kendilerinden önceki döneme dair pek malumat vermeyen, kırklı yılların sonunda mesleğe başlayan Turgut Koraltan, Aydın Sami bey gibi sahafların o dönemlere ait bilgilerini Kebikeç söyleşilerinde bulmak mümkün. O dönemden kalan bir başka isimse Turhan Polat. Ketumluğuna devam ediyor.

Bir süre sonra Ulus'taki anayurtlarını terk eden sahaflar Kocabeyoğlu pasajı daha sonra Zafer çarşısı gibi yerlere göç ediyorlar. Yakın zamana kadar Kocabeyoğlun' da faaliyet gösteren sahaflar okur yazar sayısı her gün artan memleketimizde, yerlerini çula çaputa bırakarak yeni mekanlara intikal ettiler. Bu intikal sonrasında Türkiş pasajında mecburi ikamete tabi olan Salih Elhan, Kitapsatmaz Timuçin gibi orta zaman sahaflarının dükkanları sendikanın garaj ihtiyacına kurban edildiler. Bundan sonra Timuçin'i gören olmadı. Salih bey Zafer çarsındaki dükkanı oğullarına emanet edip ebru yoluna kendisini adadı. Muhacerat sonrasında ayakta kalan yegane eski sahaf Külüstür Pehlivan oldu. Kendisine olmaz ya cumhurbaşkanlığı bile tevcih edilse bu işi bırakmayacak kadar sevdalı mesleğine. Dünya denen mezellette kendisine yük olacak tek çivi çakmayan Turgut Pehlivan, Olgunlar sokaktaki tezgahında hayat mücadelesini sürdürüyor.

Ankara'da Son Sahaflar

Ankara'da son sahaflar son sadrazamlar son şairler cinsinden olmayıp hasbelkader mesleğe duhul etmiş yeni bir neslin hikayesidir. Büyük kısmı bu adı kullanmayı hak etmediği halde koyunun olmadığı yerde keçiye Abdurrahman Çelebi derler misali, mesleki liyakatleri mizah eserlerine malzeme olacak kadar müstesnadır. Mesela bazıları bir şekilde elde ettiği birkaç kitabı fiyatlandırma hususunda çile çekerken, bazıları da rafın altına mı koysam, üstüne mi? Masanın altında mı dursa, vitrine mi koysam? Endişesiyle sora sora Bağdat bulunur vecizesinin yardımıyla nihai bir fiyat tespit ederler. Elifi görse mertek zanneden bazı zevat, yazıyı okuyormuş gibi yapıp, yardıma ihtiyaç duyar, yardımseverin okumasından sonrada eskiden bu yazıları iyi okurdum diyerek altta kalmaz. Bir de duyduğundan başka bilgisi olmadığı müzayedelere kitap vermeyi düşünenler vardır. Onlara göre eskiliğinden şüphe edilmeyen her kitap müzayedeliktir.(Sanki Ahmet Yüksel, bütün kitapçıları dolaşıp, sahaf kardeş müzayedelik kitabın var mı? diye soruyor.) Bir de mış, muş ekleriyle nadir kitap tasnifi yapanlar vardır. Bu müzayede de şu fiyata satılmış, müzayedeye girmiş, müzayedeye girecekmiş gibi deyimlerle idare ederler. Birde geleceğin sahafları vardır. Bunlar beş bin kitabın arasına giren üç beş kitaba, mezkur usullerin hepsini kullanarak üç beş sene sonraki fiyatlarını şimdiden tespit ederler. Birde adamına göre fiyat çeken, akşama kadar aynı kitabı borsa usulleriyle fiyattan fiyata sokanlar vardır. Birde ağırlıklı olarak vefat malı alanlar vardır. Yalnız müteveffalar gazeteden başka bir şey okumamış, kupon

karşılığı kitap biriktirmişlerdir. Müteveffa ile irtibatı hurdacı Özcan Hakyemez kurar. Sağ olsun zatıalileri bütün cenazelere katılır. Bu tür sahaflarda kitaplar iki yüz elli bin lirayla iki milyon arasında değişir. Ankara sahaflarının meziyetleri saymakla bitmez. Eski sahafların meydanı terk etmesinden sonra birdenbire peyda olan sahaf namzetlerinin meslekte kemale erme endişeleri olmadığı müddetçe, kalemimizin keskin ucuyla incitme makamındayız. "Alemde bizde varuz" deyu mezata destursuz giren usul ve erkan bilmez sahaf bozuntularını ıslah ve ikaz için zaman zaman yazıyoruz. Niyetimiz kimseyi incitmek olmasa da arada bir zülfiyare dokunduk affola

BİRLİK PASAJI

Sanat Kitabevi
"Ya Kebikeç"
Zamane şartlarına uygun profesyonelce çalışır. Edebiyat ve Tarih sahasındaki ihtisas kitabı ihtiyacını eski kitap kesafetini yeni kitaplar da satarak telafi eder. Ankara'da sahaflık yapanların teknik donanım ve beceri olarak numune gösterdiği Sanat Kitabevi, Türkoloji mezunu Ahmet Yüksel tarafından idare edilmektedir. Karanfil sokaktaki Birlik pasajında sürdürdüğü faaliyetini talebelerin yoğun ilgisine mazhar olmasından dolayı, "Hakiki sahaf talebe kitabı satmaz" düsturuyla, pasajın bürolar kısmına taşındı. Internet kitapçılığının bizdeki ilklerindendir. Düzenledikleri müzayedeler Ankara'daki kitapsever, kitapçı kitap ilişkilerine yeni bir heyecan vermiştir. Bu müzayedelerin en olumsuz tarafı anlayan anlamayan herkesin yanlış kıyaslarına sebep olmaktadır.Beşeri bilimlere kaynak niteliğindeki Kebikeç dergisi, özellikle matbuat tarihi sahasında kaynak teşkil etmektedir.

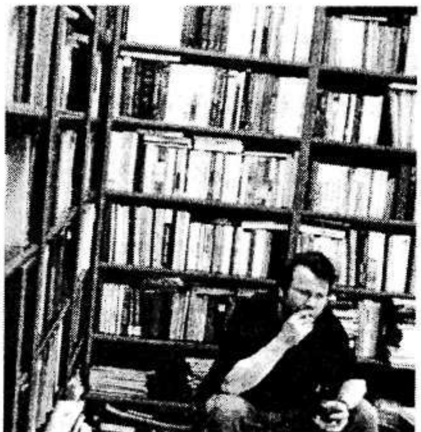
Ahmet Özcan

Gezgin Kitabevi
Anladığımız kadarıyla "İdeallerle-ticaret, gezginlikle-kitapçılık çelişkisini yaşarken, hiç ulaşılamayan kazanç ve adı kalan sahaflık hikayesi"

Gonca Kitabevi
Mesleğe nasbımdan önce her gün tavaf

ettiğim bu dükkandan öğrenci parasıyla kitap almak nasip olmamıştı. Hep hava almıştım. Benim için her dükkanın ayrı bir havası varda kitap alamasam bile havadan istifade ediyordum. Raflarda duran kitaplara el sürüp, üç beş sayfa karıştırıp iç ve dış tenkidinden sonra kokusundan faydalanıp ertesi yeni kitaplar ümidiyle geliyordum. O günlerin havası yok artık. Zaman zaman cebimde alacaklısı olmayan para oluyor.Hocadan kitap alabiliyorum artık.Nuri hocanın arkasındaki raflara sıralanmış üç dört raf sahafiye kitabın dışında ağır bir kitap yükü var. Astronomik fiyatlarla bile alıcısını bekleyen, nihayetinde bulan kitaplar bunlar.

DİYAR-I OLGUNLAR SOKAK

Külüstür Turgut

Siyasi kalpazanlıkla elde edilmiş tezgahlarında yeni kitap satanlar, korsan satanlar sahaf mukallitlerinin arasında bulunması kendisi için ıstırap olan Turgut Pehlivanın talebe kitaplarıyla işi olmaz. Eylül ve ekim aylarında mevsim değişiminden değil, ders kitabı sezonundan kaynaklanan asabiliği iyice artar. Onun gözünde satılmasa bile devrinin en çok satan kitapları her zaman kıymetlidir. Hümanisttir iyi bir cumhuriyet gazetesi okuyucusudur.Hz.Muhammed'i H.Heykel'den okudum der. Necip Fazıl'ı da okumuştur, Nazım Hikmet'i de. Lakin, Neyzen ve Şair Eşref hayranıdır. Cumhuriyet Ankara'sının canlı şahitlerindendir .Velhasılı kelam bu kısa yazı içinde anlatılması güçtür.

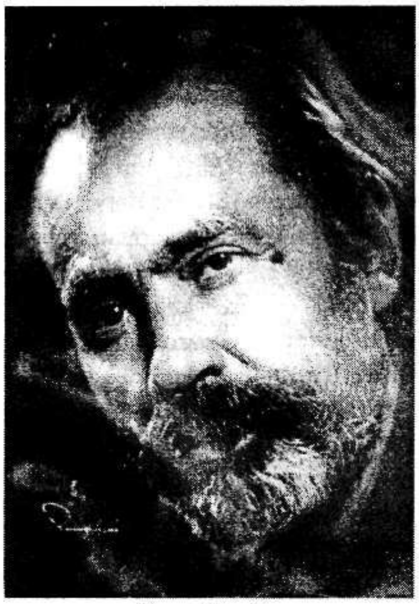

Turgut Koraltan

Olgunlar Sokakta Diğerleri

Ankara'nın ismiyle müsemma olmayan sokaklarındandır. Sokağın bulvar girişinin sol tarafında yirmi kadar kitapçı tezgahı vardır. Tam karşısında iki tane yayınevinin küçük kitapçıları tehdit eder gibi duran dükkanları vardır. Sağ taraftan gidildiğinde **Sakal Sahaf** tabelasıyla karşılaşırsınız. Burada sakal mı var sahaf mı var anlaşılamamıştır. Sola döndüğünüzde **Ayraç Yayınevi**nin sahaf şubesini görürüsünüz. Gördüğünüzle iktifa etmeyip içine girerseniz, ilginizi çekecek şeyler bulabilirsiniz. Şayet bulursanız, almak isterseniz, fiyatlar konusunda tereddütler ve tutarsızlıklarla karşılaşacaksınız. Yoruldunuz karnınız acıktı sokağın sağ tarafından devam ederseniz yükseklerde

Börekçik kitap-kafenin tabelasını görürsünüz. Börek yerken kitap okuma şansına sahipsiniz.

HANLAR HANI ADİLHAN SAHAFLARI

Adilhan hanlığına dair bir bilgimiz yok. Yıllar sonra, yaşadığımız günler tarihin tasarrufuna girince, Eski Ankara sahaflarını merak eden bir meraklı, Adilhan kitapçıları efsanesiyle karşılaşacaktır. Bizde geleceğin meraklısına yardım ve yataklık etmek için bugünkü halini yazıyoruz. Adilhan'ın yukarıdan aşağıdan yandan, arkadan ve garajdan girilebilecek bir çok kapısı var. Kanaatimce Ankara kitapçılarının en renkli simaları buradadır. Kararsız sahaflar, rastgeleciler, kızgın kitapçılar, islami sahaflar, kitap alırken de satarken de pişman olanlar, burada ikamet ederler. Aynı zamanda birçoğunda pikap-plak bulunur. Fakat, satmazlar. Dükkanların dış ve iç dizaynının menşei sanki aynıdır. Zafer çarşısının yanından girerseniz girişteki iki yeni kitapçıyı sollayıp sağ tarafa döndüğünüzde **Vefa Kitabevi**nin ikinci şubesiyle karşılaşırsınız, burası henüz rüştünü ispatlamadığı için ilginizi çekmeyebilir. **II.Vefa**'nın karşısındaki dükkan kitap yığınlarıyla doludur. **I.Vefa**'yı andıran bu kitabevinde kitapseverlerin yada sıradan okuyucuların bile dikkatini çekecek kitap bulabilmek için özel imal edilmiş dedektör yada iyi kitap kokusunda hassas burna sahip olmak gerekir. Bu dükkanın çaprazında **Al Götür Oku Getir Kitabevi** bulunur. Kitap borsası namıyla da tanınan bu dükkan Acayip müteşebbis İsa bey tarafından işletilirken isminin özelliğiyle tanınmıştı. Acayip İsa Türkistan göçmenlerini hatırlatan yüz ifadesinin çekiciliğiyle, ikna edici diliyle, bir çok kitapçıya ortakçılık yapmıştı. Ankara'da çizgi roman ve beyaz dizi piyasasındaki hareketliliği sağladığında neredeyse en iyi kitabın çizgi roman olduğunu ikinci el kitapçılara kabul ettirecekti. Bu geçici ikna döneminde her dükkanda hemen hemen aynı seri beyaz dizi ve çizgi roman bulunmuş, İsa bey depolardan aldığı mallara Pazar bulmuştu. Bütün dükkanlarda Kaptan Swing, Zembla'nın aynı serileri varken kendisi çizgi roman sahasında racon kesiyordu. Tay yayıncılık ceylan yayıncılık, kuruşlu, liralı tasniflerini bir çok kişi ondan öğrendi. Çizgi roman toplayıcılarını saymaz isek Ankara piyasasına bu işi onun öğrettiğini söyleyebiliriz(İsa geldiği gibi kayboldu. Bu dükkanı Gökhan Tuğ işletiyor. Yazıyı yazdığımız zaman İsa işletiyordu. Şimdi olmasa da bu renkli insanı yazmadan geçemedik.)

İkinci kata doğru çıkarken sağ tarafı tercih edip duvar dibinden merdivenleri ağır ağır çıkmanız tavsiye edilir. Yüz numaraya gidenlerin bu merdivenleri kullanmalarından kaynaklanan acil iniş tehlikesi, dört katında aynı yerde def-i hacette bulunmasından dolayı hoş görülmedir. Merdiven bittiğinde Yurtoğlu Celalettin'e ait **Yurtoğlu Kitabevi** ile göz göze gelirsiniz. Celalettin' ile göz göze gelmemek ehvendir. Ani göz göze gelmeler meydan okuma telakkisiyle manalandırılabilir. Bu zatı muhterem esnafa ve

kitapseverlere muhalif davranışlarından dolayı dış dünya ile alakasını kesmiştir. Dikkat çeken giyim tarzıyla Kastrocu zann edilse de bu suizandır. Kendisi enderuni dünyasında Pastar zannedilmekten hoşlanır. Dükkanında kitapseverlerin ilgisini çekecek kitaplar olduğuna dair emareleri vitrin dizaynından çıkarabilirsiniz. Hemen yanı başında Mehmet Mirzanın kitabevi bulunur. Yirmi senedir kitapçı olduğu halde Mirza kitap starken ve alırken tereddüt eder bu işe nereden bulaştığı aklına gelir. Eğer elinde iyi kitaplar varsa sizde bir tane aldıysanız parasını verip hemen uzaklaşsanız iyi olur. Siz kitap satmak durumunda kaldınız.Bir ihtimal anlaştınız yine aynı şekilde davranmanız makbuldür. Her an vazgeçebilir. Erken saatlerde sorduğunuz bir kitabı sorduğunuzda almayıp da daha sonra gelirseniz borsadan etkilenen kitap fiyatı yükselebilir. Ya da geçici bir süre için raf dışı olur. pusula istikametinden doğuya doğru hareket ederseniz solda vefasızlık noktasıyla **Vefa Kitabevi'**nin kesiştiği yerin karşısında **Sahra Kitabevi** vardır. Kullanılmış dinî kitapları burada bulabilirsiniz. Karşısındaki dükkan **Vefa Kitabevi** dir. Sahibi Vefa Ahmet, kendine has seçkin müşteri portfeyiyle dikkatleri üzerine çekmektedir. İçeriden gelen vakti geçmiş çay kokusunu takip edip rafları tavaf ederseniz, iki yüz elli bin ile, iki milyon arasında değişen kitap çeşitlerinin arasında dükkanı açtığında beri hareket halindedir. Oturduğuna ender rastlanır .Onun bu hareketliliği çenesine yansıdığından dükkanı her zaman için caziptir. Çuvalın içini açma ihtiyacı hissetmeden kitapları rahatlıkla alır. İlahiyat kökenli olması belki ilahi sezgilerini kuvvetlendiriyordur. Gezgin Kitabevinin ikinci şubesinin vitrini prestij kitapların ihtişamından etkilenmiştir. Dışarıya yansıyan görüntü, raflarda pek hissedilmez. Sahipsiz, kızgın ve kırgın bir hava eser sürekli. Sola dönüp ilerlerseniz, **Kalanlar** tabelasıyla kalakalırsınız. Kaldıkları yerde bırakıp ilerlediğinizde karşınıza **Parantez Kitabevi** çıkar. Parantez Kitabevinde dünyanın öte tarafına itilmiş halklarının musikilerini keşfedersiniz. Bilgisayarla çalışan buradaki tek sahaf Suat'tır. Aynı zamanda arkeologdur. Üç ortakla kurdukları dükkanın parantezinde yalnızca kendisi kalmıştır. Diğer ortakları Parantezin içine sıkıştırmaya çalıştıkları halde, Suat'ın fedakarlıklarıyla yürüyen parantez, diğerlerini tasfiye etmiştir. Sorarak ve bakarak kitap bulma şansına sahipsiniz. Hemen bilgisayara müracaat ederler. Küçük dükkanda bol miktarda kitap mevcuttur. Birde sakladıklarını çıkarsa dükkanın havası değişir.Hatıra fotorafları bölümünden çıkmaması gerekenleri de uzaklaştırmasa daha iyi olurdu.

Sanatsal Kitabevinden Antik Kitabevine

PTT emeklisi Şentürk bey in dükkanı prestij kitapların ağırlığı altındadır.Hanımıyla beraber işlettiği dükkanında Adilhan'dan memnuniyetsizliğini sürekli dile getirir.Sanatsal adını verdiği dükkanında bu tabela birkaç gün sonra antik'e dönüşmüştür.Kırk senedir bu alemde olduğunu söylese de pek hatırlayan yoktur. Demek ki alemin çevresinde ikamet etmiş. Açtığından beri kitaplar hemen hemen aynıdır nadiren değişiklik olur.

1971 Orhan
Bu rakamın neyi ifade ettiğini kendisine sormak aklımıza gelmedi.Kısa sürede dükkanı bir takım şair ve yazarın uğrak yeri haline gelmiştir.Anlaşılan edip taifesinin raflardaki hareketliliği sağlamaya bir katkısı yok.Epey plak bulunur.Bunları dinlemeyi tercih eder.Satılmayan kitaplar kısmı da göz önündedir.Orhan'ın satışlarına pek aklım ermiyor. sürekli çay, kahve türü içecekleri bulabilirsiniz.

Tunalı Havalisi ve Şanı Büyük Erdal Hoca
Her birkaç sene öncesinde bizler yaşarken oldu. Bunu bilsin kitapseverler. İtfaiye meydanındaki küçük bir çay ocağının camına asılmış ilanı gören Kitapsever Ahmet, telaşla içeri girdi. Türkolog'dan Osmanlıca dersleri ilanının sahibi tam karşısında duruyordu. Kalın çerçeveli koca gözlüklerinin altındaki burnunu yukarıya doğru kaldırınca Tunalı'da kurulacak dükkanın temelleri atıldı. Edebiyat öğretmeni Erdal'ın gönlüne Üstad'ın mısraları düştü. "Bana bir kerecik baktınız- ruhuma temel çivisini çaktınız" heyecanlandı. Gezgin kitabevinin müdavimi Ahmet, Erdal'ı da yanına alıp bu yeni arkadaşıyla herkesin dostu gezgine geldi. O zamanlar raflar eski yazı yeni yazı iştah açıcı kitaplarla doluydu. Osmanlıca dersleri filan derken, Erdal'ın Turan Güneş'teki evinde geç saatlerde toplantı yapıldı. Toplantıya Gezgin Ahmet, arkadaşı H. Ayrancı (misafir),öbür Ahmet, Erdal ve Erdal'ın hemşehrisi aslında açık öğretim mezunu olan (kendini tanıtırken kullandığı ifade) fakat müteahhitlik yapan ismi meçhul kişi, katıldılar. Gezgini ortaklığa dahil etmek isteyen öbür Ahmet'in Erdal ile başlayan sürekli kitap toplamayla geçen ilişkisi kısa süre sonra bitti. Ahmet yabancı bir sefarette çalıştığından olsa gerek, yabancılarında gelip gittiği, buzdolabı olan içinde alkollü alkolsüz içkilerin sıralandığı oturulan sohbet edilen dükkan ḥayalinin peşindeydi. Ortaklık sonrasında aslını keşfetti. Alevi-Bektaşi kitaplarına yöneldi. Ne haldedir bilmiyoruz.

İşte bundan sonra olanlar oldu. İktidarın tek ortağı olan Erdal, Ankara sahafları arasında bir fenomen olarak ortaya çıktı.(Şanlı Erdal unvanını almasında meşhur kitap uzmanı Hurdacı Şanlı'nın ilgisi yoktur) İtfaiye Meydanı, kağıt ardiyeleri hurda depoları rakip ve dost kitapçılar derken adresten kitap almaya da başladı. Hurdacılar üzerinde kurduğu nüfuz sayesinde kitap temininde stratejik mevkie sahip hurdacılar kontrol altındaydı. İtfaiye Meydanı'nın ve hurdacıların gördüğü en renkli sima olan Erdal kendiside eğitimci olmanın katkısıyla Hurdacılar dünyasına sahaflık kitap değerli plak, müzayede gibi abuk subuk kavramları sokmuştur. Aynalı Çarşı'da efemera işleriyle uğraşan Korkut bey yakınında birdenbire parlayan, kağıtla ilgili ne kıymeti olan ne varsa toplamaya başlayan Şanlı Erdal'ın tehdidi karşısında uzun bir süre kendini toparlayamadı. Korkut bey ismine rağmen kendisi korkmaya başlamış ve sulh etmiştir. Erdal kitapta gösterdiği başarıyı efemera işlerinde gösterememiş, plak işindeki ilerlemesi

komşusu Süleyman'ı etkiledi, uzlaşmayla ilişkilerini sürdürüyorlar. Yakın çevresinde hakimiyetini ilan eden Erdal, Esat civarında ortaya çıkan olgunlar kökenli Resul'un etnik direnişiyle karşılaştı. Müdahale sonucunda aldığı sahaflık kitaplar ve plaklardan öncelikli olarak Erdal'ı haberdar etmeyi taahhüt eden Resul bunun karşılığında Erdal'dan beyaz dizi ve roman almıştı. Büyük sahaf Resul zaman zaman güzel kitaplar bulmuş, ve her gidişimizde binlerce kitabı olan kütüphanelerin sırada beklediğini söylemişti. Sıra bir türlü gelmedi. Erdal'ın dış faaliyeti bununla kalmaz Adilhan, Birlik Pasajı, olgunlar sokak üzerinde etütlerine devam eder, kurduğu istihbarat ağıyla her şeyden haberdar olur.

Bayındır Sokak'ta Emekçi Murat

İşkembe içmek gibi bir alışkanlığınız varsa Rumeli İşkembecisinin yerini iyi bilirsiniz.Hemen yanındaki pasajda Murat'ın ve Kardeşinin ve annesini durduğu dükkan vardır.Türkiye'nin toplumsal yapısı üzerine beş bin kitap okuduğunu söyleyen Murat'ın dört yüz bin kitabı olduğuna dair iddiası da var.Ayrıca dünyanın bütün anadillerini bilen adamında kendisinden alışveriş ettiğini söylüyor.Büyük dükkanlarında eskiden kıymetli kitaplar bulunurdu. Şimdi pek rastlanmıyor.

Bahçelievler'de Hüseyin

Bahçeliye yolunuz düşerse birinci caddedeki Hüseyine uğrayabilirsiniz. Müzayede olgusuyla tanışınca kendisinden alınan kitapların müzayedelerde fahiş fiyatlara satıldığı korkusu yüreğinde yer etmiş, alıcısına göre fiyat tespit eder olmuştur. Fiyatlar hareket halindedir. Kitap yığınlarının arasında eskisi gibi olmasa da iyi kitaplara rastlanır. Zaman zaman plak kartpostal fotoğraf da bulabilirsiniz. Kitaplarla olan ünsiyeti hurdacılık sevdasından vazgeçirmemiştir.

Alemin Kralı Kazım Bey

Kazım bey kitapçılardan uzak bir yere İzmir Caddesindeki Moda çarşısına yer açmıştır.Açar açmaz da iyi kütüphane düşürmüştür.Eski yazı dergi koleksiyonları, eski yazı kitap çeşitleri de mevcuttur.Pek az kişiden hoşlanır.Bunların arasında olursanız iyi kitapları makul fiyatlara alabilirsiniz.Krallık iddiası kendinindir.İşe başlayınca krallığını ilan etmişti.

Hacıbayram Efradı

Buradaki kitapçılık işleri üç beş satırla anlatılacak gibi değildir. Genel özellikleri Hacıbayram civarında olmalarından mütedeyyindirler. **Bağdat Kitabevi**, sahibi Muhammet yazmalar konusunda nam salmıştır. **Topaloğlu Kitabevi** sahibi Cevat ise prestij kitaplar konusunda nam salmıştır. Muhammet beynelmilel, Cevat İstanbul ile

XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler -I-

Uygur KOCABAŞOĞLU

Herhalde her toplum başka toplumların kendisi hakkında ne bildiğini ve ne düşündüğünü merak eder. Bu durum, kendisi hakkındaki öz dağarı yeterince dolmamış toplumlar için merak boyutlarını da aşar ve bir gereklilik haline gelir. XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda ontolojik ve epistemolojik anlamda bilgi birikiminin yeterli olmadığı söz götürmez. Ülkemizde sosyal bilimciler ve tarihçiler geçmişe yönelerek şimdi bu boşluğu doldurmaya çalışıyorlar. İşte tam bu kertede, başka toplumların Osmanlı toplumuna ilişkin gözlem ve saptamaları yararlı olabilir. İlgilerinin nedeni ve bakış açılarından bağımsız olarak, bir toplum hakkında başka bir toplumun gözlemcilerinin yapmış oldukları saptamalar ve değerlendirmeler o toplumun kendini tanımasına hiç kuşkusuz yardımcı olur. Sanki buna biraz ihtiyaç da vardır. Öyle ya, içebakışın yeterli olmadığı durumlarda dışardan görünenin değeri artar.

XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı toplumuna ve Türklere dışardan bakanların başında Britanya İmparatorluğu geliyordu. Dünyadaki egemen konumunu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başat çıkarlarını korumak durumunda olan söz konusu imparatorluk, *Victoria çağı* diye bilinen altın dönemini yaşarken, hem kendisini hem de çevresini ciddi biçimde irdelemiştir. Bu irdeleme, parlamento araştırmaları, konsolosluk raporları, dipolamatik kaynaklar, günlük basın ve kitapların yanı sıra, geniş ölçüde, edebi ve siyasi dergilerde (*review* ve *magazine*) yapılmıştır. Bir yazarın gözlemine göre, "dergiler, hiçbir başka zamanda ya da yerde, Victoria Britanyası'nda olduğu kadar büyük kültürel etkiler yaratmamıştır."[1] Benzer bir gözlem de şu olabilir: Britanya

1 Christopher Kent, *British Literary Magazines: The Victorian and Edwardian Age 1837-1913*, Westport.

İmparatorluğu'nun Osmanlı'ya olan ilgisi, ne önce ne de sonra, başka hiçbir dönemde, XIX. yüzyıldaki kadar yoğun ve yaygın olmamıştır. Bu ilginin süreli yayınlarda ortaya konuş biçimi ise son derece çeşitli, renkli ve içerik yönünden zengin olmuştur.

Bu dizide, XIX. yüzyıl boyunca[2] Britanya İmparatorluğu'nda yayınlanmış belli başlı dergilerde Osmanlı üzerine yazılmış makalelerin bir bibliyografyası verilecek. Ancak önce kaynaklar hakkında bir özet yararlı olabilir. Aşağıdaki tabloda adı, yayınlandığı dönem, yayınlanma sıklığı ve tirajı verilen 45 dergi taranmıştır. Söz konusu 45 dergiden 38'inde Türkiye ile ilgili yazılar yer almıştır. Bir başka ifade ile bu dergilerde yer alan toplam 92.000'den fazla makale içinde **1.067**'si Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilidir. Çoğu kez popüler görünümünü korumakla birlikte orta ve yukarı sınıf okuyucuları hedef kitlesi olarak alan bu dergilerin kendisi hakkında olduğu kadar, Osmanlı üzerine yoğunlaşmış yazarlar hakkında da bilgiler aktarılacaktır. Anılan makalelerin dökümü hakkında çok genel bir değerlendirme yapmak gerekirse şunlar söylenebilir:

* Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili makalelerin % 30-32'lik bir bölümü, İmparatorluğun (Mısır hariç) tarihi, arkeolojisi, dini, doğal ve ekonomik kaynakları, iletişim ve ulaşım yapısı, toplumsal hayatının çeşitli yönleri, kentleri, halkı ve reform girişimleriyle ilgilidir.

* İkinci en büyük kümeyi oluşturan grup (%25-28), Mısır'la ve daha ziyade Britanya'nın bu ülkeye yönelik çıkar ve hesaplarıyla ilgilidir.

* Üçüncü en popüler ilgi alanı, her biri yaklaşık %7-8'lik ağırlıkla, Mezopotamya ve Balkanlardır.

* Bunu, Yunan bağımsızlık hareketi, Rumlar (% 5-6) ve Ermeni meselesi ile Ermenilerle ilgili konuları (% 5-6) ele alan makaleler grubu izlemektedir.

* Makalelerin % 6-7'lik bir bölümünün de Osmanlı- Rus ilişkileri ve özellikle de Osmanlı-Rus savaşlarıyla ilgili olduğu söylenebilir.

* Bunların dışında kalan makaleler, Arabistan, Girit, Kıbrıs ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki yörelerine ilişkin değişik konuları içerir.

Britanya dergilerinde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ilginin, yüzyılın ikinci yarısında ve sonlarına doğru çok arttığı gözlenmektedir. Bu katkıları yapan kişilerin sayılarının ise 400 dolaylarında olduğu görülmektedir. Osmanlı hakkında yazanlara

Conn., Greenwood Press, 1984, s. xiii. Ondokuzuncu yüzyılda Britanya dergilerinde Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak yayınlanan yazıların genel bir değerlendirmesi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, "British Observations Regarding the Ottoman Empire in Nineteenth Century Periodicals", *Journal of Mediterranean Studies,* Cilt 5, No 2 (1995).

2 XIX. Yüzyıldan önce yayınlanmaya başlayan ya da XX.yüzyılda yayınını sürdüren dergilerin yalnızca 1800-1900 tarihleri arasında yayınlanmış olan sayıları taranmıştır.

ilişkin genel olarak söylenebilecek şeyler de şöyle özetlenebilir:

* Bu yazarlardan yaklaşık % 60'ı yalnızca bir kez yazmışlardır.
* Bir ya da daha çok sayıda dergide, iki ya da üç yazı ile katkıda bulunanların oranı % 25 dolaylarındadır.
* Her biri ortalama olarak sekiz makale yazmış olan yazarların toplam yazarlara oranı ise % 12 civarındadır.

Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, 254 erkek ya da kadın, yalnızca birer makale kaleme almışken, 109 kişi toplam 239 makale yazmış; üçüncü grupta yer alan 50 yazar ise 387 makale ile katkıda bulunmuştur. Bibliyografyanın dökümü sırasında, yeri geldikçe, dergilerin yanı sıra, daha fazla katkıda bulunan yazarlar hakkında da bilgiler aktarılacaktır.

Hiç kuşkusuz Britanyalılar'ın Osmanlılar'a ilişkin yazdıkları kendi çıkarlarına ve bakış açılarına göre biçimlenmiştir ve belki de bilgilendirmekten çok bir imaj oluşturmaya ya da var olan imajı pekiştirmeye yöneliktir. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl Britanya dergilerinin yine de çok zengin ve yeterince yararlanılmamış bilgilendirici malzeme içerdiği de bir gerçektir. Bu kaynağın uygun biçimde değerlendirilmesi, Osmanlı hakkındaki imajın olduğuu kadar, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı gibi, bizim kendimiz hakkındaki eksik bilgilerimize de katkıda bulunacaktır.

Taranan dergilere ilişkin toplu bilgiler (alfabetik sıraya göre) şöylece özetlenebilir:

Derginin Adı	Dönemi	Türkiye Üzerine Yazılmış Makalelerin Sayısı	Yayınlanma Sıklığı	Baskı Sayısı
Ainsworth's Magazine	1842-1854	28	Aylık	7.000
The Atlantis	1858-1870	0	Üç aylık	-
Benthley's Miscellany	1837-1868	33	Aylık	5-6000
Benthley's Quarterly	1859-1860	-	Üç aylık	
Blackwood's Magazine	1817-1900	95	Aylık	-
The British and Foreign Quarterley	1835-1844	14	Üç aylık	400-4000
The British Quarterly Review	1845-1886	32	Üç aylık	500-2500
The Church Quarterly Review	1875-1900	1	Üç aylık	-
The Contemporary Review	1866-1900	91	Aylık	-
The Cornhill Magazine	1860-1900	16	Aylık	1200-12000
The Dark Blue	1871-1873	0	Aylık	-
The Dublin Review	1836-1900	13	Üç aylık	-

ilişkin genel olarak söylenebilecek şeyler de şöyle özetlenebilir:

* Bu yazarlardan yaklaşık % 60'ı yalnızca bir kez yazmışlardır.
* Bir ya da daha çok sayıda dergide, iki ya da üç yazı ile katkıda bulunanların oranı % 25 dolaylarındadır.
* Her biri ortalama olarak sekiz makale yazmış olan yazarların toplam yazarlara oranı ise % 12 civarındadır.

Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, 254 erkek ya da kadın, yalnızca birer makale kaleme almışken, 109 kişi toplam 239 makale yazmış; üçüncü grupta yer alan 50 yazar ise 387 makale ile katkıda bulunmuştur. Bibliyografyanın dökümü sırasında, yeri geldikçe, dergilerin yanı sıra, daha fazla katkıda bulunan yazarlar hakkında da bilgiler aktarılacaktır.

Hiç kuşkusuz Britanyalılar'ın Osmanlılar'a ilişkin yazdıkları kendi çıkarlarına ve bakış açılarına göre biçimlenmiştir ve belki de bilgilendirmekten çok bir imaj oluşturmaya ya da var olan imajı pekiştirmeye yöneliktir. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl Britanya dergilerinin yine de çok zengin ve yeterince yararlanılmamış bilgilendirici malzeme içerdiği de bir gerçektir. Bu kaynağın uygun biçimde değerlendirilmesi, Osmanlı hakkındaki imajın olduğuu kadar, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı gibi, bizim kendimiz hakkındaki eksik bilgilerimize de katkıda bulunacaktır.

Taranan dergilere ilişkin toplu bilgiler (alfabetik sıraya göre) şöylece özetlenebilir:

Derginin Adı	Dönemi	Türkiye Üzerine Yazılmış Makalelerin Sayısı	Yayınlanma Sıklığı	Baskı Sayısı
Ainsworth's Magazine	1842-1854	28	Aylık	7.000
The Atlantis	1858-1870	0	Üç aylık	-
Benthley's Miscellany	1837-1868	33	Aylık	5-6000
Benthley's Quarterly	1859-1860	-	Üç aylık	
Blackwood's Magazine	1817-1900	95	Aylık	-
The British and Foreign Quarterley	1835-1844	14	Üç aylık	400-4000
The British Quarterly Review	1845-1886	32	Üç aylık	500-2500
The Church Quarterly Review	1875-1900	1	Üç aylık	-
The Contemporary Review	1866-1900	91	Aylık	-
The Cornhill Magazine	1860-1900	16	Aylık	1200-12000
The Dark Blue	1871-1873	0	Aylık	-
The Dublin Review	1836-1900	13	Üç aylık	-

The Dublin University Magazine	1833-1880	30	Aylık	1200-4000
The Edinburgh Review	1802-1900	58	Üç aylık	5000-13000
The Foreign Quarterly Review	1827-1846	23	Üç aylık	1500
The Fortnightly Review	1865-1900	103	1866'dan itibaren aylık	1400-5000
Frazer's Magazine	1830-1882	73	Aylık	500-8000
The Home and Foreign Review	1862-1864	0	Üç aylık	-
London Magazine	1820-1829	4	Aylık	-
The London Quarterly Review	1853-1900	13	Üç aylık	1000-1200
The London Review	1829-1829	1	Üç aylık	-
Longman's Magazine	1882-1900	3	Aylık	-
MacMillan's Magazine	1859-1900	58	Aylık	-
The Modern Review	1880-1885	0	Üç aylık	-
The Monthly Chronicle	1838-1841	1	Aylık	-
The National Review	1855-1864	5	Aylık	500-1500
The NewMonthly Magazine	1821-1884	42	Aylık	4000-5000
The New Quarterly Magazine	1873-1880	1	Üç aylık	2000
The New Review	1889-1897	15	Aylık	5000-40000
The Nineteenth Century	1877-1900	95	Aylık	10000
The North British Review	1840-1871	9	Üç aylık	1600-4000
The Oxford and Cambridge	1856-1856	0	Aylık	-
The Outlook	1898-1900	7	Haftalık	-
The Prospective Review	1845-1855	0	Üç aylık	-
The Quarterly Review	1809-1900	42	Üç aylık	-
The Rambler	1848-1862	5	Aylık	-
Journal of the Royal Asiatic Society	1834-1900	14	Yıllık	-
Journal of the Royal Geographical Society	1832-1880	41	Yıllık	-
St. Paul's Magazine	1867-1874	5	Aylık	10000
The Scottish Review	1882-1900	14	Üç aylık	300-600
Tait's Edinburgh Magazine	1832-1855	20	aylık	2500-4000
Temple Bar	1860-1900	26	Aylık	8000-30000
The Theological Review	1864-1879	0	Üç aylık	-
The Westminster Review	1824-1900	22	Üç aylık	1200-3000

Ainsworth's Magazine: A Miscellany of Romance, General Literature & Art
Şubat 1842-Aralık 1854

Tipik bir aile dergisi olarak yayınlanan dergi, eğlence ve edebiyata ağırlık vermekle birlikte, sahip ve editörlerinden birinin konumu nedeniyle "Doğu" sorunlarına da geniş yer ayırmıştır. Derginin editörleri olan iki kuzen William Francis Ainsworth ve William Harrison Ainsworth'tan birincisi, William Francis, Yakın Doğu ve Asya konusunda uzman sayılan bir kişiydi.Dergi, diğer kuzen William Harrison'un 1854 yılında *Benthley's Miscellany*'yi satın almasına kadar yayınlanmıştır. Diğer kuzen William Francis Harrison "Doğu" ile ilgili konuları başka dergilerde yazmaya devam etmiştir. **William Harrison Ainsworth, Dr, (1807-1896):** Cerrah, jeolog ve kâşif olarak Victoria İngiltere'sinin ilginç simalarından birisiydi. 1835 yılında Fırat Araştırma Gezisi'ne cerrah ve jeolog olarak atandıktan sonra uzun yıllar Orta Doğu'da bulunmuştur. 1838 yılında Nasturiler arasında çalışmalar yapmış, çeşitli dergilere yazılar yazmış ve bir süre *Journal of Natural and Geographical Science* dergisinin editörlüğünde bulunmuştur. Yayınlanmış eserleri arasında, *Researches in Assyria, Babylonia and Chaldea* (1838); *Travels in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia* (1842) ve *Travels in the Track of the Ten Thousand Greeks* anılmaya değer.

Cilt 1, Şubat 1842: W.F. Ainsworth, "Personal Recollections of Izzet Mehmet Pasha, Now Grand Vizier of the Turkish Empire", s. 29-32.
Cilt 2, Temmuz 1842: W. F. Ainsworth, "A Visit to the City of Khalifs (Babylon)", s. 37-41.
Cilt 3, Ocak 1843: W. F. Ainsworth, "Three Days Lost in Taurus", s. 62-68.
Cilt 3, Haziran 1843: W. F. Ainsworth, "The Ausarians: The Assasins of the Crussaders", s. 532-535.
Cilt 4,Temmuz 1843: W. F. Ainsworth, "The Babylonian Marshes", s. 19-25.
Cilt 4, Eylül 1843: W. F. Ainsworth, "An Evening at Dyar-Bekir", s. 221-226.
Cilt 4, Kasım 1843: W. F. Ainsworth, "The Thombs of the East", s. 405-412.
Cilt 5, Ocak 1844: W. F. Ainsworth, "The Daphne of Antioch", s. 51-55.
Cilt 5, Şubat 1844: W. F. Ainsworth, "The Seven Sleepers of Ephesus", s. 145-153.
Cilt 5, Mart 1844: W. F. Ainsworth, "The Euphrates Expedition", s. 222-225.
Cilt 5, Mayıs 1844: W. F. Ainsworth, "The Bay of Antioch", s.421-428.
Cilt 5, Haziran 1844: W. F. Ainsworth, "The Gulf of Alexandretta", s. 513-523.
Cilt 6, Ağustos 1844: W. F. Ainsworth, "Excursions and Passing Occurences (in Syria)", s. 155-165.
Cilt 6, Ağustos 1844: W. F. Ainsworth, "Political Mission to the East", s. 183-187.

Cilt 7, Ocak 1845: W. F. Ainsworth, "Egypt and Palestine", s.54-56.
Cilt 7, Ocak 1845: W. F. Ainsworth, "The Descent of the Euphrates River" (Part I), s. 67-76.
Cilt 7, Şubat 1845: W. F. Ainsworth, "The Descent of the Euphrates River" (Part II), s. 132-141.
Cilt 7, Mart 1845: W. F. Ainsworth, "The Citadel and Palace of Harun Al Rashid", s. 254-263.
Cilt 7, Nisan 1845: W. F. Ainsworth, "Zenobia's Retreat on the Euphrates", s.323-332.
Cilt 7, Mayıs 1845: W. F. Ainsworth, "The Habor, Rehoboth and Saladins Castle", s. 410-421.
Cilt 8, Kasım 1845: W. F. Ainsworth, "Chaldea", s. 399-404.
Cilt 8, Aralık 1845: W. F. Ainsworth, "The Mentific Arabs", s. 493-499.
Cilt 11, Ocak 1847: W. F. Ainsworth, "Excursion to the Head of the Persian Gulf", s.62-69.
Cilt 11, Mart 1847: Mahmouz Effendi, **"**A Night in Anadoli or Travel Talk at Terrenda", s. 213-223.
Cilt 11, Nisan 1847: Mahmouz Effendi, **"**A Night in Anadoli or Travel Talk at Terrenda" (Pert II), s.298-306.
Cilt 12, Temmuz 1847: W. F. Ainsworth, "The Euphrates Expedition in Difficulties", s. 46-57.
Cilt 12, Eylül 1847: W. F. Ainsworth, "The Greeks and the Turks", s. 267-270.
Cilt 26, Temmuz 1854: W. F. Ainsworth, "The Crimea", s. 54-59.

Benthley's Miscellany: Ocak 1837-Aralık 1868

Charles Dickens'in adını koyduğu ve iki yıl kadar editörlüğünü yaptığı, politikaya sıcak bakmayan bir dergi. *Oliver Twist*'in bu derginin ikinci sayısından itibaren tefrika edilmeye başlandığı belirtilmelidir. Dickens'ın yanı sıra, George Elliot, Trollope, James F. Cooper, William Thackeray, Sheridon Knowles gibi ünlü yazarlar, çoğu kez imzasız yazılarla katkıda bulunmuşlardır. 1852 yılında *Moby Dick* bu dergide tanıtılmıştır. "Döneminin önünde giden" ve edebiyat eleştirisi alanında öncülük eden bir dergi olan *Benthley's Miscellany*'nin dış dünyaya olan ilgisi ise ilk başlarda daha ziyade Afrika ve Hindistan'a yönelikken, Kırım Savaşı'nın başlamasından sonra Osmanlı Devleti ve Rusya'ya yönelmiştir. Derginin editörleri sırasıyla Charles Dickens, William Harrison Ainsworth, Richard Bentley olmuş; 1854 yılında Ainsworth tarafından satın alındıktan sonra 1868 yılında *Temple Bar* adlı dergiyle birleşerek yayın hayatından çekilmiştir.

Cilt 6, Ekim 1839: J.Hamilton Reynolds, "The Harem Unveiled: An Oriental Fragment", s. 389-395.

Cilt 11, Şubat 1842: Isabella F. Romer, "The Sultan Mahmoud and the Georgian Slave", s. 122-143.

Cilt 12, Eylül 1842: H. R. Addison, "The Waabee Arabs", s. 274-278.

Cilt 16, Ağustos 1844: C. F. Fynes-Clinton, "A Few Pages from my Journal in Greece, Turkey and on the Danube", s. 246-251.

Cilt 16, Ekim 1844: C. F. Fynes-Clinton, "A Few Pages from my Journal in Greece, Turkey and on the Danube", s.337-342.

Cilt 23, Şubat 1848, Jane Sinnet, "A Fete Champetre in Constantinople", s. 121-124.

Cilt 28, Temmuz 1850: G. R. Boissier, " Egypt and Holy Land", s. 64-65.

Cilt 34, Aralık 1853: "Campaign of Turkey on the Danube (Part I), s. 555-565.

Cilt 34, Aralık 1853: "Campaign of Turkey on the Danube (Part II), s. 575-584.

Cilt 35, Ocak 1854: [İstanbul'da Gödevli Bir Diplomat], "The Present Sultan (Abdul-Medjid), s. 91-97.

Cilt 35, Şubat 1854: "Campaign of the Turks on the Danube"(PartIII), s. 160-169.

Cilt 35, Mart 1854: "Constantinople, It's Supply and Defence: With a Glance at the Crimea", s. 301-309.

Cilt 35, Nisan 1854: Frederick Walpole, " A Future for Turkey", s. 345-348

Cilt 35, Nisan 1854: "Omar Pacha and the Regenaration of Tukey", s.384-392.

Cilt 35, Haziran 1854: Margeret A. Burgoyne, "Affairs in Turkey", s. 593-603.

Cilt 36, Ağustos 1854: "The Campaign Against Russia and the Negotiation Pending", s.107-122.

Cilt 36, Kasım 1854: "The Campaign in Crimea", s. 431-444.

Cilt 38, Ekim 1855: "Woman in Turkey", s. 349-354.

Cilt 39, Mart 1856: Lascelles Wraxall, "A Week in Constantinople", s. 304-315.

Cilt 39, Nisan 1856: "El Medinah and Meccah (R. Burton's Pilgrimage to These Cities)", s. 366-375.

Cilt 39, Mayıs 1856: "Omar Pasha's Campaign", s.507-514.

Cilt 40, Eylül 1856: "The Euphrates Valley Railway and Indo-European Telegraph", s. 262-276.

Cilt 40, Ekim 1856: Lascelles Wraxall, "From Stamboul to Perth", s. 331-344.

Cilt 44, Ağustos 1858: "The Guardsman in Constantinople" (Part I), s. 145-153.

Cilt 44, Eylül 1858: "The Guardsman in Constantinople" (Part II), s.269-284.

Cilt 44, Eylül 1858: Lascalles Wraxhall, "Down the Nile", s. 286-294.

Cilt 52, Aralık 1862: "The Valley of the Nile", s. 576-580.

Cilt 53, Nisan 1863: William H. Knight, "Saunterings in Stamboul and its Suburbs", s. 410-423.

Cilt 53, Mayıs 1863: A. W. Kingslake [A Crimean Officer], "The Invasion of Crimea", s. 477-486.
Cilt 53, Haziran 1863: A. W. Kingslake [A Crimean Officer], "The Invasion of Crimea", s. 633-645.
Cilt 54, Temmuz 1863: A. W. Kingslake, "The Invasion of Crimea", s. 68-82.
Cilt 54, Temmuz 1863: "Mysteries of the Serai [A Turkish Harem], s.83-88.
Cilt 54, Ağustos 1863: A. W. Kingslake, "The Invasion of Crimea", s. 142-153.
Cilt 54, Ekim 1863: Lascelles Wraxhall, "Oriental Embassies", s. 390-396.
Cilt 62, Eylül 1867: William Knighton, "The Isthmus of Suez Canal", s. 275-280.

Blackwood's Edinburgh Magazine: Nisan 1817-Aralık 1900

Edinburg Review adlı Whig yayın organı ile rekabet ve mücadele etmek üzere doğdu ve "Maga" kısa adıyla tanındı. 1817 ile 1980 yılları arasında 163 yıllık bir yayın yaşamı oldu. Kurucusu ve ilk editörü dergiye adını veren William Balkwood idi. Daha sonra oğulları ve kuzenleri dergiyi yaşattılar. Whig'lere olduğu kadar yandaşı olduğu Tory'lere de muhalefet etmesiyle tanınan bir dergiydi. Pek çoğu ünlü kişiler olan yazarlarının dünyevi pozisyonlarını etkilememesi için tüm yazılar imzasızdı.(Saptanabilen yazarlar parantez içinde verilmiştir.) Bu durum asker ve bürokratların dergiye katkıda bulunmasını kolaylaştırdı. Dergi, "İskoç-Tory hayat tarzı"nı ve kentsel çıkarlara karşı kırsal çıkarları savunuyordu. Yüzyılın sonlarına doğru derginin siyasete olan ilgisinin arttığı görülmektedir. Derginin William Gladstone'a karşı bir çizgiye sahip olduğu ve belki de bu nedenle Osmanlılar'a ilişkin konulara bir hayli büyük yer ayırdığı söylenebilir.

Cilt 6, Mart 1820: "Extracts from the Papers of the French Ambassadors at Turkey",
s. 633-638.
Cilt 12, Ekim 1822: "The Greek and the Greek Cause", s. 467-472.
Cilt 13, Nisan 1823: "News fram Paddy" (A Letter on the Character of the Turks), s. 397-399.
Cilt 14, Ağustos 1923: "Napoleon's Evaluation on Turkey" (From Napoleon's Memoirs of the History of France,1823), s. 173-180.
Cilt 14, Ekim 1823: "Mr. Blaquiere's Report on Greece", s. 465-467.
Cilt 16, Ekim 1824: [David Robinson], "The Liberal System" (Turkish System of Government Towards Greece), s. 442-455.
Cilt 18, Ağustos 1825: [J. G. Lockhart], "The Last Days of Byron"(Byron's evaluation of the Turks and Turkey: from the book by William Parry, *The Last Days of Lord*

Byron, London, Knight and Lackey, 1825.), s. 137-154.
Cilt 19, Haziran 1826: [George Croly], "Wallachia and Moldavia", s. 721-733.
Cilt 20, Ekim 1826: [George Croly], "Greece I" (The Turkish rule in Greece), s. 543-554.
Cilt 20, Kasım 1826: [George Croly], "Greece II" (The Turkish rule in Greece), s. 716-727.
Cilt 20, Aralık 1826: [George Croly], "Greece III" (The Turkish rule in Greece), s. 824-843.
Cilt 23, Ocak 1828: [David Robinson], "Battle of Navarino", s.25-32.
Cilt 23, Nisan 1828: [David Robinson], "Public Men and Parties" (Intervention Treaty with regard to Turkey & Greece), s. 520-534.
Cilt 24, Ekim 1828: [William Johnstone], "The Present State of Affairs" (Designs of Russia Against Turkey in the Greek Treaty), s. 475-480.
Cilt 33, Nisan 1833: [Thomas de Quincey], "The Revolution of Greece" (A Sketch of her (Turkey) History), s. 476-502.
Cilt 33, Haziran 1833: [Archibald Alison], "F. Slade: The Fall of Turkey" (from the book *Travels inTturkey* by F. Slade), s. 931-948.
Cilt 34, Ekim 1833: "Interference of Pitt on Turkey's behalf on Russia", s. 674.
Cilt 34, Kasım 1833: "Turkey's Virtual Subjugation by Russia", s. 742.
Cilt 37, Ocak 1835: [Archibald Alison], "Conduct and Policy of the Whigs against Turkey", s. 44.
Cilt 39, Şubat 1836: "Foreign Policy and Foreign Commerce [Britanya-Osmanlı ticareti], s. 145-155.
Cilt 44, Aralık 1838: [Archibald Alison], "Affairs in the East", s.769-778.
Cilt 46, Temmuz 1839: [John Wilkes], "Turkey, Egypt and the Affairs of the East", s. 100-115.
Cilt 48, Temmuz 1840: [Frederick Holme], "Cicala Pasha-A Chapter of Turkish Affairs", s. 18-33.
Cilt 48, Ağustos 1840: [Frederick Holme], "A Second Chapter of Turkish History:ABAZA", s. 177-194.
Cilt 48, Kasım 1840: [Frederick Holme], "A Third Chapter of Turkish History", s. 595-610.
Cilt 49, Ocak 1841: [Frederick Holme], "A Fourth Chapter of Turkish History: The War with the Mamlukes", s. 33-47.
Cilt 49, Ocak 1841: [George Croly], "Mohammed Ali", s. 65-82.
Cilt 49, Mart 1841: [Frederick Holme], "A Fifth Chapter of Turkish History: The War with the Mamlukes, No. 2, The Conquest of Egypt", s. 344-358.
Cilt 50, Eylül 1841: [Frederick Holme], "Chapters of Turkish History, No. 6: The

Battle of Mohacz", s. 294-307.
Cilt 50, Kasım 1841: [Frederick Holme], "Chapters of Turkish History No 7: The First Siege of Vienna", s. 596-608.
Cilt 52, Ağustos 1842: [Frederick Holme], "Turkish History: Barbarosso of Algiers", s. 184-199.
Cilt 53, Haziran 1843: [Frederick Holme], "Rise of Kiuprili Family- Siege of Candia", s. 718-732.
Cilt 54, Ağustos 1843: [Frederick Holme], "The Second Siege of Vienna", s. 173-187.
Cilt 61, Şubat 1847: [Alexander Charles Fraser], "A Ride To Magnesia", s. 231-242.
Cilt 61, Mart 1847: [Alexander Charles Fraser], "A Sketch of Turkish Manners", s.305-318.
Cilt 61, Haziran 1847: [C. S. Savile], "Constantinople and the Declining State of the Ottoman Empire", s. 685-694.
Cilt 66, Kasım 1849: [W. E. Aytoun, "Peace and War Agitators" (Position of Turkey Regarding the Hungarian Fugitives", s. 581-606.
Cilt 67, Mart 1850: [Frederick Hardman], "Barbarian Rambles", s. 281-295.
Cilt 67, Haziran 1850: [Frederick Hardman], "A Month at Constantinople", s. 679-687.
Cilt 72, Ağustos 1852: [Frederick Hardman], "From Stamboul to Tabriz", s. 163-181.
Cilt 72, Ekim 1852: [John Eagles], "Are There Not Great Boosters Among Us?", s. 432-445.
Cilt 73, Haziran 1853: [George Croly], "Syria", s. 732-742.
Cilt 74, Kasım 1853: [Frederick Hardman], "The Turkish Question", s. 633-642.
Cilt 75, Şubat 1854: [George Finlay], "A Glance at Turkish History", s. 184-192.
Cilt 76, Kasım 1854: [George Finlay], "Turkey and Its Population", s.493-509.
Cilt 78, Ekim 1855: [Frederick Hardman], "From Madrid to Balaklava", s. 452-462.
Cilt 82, Ekim 1857: [R.H. Patterson], "The Syrian Route to India", s. 506-518.
Cilt 85, Mart ve Nisan 1859: [J. W. Thompson], "The Turks in Kalafat:1854", s.291-308; 449-461.
Cilt 89, Mayıs 1861: [George Finlay], "The Euthanasia of the Ottoman Empire", s. 571-594.
Cilt 97, Ocak 1865: [Laurence Olimphant], "Nile Basins and Nile Explorers", s. 100-117.
Cilt 104, Aralık 1868: [Archibald Alison], "Kingslake's History of the War in Crimea", s. 699-724.
Cilt 105, Ocak 1869: [Archibald Alison] ""Kingslake's History of the War in Crimea",

s. 71-93.

Cilt 106, Aralık 1869: [William Hamley], "Egypt and the Story of the Suez Canal", s.730-745.

Cilt 107, Ocak 1870: [William Hamley], "The Opening of the Suez Canal-I", s. 85-104.

Cilt 107, Şubat 1870: [William Hamley], "The Opening of the Suez Canal-II", s. 179-197.

Cilt 107, Mart 1870: [William Hamley], "The Opening of the Suez Canal-III", s. 356-375

Cilt 120, Aralık 1876: [Herbert Cowell], "The Conference at Constantinople", s. 763-775.

Cilt 121, Şubat 1877: [Herbert Cowell], "The Proceedings of the [Constantinople] Conference", s. 245-262.

Cilt 121, Mart 1877: [Herbert Cowell], "Opening of the Parliament", s. 361-379.

Cilt 121, Mayıs 1877: [Herbert Cowell], "The London Protocol and the Russo-Turkish War", s. 631-648.

Cilt 121,Haziran 1877: G. W. Hamley, "The Storm In the East-I", s.749-770. ***[Bu yazı dizisi 11 sayı devam ettikten sonra, Cilt 123, Nisan 1878 tarihinde sona eriyor.]***

Cilt 122, Aralık 1877: Herbert Cowell, "The Political Results of the Russo-Turkis0h War", s. 611-627.

Cilt 123, Ocak 1878: [Herbert Cowell], "The Fall of Plevna: Peace or War?", s. 97-108.

Cilt 123, Nisan 1878: [Herbert Cowell], "The Eve of the [Berlin] Congress", s. 509-522.

Cilt 123, Mayıs 1878: [Herbert Cowell], "England and the Treaty of San Stefano", s.635-652.

Cilt 124, Temmuz 1878: [Herbert Cowell, "The Congress and the Treaty of San Stefano", s. 119-130.

Cilt 124, Ağustos 1878: [Herbert Cowell], "The Treaties of Peace", s.238-258.

Cilt 124, Eylül 1878: [Jane Franklin], "Cyprus: From the Notes of Lady Franklin", s. 323-336.

Cilt 124, Aralık 1878: [Herbert Cowell], "The Berlin Settlement", s. 757-766.

Cilt 126, Ağustos 1879: [H.H. Kitchener], "Notes From Cyprus", s. 150-157.

Cilt 126, Eylül 1879: [Laurence Oliphant], "Syria: Among the Druses-I", s. 257-275.

Cilt 126, Ekim 1879: [Laurence Oliphant], "Syria: Among the Druses-II", s. 387-407.

Cilt 126, Kasım 1879: [Laurence Oliphant], "Syria: Round About Damascus, The

Maronites", s. 574-590.

Cilt 127, Ocak 1880: [Laurence Olimphant], "A Turkish Effendi on Christendom and Islam", s. 1-13.

Cilt 127, Ocak 1880: [James Baker], "Notes from Epirus: The Turks, the Albanions and the Greek Question", s. 110-122.

Cilt 127, Mayıs 1880: [Claude R. Conder], "Peter the Great and Syria", s. 561-577.

Cilt 131, Nisan 1882: [Claude R. Conder], "The Syrian Subjects of the Porte", s. 505-521.

Cilt 132, Eylül 1882: [Laurence Olimphant], "Affairs at Constantinople" s. 392-404 [Pan-İslamist hareketin ışığında siyasal dengeleri inceleyen İstanbul'dan gönderilmiş bir yazı].

Cilt 132, Ekim 1882: [Alexander Allardyce], "The Situation in Egypt", s. 524-530.

Cilt 132, Kasım 1882: [William Tweedie], "Baghdad on the Queens Birthday", s. 587-595.

Cilt 133, Haziran 1883: [Laurence Oliphant], "Our Occupation of Egypt", s. 830-838.

Cilt 135, Haziran 1884: [A.C. Hobart-Hampden (Hobart Pasha)], "A Voice from the East on Oriental Question": (Letter to the Editor-from Constantinople), s. 835-849.

Cilt 137, Mart 1885: [W. R. Lawson], "Our Egyptian Atrocities", s. 309-325.

Cilt 142, Aralık 1887: [J. Frederick Maurice], "The Balance of Military Power in Europe-Italy, Turkey and English Alliances", s. 870-890.

Cilt 143, Mart 1888: [Ulick Burke], "Cyprus under British Rule", s.394-402.

Cilt 147, Ocak 1890: [A. D. R. W. Cochrane-Baillie], "In the Days of the Dandies", s. 1-17.

Cilt 148, Nisan 1890: [Francis Sendamore], "Gueutch" (Society in Turkey), s. 190-194.

Cilt 150, Kasım 1891: [William Willcocks], "The Egyptians and the Ocupation", s. 696-711.

Cilt 151, Şubat 1892: [Francis Sendamore], "Troubled Egypt and the Late Khedive", s. 263-287.

Cilt 158, Ekim 1895: [Walter B. Harris], "An Unbiassed View of the Armenian Question", s. 483-492.

Cilt 160, Aralık 1896: [Herbert Cowell], "The Eastern Question", s. 847-858.

Cilt 162, Temmuz 1897: [G. W. Stevens], "What Happened in Thessaly?", s. 146-160.

Cilt 165, Mayıs 1899: [R. Hamiltong Lang], "Germany's Inflience at Constantinople", s. 921-924.

The British & Foreign Review[or] European Quarterly Journal
Temmuz 1835- Aralık 1844

1832 yılında Polonyalı göçmenlerle dayanışma sağlamak üzere kurulan *Literary Association of the Friends of Poland* derneğinin bir tür yan kuruluşu olan dergi, 1835 Temmuz'unda yayın hayatına başladı ve yılda dört kez yayınlanarak yaklaşık on yıl yaşadı. Amacı, Britanya İmparatorluğu kamuoyunun dikkatini dünyada olup bitenlere ve bu arada "daha az talihli" uluslara çekmek olan derginin bir özellliği özelliği de güçlü bir *Rusophobia*'ya sahip olmasıydı ve dolayısıyla *Turcophil*'di. Derginin politik çizgisinin belirlenmesinde ve yayın politikasında David Urquart'ın etkili olduğu anlaşılmaktadır. Polonya'nın bağımsızlığını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü savunan dergi, manevi ve diplomatik yolların yanı sıra, gerekirse İngiltere'nin askeri gücünü de kullanmasını önermekten geri kalmamıştır. Sahibi, Northumberland Milletvekili Thomas W. Beaumont olan derginin editörlüğünü sırasıyla, William Wallace, Gilbert A. Young, Thomas A. Beaumont ve John Mitchell Kemble yapmıştır. Bir bilim adamı ve arkeolog olan John Mitchell Kemble'in editörlüğü (1836-1844) sırasında Orta Doğu'ya ilişkin konular dergide ağırlıklı bir şekilde yer almıştır.

Cilt 1, Ekim 1835: David Urquhart, "Treaty of Unkiar Skelessi", s. 427-443.
Cilt 2, Ocak 1836: David Urquhart, "Character of the Turkish Populations and Religions", s. 1-35.
Cilt 2, Nisan 1836: Edward Clarkson, "Egypt", s. 534-568.
Cilt 3, Aralık 1836: Edward Clarkson, "Trade and Consular Establishments of the Levant", s. 305-334.
Cilt 5, Ekim 1837: "Trade with Russia and Trade with Turkey", s. 468-506.
Cilt 6, Nisan 1838: "Pashley's Travels in Crete", s. 540-564.
Cilt 7, Temmuz 1838: Hugh Cameron, "The City of the Sultan by Julia Pardoe", s. 86-127.
Cilt 8, Nisan 1839: Thomas Charles Banfield, "Present State anda Prospects of Wallachia and Moldavia", s. 391-413.
Cilt 9, Temmuz 1839: Thomas Charles Banfield, "The Turkish Treaty", s. 247-272.
Cilt 11, Eylül 1840: Walerian Krasinski, "Montenegro", s. 109-150.
Cilt 11, Ocak 1841: H. H. Parish, "Foreign Policy of England: The Porte and the Pasha", s. 631-655.
Cilt 12, Eylül 1841: Thomas Charles Banfield, "Servia: Her History and Prospects", s. 543-582.
Cilt 13, Haziran 1842: "Oriental Plague: Quarantina Laws", s. 442-558.
Cilt 16, Ekim 1843: William L. Birbeck, "The Affairs of Serbia", s. 294-326.

Abstract

One of the main sources for the XIX. century Ottoman society is the articles published by the English review and magazines. Bibliography of 1067 articles published in 45 of these periodicals will be introduced together with descriptions of the periodicals and authors; this time included, *Ainsworth's Magazine: A Miscellany of Romance,General Literature & Art* (February 1842-December 1854), *Benthley's Miscellany* (January 1837-December 1868), *Blackwood's Edinburgh Magazine* (April 1817-December 1900) and *The British & Foreign Review[or] European Quarterly Journal* (July 1835-December 1844).

Key words

XIX. century Ottomon society, England, history of periodicals. Bibliography.

ÜLKER
Niksar Halkevi Kültür Dergisi

M. Bülent VARLIK*

1. Biçimsel Özellikler

İlk sayısı Ağustos 1936 tarihinde yayınlanan Niksar Halkevi Kültür dergisi *Ülker* Şubat 1937 tarihinde yayınlanan 6. sayısı ile yayın hayatına kapatmıştır. Derginin 4. sayısı bir aylık gecikme ile yayınlanmıştır.

19x27 ölçeğinde ve her sayısı 8 sayfa olan derginin [ilk sayıda ön ve arka kapak içleri de kullanılmıştır] çok renkli olarak basılan kapağında hem Cumhuriyet Halk Fırkası'nın simgesi olan "6 Ok", hem de Niksar Halkevi tarafından yerine getirilen "Kitap Sarayı, Köycülük, Spor, Gösterit [tiyatro], Ar [sanat], Halk Dersanesi, Sosyal Yardım" faaliyetlerine göndermede bulunan bir yıldız bulunmaktadır. Derginin bütün sayıları İzmir Ticaret Matbaası'nda basılmıştır. Niksar'da çıkarılan bir derginin matbaaya sahip bulunan söz gelimi Trabzon, Çorum, Ankara gibi çok daha yakın yerler dururken İzmir'de bastırılması ilgi çekici bir noktadır.

"Ayda bir çıkar Niksar Halkevi Kültür Dergisi" altbaşlığını taşıyan *Ülker*'in imtiyaz sahibi Niksar Halkevi Yönetim Kurulu olup yazı işleri direktörlüğünü Niksar Halkevi Sosyal Yardım Başkanı Dr. Aziz Ülker ifa etmiştir. Derginin her sayısı 10 kuruşa satılırken yıllık abone bedeli 100 kuruş olarak belirlenmiştir.

2. Derginin Amacı

Ülker'in neden çıkarıldığını T[urgut] B[aykal] ilk sayıda yer alan "Başlarken" başlıklı "hamasi" ve siyasi yönetime, doğal olarak "biad" eden yazısında şöyle açıklamaktadır:

* M. Bülent Varlık, iktisatçı, (mbvarlik@ttnet.net tr)

"1919-Türkiye... Yaralı ve hasta...Keyf çatıp milletinin iniltilerini dinleyen bir padişah... Sürü sürü düşman askerleri ve karanlıklar...

1919- Simsiyah ufuktan bir güneş... MUSTAFA KEMAL... Bir mucize... Hasta canlanıyor... O şimdi bir adımda Akdeniz'i boylayan köpürmüş bir arslandır...

Milletin aydınlandığına dayanamıyan padişah kaçıyor...
Işıkta yüzünün karası daha iyi belli oluyor...
Türk. Kendini ancak gördü.

***

Artık, ışıklı bir yoldan, Atamızın izinden gidiyoruz... Yolumuzu o aydınlatıyor... Kalblerimizde başarmanın zevkini taşıyarak bu yola düştük. Geçmiş günlere bakmak için başımızı çevirmeğe vaktimiz yok... O işaret ediyor.

Asırları yıllara sığdırıp fabrikalarda YENİ TÜRKİYE'nin istikbalini dokuyoruz...

Halkevlerinde; yurt sevgisini dünyaya armağan bırakmak için birleştik. Elimizde ALTI OK... Başımızda bilgi, kalplerimizde başarmanın imanı, medeniyete akın ettik...

Yarını yapıyoruz...

Amacımız bittiği yerden başlıyacak...

Köksümüzü [göğsümüzü] gere gere gür sesimizle ona minnetle haykırıyoruz... - Ey Gazi Reis. Birinci vazifem TÜRK İSTİKLALİNİ, TÜRK CUMHURİYETİNİ dünya durdukça korumaktır"[1] .

3. Yazarlar

Ülker'in 6 sayı süren yayın hayatında yayınlanan toplam 49 yazıda 16 yazarın imzası bulunmaktadır [Yazarların birisi alıntı yapılması nedeni ile Recep Peker'dir, bir yazı Atatürk'ün seçme sözlerinden oluşmaktadır, üç yazı da imzasız olarak yayınlanmıştır]. Yazarlar arasında Turgut Baykal 13 yazı ile ilk sırada yer almakta, bu yazarı 4'er yazı ile Necati Elgin, Orhan Nazlı ve Faik Salim izlemektedir. Görüldüğü gibi bu 4 yazar dergide yayınlanan yazıların yarısını kaleme almıştır. Bu durum, derginin yazar kadrosunun son derece sınırlı olduğunun bir göstergesidir.

Yazarların meslekleri hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte anlaşılabildiği kadarı ile dergide yer alan yazıların önemli bir bölümü öğretmenler ve diğer kamu görevlileri tarafından yazılmıştır.

1 T[urgut] B[aykal]; "Başlarken", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, s: 1. Yazı, birkaç küçük dizgi hatasının düzeltilmesi dışında aynen alınmıştır. Halkevi dergilerinin büyük bir kısmının ilk sayılarında yer alan "çıkış amacını belirleyen" yazıların içerik analizinin yapılmasının dönemin ideolojisini daha iyi anlamada önem taşıdığına inanıyoruz.

4. Konular

Ülker'de yayınlanan 49 yazıyı konu olarak "edebiyat", "halkevi faaliyetleri", "yerel tarih", "yerel tarım" ve "diğerleri" olmak üzere birkaç ana başlık altında toplamak mümkündür.

"Şiir, öykü, deneme ve halk edebiyatı"ndan oluşan edebiyat sınıflandırmasının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Yazıların % 53.1'i, dergi sayfalarının % 37.0'si edebiyat ürünlerine ayrılmıştır; bu yazıların "fazla" bir edebi değerinin olduğu da pek ileri sürülemez [Burada, halkevleri dergilerinin yayın amaçları arasında önemli bir yer tutmasına rağmen **Ülker**'de halk edebiyatı ile ilgili bölümün çok sınırlı olduğunu kaydetmek gerekir; dergide halk edebiyatı ile ilgili olarak sadece 2 yazı yer almıştır].

Yerel tarih ve yerel ekonomi -ki bölgede tütüncülük önemli bir yer tutmaktadır- ile ilgili yazılar da oldukça sınırlı düzeydedir.

Dergide yer alan yazıların konularına ve kapsadıkları sayfa sayısı ile ilgili bilgiler tabloda gösterilmiştir.

Konular	**Yazı Sayısı**	**%**	**Sayfa Sayısı**	**%**
Edebiyat	26	53.1	18.5	37.0
- *Şiir*	*15*	*30.6*	*5.3*	*10.5*
- *Öykü*	*3*	*6.2*	*3.7*	*7.5*
- *Deneme*	*6*	*12.2*	*6.0*	*12.0*
- *Halk Edebiyatı*	*2*	*4.1*	*3.5*	*7.0*
Halkevi Faaliyetleri	6	12.2	8.3	16.5
Yerel Tarih	5	10.2	7.5	15.0
Yerel Ekonomi	5	10.2	4.7	9.5
Diğerleri	7	14.3	11.0	22.0
Toplam	49	100.0	50.0	100.0

Halkevlerinin merkez yayın organı olan *Ülkü*'nün çeşitli sayılarında yer alan yazılarda, halkevleri dergilerinin ağırlıklı olarak yerel konulara yer vermeleri istemektedir. Bu bağlamda, **Ülker**'in başarılı bir dergi olduğu söylenemez[2].

5. *Ülker*/Niksar Halkevi Kültür Dergisi Bibliyografyası

"Atatürk Diyor ki", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, ön iç kapak.
Baykal, Cevdet; "Niksar'ı Düşünürken", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, ss: 3-4.
Baykal, Cevdet; "Güneş İçin", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, s: 5, [deneme].
B[aykal], T[urgut]; "Başlarken", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, s: 1.
Baykal, Turgut; "Çıkış", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, s: 2, [şiir].
Baykal, Turgut; "Hatice", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, s: 4, [şiir].
Baykal, Turgut; "İnkisar", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, ss: 5-6, [öykü].
Baykal, Turgut; "30 Ağustos", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, ss: 1-2.
Baykal, Turgut; "Sana", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, s: 3, [şiir].
Baykal, Turgut; "Istırap", *Ülker*, No: 3, Birinci Teşrin-1936, s: 5, [şiir].
Baykal, Turgut; "Dilek", *Ülker*, No: 3, Birinci Teşrin-1936, s: 8, [şiir].
Baykal, Turgut; "Çılgın", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, s: 5, [şiir].
Baykal, Turgut; "Bir Kış Masalı", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, ss: 6-7, [öykü].
Baykal, Turgut; "Hatay Türklerine", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, s: 2, [şiir].
Baykal, Turgut; "Kırılan Büst", *Ülker*, No: 6, Şubat-1937, ss: 6-7, [öykü].
Baykal, Turgut; "Sensiz Gurup", *Ülker*, No: 6, Şubat-1937, s: 7, [şiir].
Demirel, Ahmet; "Halkevi ve Gençlik", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, ss: 4-5.
Elgin, Necati; "Evimiz ve Ülker", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, s: 4.
Elgin, Necati; "Niksar Tarihinden", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, s: 5 [İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kitabeler* adlı kitabından alıntılar].
Elgin, Necati; "Niksar Tarihinden: Niksar ve Yağıbasan", *Ülker*, No: 3, Birinci Teşrin-1936, ss: 4-6.
Elgin, Necati; "Niksar Halkevi'nin 23.2.936'dan 1.11.936'ya Kadar Sekiz Aylık Çalışma Raporu", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, ss: 1-3.

2 *Ülker* hakkında kısa bilgi için bkz: Nurettin Güz; *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları: Halkevleri Dergileri*, ss: 87-89. Derginin tam bir koleksiyonu Ankara Milli Kütüphane'de 1967 SB 75 kayıt numarası ile bulunmaktadır. *Türkiye Bibliyografyası, c: I, Resmi Neşriyat/ 1928-1938*, s: 12'de *Ülker* İzmir'de yayınlanan bir dergi olarak gösterilmektedir. İzmir'de basılması açısından bu gösterim doğru olmakla birlikte, derginin yayına hazırlandığı yer ve çıkaran kurum açısından "Niksar"ın da zikredilmesi daha doğru olacaktır. Ö. Faruk Huyugüzel; *1928'e Kadar İzmir'de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu*, Ege Üniv. yay., İzmir-1996'da yöntem açısından bu yaklaşımı benimsemektedir, ki kanımızca dönemin teknolojisi ve imkanları da dikkate alınırsa, doğru olan da budur.

Erten, Ahmet (Darendeli); "Ülker'e", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, s: 2, [şiir].
Faik Salim; "Asker!", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, s: 4, [şiir].
Faik Salim; "Gözlerim İleride", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, s: 5, [şiir].
Faik Salim; "Güzel Niksar'a Hasret", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, s: 6, [deneme].
Faik Salim; "Hatıralar", *Ülker*, No: 6, Şubat-1937, s: 7, [şiir].
Güneri, Ülkü; "Merhum Üstat Mehmet Akif"e", *Ülker*, No: 6, Şubat-1937, s: 5, [şiir].
Kılkırmazoğlu, Mehmet; "Para ve Tekâmülü", *Ülker*, No: 6, Şubat-1937, ss: 4-6.
Nazlı, O[rhan]; "Toprak Ana Kokusu", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, s: 4, [deneme].
Nazlı, Orhan; "Şarkı", *Ülker*, No: 3, Birinci Teşrin-1936, s: 7, [şiir].
Nazlı, Orhan; "Tütüncülük/Fenni ve Ameli", *Ülker*, No: 3, Birinci Teşrin-1936, s: 8, No: 4, Birinci Kânun-1936, ss: 7-8, No: 5, İkinci Kânun-1937, s: 3, No: 6, Şubat-1937, s: 8.
Nazlı, Orhan; "Şarkı", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, s: 7, [şiir].
"Niksar Ayvas Panayırı", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, s: 8.
"Niksar'da Dil Bayramı", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, s: 8.
Özden, H[alis] T[urgut]; "Niksar'da Halkevi", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, ss: 3, 8, No: 2, Eylül-1936, ss: 6-7.
Özden, Halis Turgut; "Niksar Ayvas Panayırı", *Ülker*, No: 3, Birinci Teşrin-1936, ss: 1-4.
Peker, Recep; "Halkevleri Açılma Nutku/Halkevlerinin Acılma Günü Olan 16 Şubat 1932 Tarihinde Ankara Halkevi'nde Bay Recep Peker'in Söylediği Nutuktan Bazı Parçalar", *Ülker*, No: 6, Şubat-1937, ss: 1-4, [*Ülkü*, No: 1, Şubat-1933, ss: 6-8'den alıntı].
Savran, Selâmi; "Anlamak İhtiyacı", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, ss: 7-8, arka iç kapak.
Tuncer, Hayri; "Niksar'da Ziraat", *Ülker*, No: 2, Eylül-1936, ss: 2-3, No: 3, Birinci Teşrin-1936, ss: 6-7.
Türkyılmaz, Ş.; "Niksar'da Yetişen Halk Şairleri", *Ülker*, No: 4, Birinci Kânun-1936, ss: 3-4.
Türkyılmaz, Ş.; "Emrah'tan Bazı Parçalar", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, ss: 7-8.
Ural, Sabri; "Bahtiyar Gençlik", *Ülker*, No: 1, Ağustos-1936, ss: 6-7, [deneme].
"Ülker'den Ülker'e", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, s: 1.
Ünüulu, Mehmet; "Halk ve Müsavat", *Ülker*, No: 5, İkinci Kânun-1937, ss: 1-3.

Abstract

Ülker is the periodical published by the 'halkevi' (people's house) of Niksar, starting in August 1936 and closed in February 1937, by the 6. issue. The published articles are 49 in all, written by 16 authors, mostly related to literature, but local history, local ecomomics and folk literature were not sufficiently covered, as had been intended by the centre of the people's houses organization and the usual periodical tendency.

Key words

Periodicals of the People's Houses, *Ülker*, bibliography.

RUSYA DEVLET ARŞİVLERİNDEN (I)

Rusya Devleti Askeri-Tarih Arşivi'ndeki Türkiye ile İlgili Belgeler[1]

Eftal Ş. BATMAZ*

Rusya Devleti Askeri-Tarih Arşivi, askeri tarih dokümanların korunduğu en temel, en büyük ve en eski Rus arşivlerinden biridir. Bu arşiv Moskova'da XVII-XVIII. yüzyılın mimari özelliklerini taşıyan Yauza nehri kenarındaki Petro Sarayı'nda bulunmakdadır. Bu saray daha çok Lefortovski adı ile anılmaktadır.

Askeri-Tarih Arşivi, Rusya'da 1917 öncesinde varolan üç arşivin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu arşivler; Voenno-Uçeniy Arhiv(Askeri Kayıtlar Arşivi), Lefortovski ve 1914-18 I. Dünya Savaşı'na ait dokümanların korunduğu Moskovskiy Voenno-Okrujnoy Arhiv (Moskova Askeri Bölge Arşivi).

Bu arşivler içerisinde en eski olanı Voenno-Uçeniy Arhiv; 1797 yılında, Askeri Genel Karargah Bölümü'nde askeri harita, plan ve çizimlerin korunduğu bir yer olarak kurulmuştu ve aynı zamanda Çarlara ait belgeler de burada bulunmaktaydı. Bu arşiv, 1812 yılında Askeri Bakanlığın, Askeri-Topografya Depo Arşivi'ne dahil edilmiştir. 1863'te Genel Karargah Başkanlığı, Askeri-Tarih ve Topografya Arşivi olarak anılmaya başlanmıştır. 1867 yılında Genel Karargah Askeri-Eğitim Arşivi, 1906 yılında ise Genel Karargah Baş Müdürlüğü Arşivi olarak adı değiştirilmiştir.

Lefortovski Arşivi, Genel Karargah Müfettişlik Bölümü'nün Moskova'da 1819 yılında açılan şubesidir. Öncelikle Askeri Bakanlık ve Askeri Kurul'a ait belgelerin

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü

1 **Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (РГВИА).** Arşivdeki çalışmalarım sırasında yardımlarını benden esirgemeyen Rusya Bilimler Akademisi emekli öğretim üyelerinden Dr. Pervez Babaev'e teşekkür ederim.

korunması amacıyla oluşturulmuştur.1863 yılından itibaren bu arşiv Müfettişlik Bölümü Genel Arşivi'nin Moskova Şubesi olarak adlandırılmış, 1865 yılından sonra Genel Karargah Ortak Arşivi adını almış ve 1918 yılına kadar bu ad devam etmiştir.

Moskovskiy Voenno-Okrujnoy Arhiv ise XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Moskova askeri bölgesi sınırlarında yer alan farklı askeri kuruluş ve organizasyonların belgelerinin korunması amacıyla Moskova Askeri Bölge Karargahına bağlı olarak kurulmuştur. Bu arşivde aynı zamanda Rusya'nın diğer bölgelerine ait materyaller de bulunmaktadır.

1917 yılındaki Ekim Devrimi'nden sonra, 1 Haziran 1918 tarihinde Sovyet Halk Komiserliği, Rusya'daki bütün arşivlerin birleştirilmesi kararını almış ve mevcut arşivlerin idaresi Birleşik Devlet Arşiv Fonu adı altında toplanmıştır. Böylelikle Rusya'nın çeşitli şehirlerinde yeralan arşivler Moskova ve Petersburg'da toplanmaya başlanmıştır.

Bu karar doğrultusunda 1917 öncesi varolan tüm askeri kuruluşların belgeleri Lefortovski Arşivi'nde biraraya getirilmiş ve Askeri-Tarih Arşivi kurulmuştur.1933 yılında RSFSR'nin (Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) Merkezi Askeri-Tarih Arşivi, 1941 yılında ise SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) Merkez Devlet Askeri-Tarih Arşivi adını almıştır. 1992 yılında ise Rusya Devleti Askeri-Tarih Arşivi olarak ismi değiştirilmiştir.

Bu arşivde 14.000'den fazla fondda 3.300.000'den fazla belge ile yaklaşık 10 milyon mikrofilm bulunmakdadır. Bu belgeler, Rus düzenli ordusunun oluşturulduğu zamandan başlayarak 1918'de yeniden düzenlenen Rus silahlı kuvvetlerinin tarihini yansıtmakdadır. Belgelerin kronolojik çerçevesi XVIII. yüzyıl başından 1918 Mart ayı dönemine kadar olan tarihi dönemi kapsamakdadır. XVI ve XVIII. yüzyıla ait belgelerin sayısı çok fazla değildir. Arşivde tüm merkezi ve yerel askeri kuruluşlara ait fondlar bulunmaktadır. Bunlar; Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri, Teşkilat, Teknik, Sağlık ve Eğitim gibi fondlardır.

Bu arşiv daha çok Rusya'nın askeri tarihine ışık tutmakdadır. Burada Rus ordularının subay ve yöneticilerinin faaliyetlerini, Rusya'nın askeri tarihçileri ve teorisyenlerinin, bilim adamlarının, askeri mühendis ve seyyahlarının faaliyetlerine ilişkin dokümanları bulmak mümkündür.

Yine arşivde XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar olan döneme ait çok sayıda elyazması eserler ile haritalar da bulunmakdadır. Ayrıca; Rus ve diğer dillerde genel dünya atlasları, topografya, astronomi eserleriyle Rusya'nın mimarlık tarihine ışık tutan şehir planları ve Rus mimarlar tarafından yapılan sivil ve askeri donanımlara ait teknik çizimler de bulunmakdadır.

Bütün bu dokümanlara ek olarak arşivde basılı eserlere ait fondlar da bulunmakdadır. Basılı eserler bölümünde 1715 yılından günümüze kadar gelen süreci kapsayan döneme ait 75 bin kitap bulunmakdadır. Bu kitapların büyük çoğunluğu

askeri tarihe aittir. Örneğin; 1756-63 Yedi Yıl Savaşı, 1812'deki Napolyon'un Rusya Seferi, 1853-56 Kırım Savaşı, 1877-78 Rus-Türk Savaşı, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı ve I. Dünya Savaşı'na ait çok sayıda kitap bulunmakdadır. Basılı eserlerin yanısıra ciddi sayıda süreli yayın kolleksiyonu da vardır. Örneğin; 'Topçu Birliği Dergisi', 'Askeri Tarih Derlemesi', 'Askeri Derleme', 'Levazım Dergisi', 'Keşif Eri' ve 'Rus Gazisi' gibi süreli yayınlar bulunmakdadır[2].

Rusya Devlet Askeri-Tarih Arşivi'ndeki belgeler yalnızca Rusya'nın söz konusu dönemdeki askeri tarihini yansıtmamakta aynı zamanda savaştığı ya da ittifak kurduğu devletlerle de ilgili önemli bilgiler vermekdedir. Çok geniş bir belge koleksiyonuna sahip olan bu arşivde biz sadece Türkiye ile ilgili olan belgeleri yayınlanmış arşiv rehberlerinden ve arşivdeki mevcut kataloglardan tesbit ettik. Bu arşivde; Türkiye ile ilgili belgeler değişik fondlarda bulunmakdadır. Her Fond'a ayrı bir isim, fond numarası ve dosya numarası verilmiştir. Ayrıca, söz konusu fondlarda bulunan belgeler kolleksiyonunun başlangıç tarihleri ile son tarihleri de gösterilmiştir[3].

Askeri Kurultay Kalem Odası, Emir Masası
F. 17, D. 28554, Tarih: 1724-1812

Rus ordularının 1736 yılında Türkiye'ye karşı yaptıkları askeri harekat hakkında belgeler .

Askeri Kurultay'ın Askeri (gizli) Seferi
F. 20, D. 1605, Tarih: 1720-1788

1736-1739 ve 1768-1774 Türk-Rus savaşları hakkında belgeler.

Askeri Sefer Kalem Odası
F. 26, D. 1436, Tarih: 1796-1812

Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekat hakkında M.İ.Kutuzov'un[4] göndermiş olduğu harekat notları (1811-1812).

---

2 Bu bilgiler: V.N. Avtokratov, E.P.Voronin, V.A. Diyakov, V.D. Cploşnov ve İ.İ. Ctroumova tarafından hazırlanan **Centralnıy Gosudarstvennıy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv SSSR**, Moskova, 1979 adlı üç ciltlik eserin I. cildinin 3-18. sayfaları arasından özetlenmiştir.

3 Bu çalışmayı yayına hazırlarken dikkatimi çeken bir husus; Türk-Rus savaşlarına katılan ve metinde isimleri geçen Rus komutan, devlet adamı ve diplomatlar hakkında Türkçe literatürde yeterli bilgi bulunmamasıydı. Bu eksikliği bir ölçüde de olsa giderebilmek için hakkında bilgi bulabildiğim bu kişiler ve dönemin Çar ve Çariçeleri hakkında kısa biyografik bilgiler vermeyi uygun gördüm.

4 Mihail İllarionoviç Kutuzov (1745-1813): Asker ve devlet adamı. 1812 yılında Smolenski Knyaz'ı oldu. 1768-74 ve 1787-92 Rus-Türk savaşlarına katıldı. 1787-92 savaşından sonra bir yıl süreyle İstanbul'da Rusya Devleti'nin olağanüstü elçisi olarak bulundu. 1805'deki Rus-Avusturya-Fransa savaşında Rus ordularına ve 1806-1812 Rus-Türk Savaşı'nda Moldova ordusuna kumandanlık yaptı. Ruşuk[Rusçuk]

İmparatorluk Baş Dairesi'nde Bulunan, Askeri Sefer Kalem Odası

1828-1829 Rus-Türk Savaşı'ndaki askeri harekatlara ait belgeler; Kafkaslardaki askeri harekatlar hakkında dokümanlar.

Askeri-Eğitim Komitesi

F. 401, D. 2979, Tarih: 1804-1903

Kafkas askeri bölgesinde, Türkiye hakkında bilgi toplama çalışmalarına ilişkin belgeler (1812-1873).

Genel Müfettişliğin Mühendislik Bölümü

F. 312, D. 5566, Tarih: 1818-1863

Kafkasya'daki askeri harekatlar sırasında (1819-1864), Rus-Türk Savaşı'nda (1828-29) ve Kırım Savaşı'nda (1853-1856) askeri mühendislerin bulundurulmasına ilişkin belgeler.

Eski Askeri-Eğitim Arşivi'nin Askeri-Tarihi Evrak ve Kartografik Belgeleri

F. 410, D. 2110, Tarih: 1488-1912

III. Petro[5] ve II. Katherina[6] Dönemi

IV.İvan[7] tarafından Avusturya İmparatoruna gönderilen, Türkiye'ye karşı yapılan ittifak belgesinin kopyası; A.M.Golitsin'in[8], Rus-Türk Savaşı (1768-1774) sırasında I. Ordu'nun idaresi üzerine verdiği emirler; Küçük Kaynarca Antlaşması'nın onayı; İstanbul'da bulunan Albay Peterson'un vekilinin gönderdiği haberler (1774); P.A.Rumyantsev'in[9] askeri-idari ve diplomatik faaliyetleri hakkında belgeler; II. Katherina'ya Türkiye ile olan savaş ve ordunun durumu ve Türkiye ile yapılan

---

ve Slobodze'de Türk ordularına karşı zafer kazandı.Bu savaş sonunda imzalanan Bükreş Antlaşması'nı Rusya adına imzaladı.

5 III. Petro [Fyodoroviç] (1728-1762): I. Petro'nun torunudur. 1761-1762 yılları arasında Rus İmparatoru oldu.

6 II. Katherina[Alekseyevna] (1729-1796): 1762 yılında kocası III. Petro'yu darbeyle iktidardan indirerek Rus İmparatoriçesi oldu. II. Katherina döneminde Rusya Devleti aktif bir dış politika yürüttü. 1768-74 ve 1787-91 yıllarındaki Rus-Türk savaşları sonucunda Karadeniz'in kuzeyinde ve Kırım'da Rus hakimiyetini sağladı. 1783 yılında Doğu Gürcistan Hanlığı'nı da Rus hakimiyetine aldı.

7 IV. İvan[Groznıy] (1530-1584): 1533 yılında Moskova Knyazı, 1547 yılında Rus Çarı oldu. Çar ünvanını ilk kullanandır. 1565-1572 yılları arasında ülkeyi baskı ve şiddetle yönettiğinden tarihte Korkunç İvan olarak anılmakdadır. 1552 yılında Kazan ve 1556 yılında Astrahan Hanlığı'nı Rus topraklarına kattı.

8 A.M.Golitsin (1723-1807): Asker ve devlet adamı. 1742 ile 1761 yılları arasında diplomat olarak görev yaptı. II.Katherina'nın darbeyle iktidara gelmesinden sonra onun tarafında yer aldı.

9 Petr Aleksandr Rumyantsev-Zadunayskiy (1725-1796): 1770 yılında General Feld-Mareşal oldu. 1768-74 Türk-Rus Savaşı'na katıldı ve Kolberg kalesini kuşattı.

diplomatik görüşmeler konusunda verilen raporlar ve Rus-Türk Savaşı sırasında (1768-1774) P.A.Rumyantsev'in P.Saltıkov[10], V.Repnin[11], İ.İ.Veymarn ve diğer askeri komutanlarla olan yazışmaları; A.V.Suvorov'un[12] P.A.Rumyantsev'e Kuban hattının yapılması, Kırım Seferi ve Rus askerlerinin Kırım ve Kuban'dan çıkarılması hakkında verdiği bilgiler; Suvorov'un Kırım Hanı ile yazışmaları (1778-1779); Tümamiral N.S.Mordvinov'un[13] P.A.Rumyantsev'e Karadeniz filosu ve amiralleri ile Türkiye'ye ilişkin verdiği emirler hakkında yazdığı raporlar; Yurtdışında bulunan Rus Elçi ve Konsoloslarının Türkiye ve İran'daki durum hakkında yazdıkları mektuplar (1794-1796); M.İ.Kutuzov'un P.A.Rumyantsev'e Türkiye'deki durum hakkında yazdığı mektuplar (1794).

I. Aleksandr Dönemi[14]

Gürcistan(1807-1808), Türkiye ve İran'daki (1808-1810) durumlar hakkında P.A.Rumyantsev'le İ.V.Gudoviç[15] arasında geçen yazışmalar; Çar I.Aleksandr'ın A.A. Prozorovsky'e[16], İ.V.Gudoviç'e ve M.İ.Kutuzov'a Türkiye'ye ile olan savaş hakkında verdiği cevaplar (1806-1812); Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekat(1810-1812)

10 Petr Semyonoviç Saltıkov (1698-1773): 1733'de Graf, 1759'da General Feld-Mareşal oldu. 7 Yıl Savaşları sırasında (1756-63) Avusturya ile yapılan savaşlarda Palzig ve Kunersdorf bölgelerinde Rus ordusuna kumanda etti (1759-60).

11 Nikolay Vasilyeviç Repnin (1734-1801): Asker ve diplomat. 1796'da General Feld-Mareşal. 1768-74 Rus-Türk Savaşı'ndaki Kagul ve Larga kuşatmasında Tümen komutanı olarak bulundu. 10 Temmuz 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması hazırlık çalışmalarına katıldı.

12 Aleksandr Vasilyeviç Suvorov (1730-1800): 1768-1774 ve 1787-1791 Türk-Rus savaşlarına komutan olarak katıldı. 1774'de Kozluca, 1787'de Kinburn, 1789'de Fokşan, 1789'de Rimnik ve 1790'daki İsmail Kalesi savaşlarında bulundu. Savaşlarda gösterdiği başarılardan dolayı 1789'da Graf-İmniskskiy, 1799'da Knyaz İtaliyskiy ünvanlarını aldı.

13 Nikolay Semenoviç Mordvinov (1754-1845): Asker ve devlet adamı. 1802 yılında Rusya'nın ilk Denizcilik Bakanı oldu.

14 I. Aleksandr [Pavloviç] (1777-1825): 1801'de yılında Rus İmparatoru oldu. Hükümdarlığı döneminde İran, Türkiye, İsveç ve Fransa ile savaştı. I. Aleksandr döneminde Doğu Gürcistan, Finlandiya, Basarabya ve bir dizi Azerbeycan Hanlığı ile Varşova Düklüğü Rusya hakimiyetine girdi. Fransa'ya karşı Avrupa devletleri koalisyonu liderliğini yürüttü. 1814-15 Viyana Kongresi'nin düzenlenleyicilerindendir.

15 İvan Vasilyev Gudoviç (1741-1820): 1799'da Graf, 1807'de General Feld-Mareşal oldu. 1787-1791 Rus-Türk savaşına katıldı. Bu savaşlar sırasında Hacıbey'i ve Anapa'yı ele geçirdi. 1806-1812 Rus-Türk Savaşı'nda da Kafkasya'da ordulara başkumandanlık yaptı ve Arpaçay'da Türk ordusunu yenilgiye uğrattı.

16 Aleksandr Aleksandroviç Prozorovsky (1732-1809): 1807'de General Feld-Mareşal oldu. 1810-12 Rus-Türk Savaşı'nda Tuna Ordusu Başkumandanı olarak görev yaptı.

hakkında Bagration'un[17] Çar I. Aleksandr'a yazdığı raporlar ve Kutuzov'un Barklay-de-Tolli'ye[18] verdiği haberler; Türkiye ile yapılan barış görüşmeleri hakkında Kutuzov'un Çar I.Aleksandr'a verdiği haberi ve Rumyantsev'in mektupları; Buharestskiy Barışı'nın[19] yapılması; Gudoviç'in ve A.P.Tormasov'un[20] Kafkasya'daki askeri harekat hakkındaki düşünceleri; Gürcistan'da Türk ordusunun yenilişi hakkında Tormasov'un haberleri(1809); 1828-1829 tarihleri arasında Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekatlar hakkında Çar I.Nikolay'ın[21] P.A.Tolstoy'a[22] yazdığı mektuplar; Kafkasya'daki durum, Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler hakkında İ.F.Paskeviç'in[23] Çar I.Nikolay'a yazdığı mektuplar (1829).

Rusya'da Askeri Sanat Teorisi ve Askeri Kuvvetlerin Düzenlenmesine İlişkin Belgeler

F. 413, D. 3340, Tarih: 1694-1917

Suvorov tarafından dikte edilen, Türkiye'ye karşı savaş planı (1793);Türkiye ile

---

17 Petr İvanoviç Bagration (1765-1812): A.V. Suvorov'un İtalya ve İsveç seferlerine katıldı. Fransa ve İsveç savaşlarında önemli başarılar kazandı. 1806-1812 yılındaki Rus-Türk savasında Moldova ordusuna başkumandanlık yaptı. 1812'deki Rus-Fransız savaşında II. Batı Orduları kumandanlığını yürüttü.

18 Mihail B. Barklay-de-Tolli (1761-1818): 1787-1791 yılındaki Rus-Türk Savaşı sırasında Oçakov[Özü] kuşatmasına katıldı. 1814'de General Feld-Mareşal, 1815'de Knyaz oldu. 1788-1790 Rus-İsveç Savaşı'nda, 1792-1794'de Polonya Savaşı'nda ve 1800 yılındaki Fransız savaşında ismi öne çıktı. 1809'da Finlandiya'da Genel vali oldu. 1812 yılındaki Rus-Fransız Savaşı'nda I.Ordu'da başkumandanlık yaptı.

19 Buharetskiy[Bükreş] Barışı: 1806-1812 yılları arasında devam eden Rus-Türk Savaşı sonunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 16.5.1812 tarihinde Bükreş'de imzalanan anlaşmadır. Bu anlaşmayla Rusya, Besarabya hariç Eflak, Boğdan ve Anadolu'da işgal ettiği yerleri geri veriyordu. Osmanlı Devleti Sırbistan'a iç yönetiminde ayrıcalık tanıyordu. İki devlet arasında Prut nehrinin döküldüğü yerden itibaren Tuna sınır oluyordu ve Tuna üzerinde yapılan ticaretten Rusya'ya da hak tanınıyordu.

20 Aleksandr Petroviç Tormasov (1752-1819): 1772'de orduya katıldı. 1787-91 Rus-Türk Savaşı'nda Oçakov Kalesi kuşatmasına katıldı.

21 I. Nikolay [Nikolay Pavloviç Romanov] (1796-1855): 1825'de Rus Çarı oldu. 1830-31'de Polonya'da çıkan ayaklanmayı bastırdı. Dış politikada I.Aleksandr'ın kurmuş olduğu Kutsal İttifak prensiplerine uygun hareket etti. İktidarı sırasında Kafkas, İran ,Türk ve Kırım savaşları oldu.

22 Petr Aleksandroviç Tolstoy (1761-1844): Asker, diplomat. 1787-91 Rus-Türk Savaşı'na katıldı. 1794-95 Polonya Seferi'ne ve 1799-1800 Fransız Savaşı'na katıldı. 1803-1805 tarihleri arasında Petersburg'da askeri vali olarak çalısdı. 1807-1808'de Paris'de büyükelçi olarak bulundu. Prusya ve Avusturya ile Fransız karşıtı koalisyonu organize etmek, ülkenin batı sınırını güçlendirmek için Osmanlı Devleti ile devam eden savaşı (1806-1812) sonlandırmak ve bir barış anlaşması yapmak için Rus hükümetini yönlendirdi.

23 İvan Feodor Paskeviç (1782-1856): 1828'de Erivan Graf'ı, 1831'de Varşova Knyazı oldu. 1827-30 yılları arasında Gürcistan'da Rus-İran ve Rus-Türk savaslarında Kafkas Alay Birliği Komutanı olarak görev yaptı. 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı'na katıldı.

yapılan savaş hakkında General P.D.Kiselev'in[24] ve İ.Dibiç'in[25] düşünceleri (1826); Kafkasların kazanılması ve dağ kabileleri üzerinde hakimiyet kurmak için hazırlanan projeler (1827-1845); General N.V.Medem'in[26] 'Çerkeslerle yapılan savaş hakkında düşünceler' notu (1843); İ.Dibiç'in 'Türklere karşı taktik, strateji ve harekat hakkında' notu (1821).

Türkiye İle Savaş
F. 457, D. 13, Tarih: 1711

Prut Seferinin tasviri (yazar ve tarih yok); General Feld-Mareşal B.P.Şeremetyev'in[27] Prut Seferi ve Prut'taki savaş planı (1711).

Türkiye İle Savaş
F. 460, D. 96, Tarih: 1736-1739

Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekat ile ilgili dergiler; Kırım'daki askeri harekat hakkında B.K. Minih'in[28] General M.İ.Leontyev'e verdiği haberler; Azov, Oçakov[Özü Kalesi], Kinburn, St. Anna kalelerinin askeri savunma tedbirlerinin arttırılması hakkında B.A.Minih'in Başkomutan General A.Debrini'ye verdiği bilgiler; B.A.Minih, İ.Biron[29], A.İ.Rumyantsev, S.F.Apraksin[30], M.Khuşev ve M.İ.Filosofov'un, verdiği kararlar(1738); Ukrayna hattının güçlendirilmesi ve askeri harekatlar hakkında B.A.Minih'in notları;

---

24 Pavel Dimitriyeviç Kiselev (1788-1872): Asker ve devlet adamı. 1812 Rus-Fransız ve 1828'deki Rus-Türk savaşlarına katıldı.

25 İvan Dibiç-Zabalkanskiy (1785-1831): 1827'de Graf, 1829'da General Feld-Mareşal oldu. 1813-14 Rus-Prusya Savaşı'na katıldı. 1821 yılından itibaren Çar I. Aleksandr'ın yakın çevresine girdi ve 1823'de Rus orduları başkumandanlığına getirildi. 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nda Başkumandan olarak görev yaptı. 1830-31'deki Polonya Ayaklanması'nı bastıran kumandandır.

26 Nikolay Vasileviç Medem (1796-1870): Rus askeri teorisyeni. Savaş, politika, strateji ve taktik arasında bir bağ kurmuştur. Bu konuda yayınlanmış çeşitli eserleri vardır. Bunlardan en önemlisi; 'Taktika' ve 'Obozreniye İzvestneyşih Pravil i Sistem Crraterii'[Strateji Sistemi ve Bilinen Kurallara Genel Bakış]'dır.

27 Boris Petroviç Şeremetyev (1652-1719): 1681'de orduya katıldı. 1701'de General Feld-Mareşal, 1706'da Graf oldu. Çar I.Petro'nun silah arkadaşıdır. Kırım ve Azov seferlerine katıldı. 1709 Poltova Kuşatması'nda ve 1711 Prut Savaşı'nda Rus ordularını yönetti.

28 Burhard Kristof Minih (1683-1767): 1683'de Olderburg'da doğdu. 1721'de Rus ordusuna katıldı. 1732'de Graf ve daha sonra General Feld-Mareşal oldu. Çariçe Anna İvanovna (1693-1740) zamanında yapılan Rus-Türk Savaşı'nda Rus ordularını yönetti (1735-1739).

29 İrgnn Ernst Biron (1690-1772): Çariçe Anna İvanovna'nın yakın adamlarındandır. 1730-40 yıllarında Çariçenin tam güvenini kazandı ve Ober-Kamerger (En üst derece yönetici) olarak yetkisini sınırsız kullanmıştır. 1740 yılında darbeyle iktidara gelen Çar IV.İvan tarafından tutuklanmış ve sürgüne gönderildi.

30 Stepan Fedoroviç Apraksin (1702-1758): 1756'da General Feld-Mareşal oldu. 1735-1739 yılları arasındaki Rus-Türk Savaşı'na katıldı.

Senkovts kuşatması hakkında haberler(1739); Feld-Mareşal P.P.Lassi'nin[31] askeri harekatlar hakkında askeri komutanlarla yazışmaları; Azov Kuşatma Alayı Başkanı General-anşef V.Y.Levaşov'un Azov kuşatması hakkında raporları; Askeri harekatlar ve Rus ordusunun geçeceği yollarının haritaları (1736-1739); Oçakov Kalesi'nin planı; Stavuçan ve Hotin civarındaki çatışmalar.

Türkiye ile Savaş
F. 464, D. 607, Tarih: 1769-1775

Rus elçisinin İstanbul'da tutuklanmasıyla ilgili Rus hükümetinin deklarasyonu; Rusya ile anlaşmaların bozulmasının sebepleri hakkında Türkiye'nin manifestosu; Rusya ve Türkiye'nin savaş hakkındaki beyannameleri; Türkiye ile kesilen ilişkiler hakkında Rus hükümetinin yurtdışındaki elçilere sirküle ettiği bilgiler; II. Katherina'nın A.M.Golitsin, İ.İ.Veymarn ve M.A.Rebinder'e Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekatlar hakkında verdiği yazılı cevaplar ve talimatlar; A.M.Golitsin'in I. Ordu'nun durumu, askerlerin yer değişimi ve askeri harekat hakkında verdiği haberler (1768-1769); Askeri Heyetin Rumyantsev'in I.Ordu kumandanlığı görevine tayin olunması hakkında verdiği kararname; Askeri harekatlar ve çatışmalara karşı Rumyantsev tarafından yapılan planlar; II.Katherina'nın Rumyantsev'e yazılı cevapları ve Rumyantsev'in Fokşan, Larga ve Kagul'daki çatışmaları, İsmail, Akkerman ve Brailov kalelerinin alınması (1770), Girsov ve Kozluca'daki çatışmalar hakkında verdiği haberler; Rumyantsev'in emrinde olanlara verdiği resmi evraklar ile P.İ.Panin'e yazdığı mektuplar; Rumyantsev'in ordunun disiplini, eğitimi ve sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesi ve esirlerle ve yerli halka iyi davranılması hakkında verdiği emirler ve talimatlar; Rusya'nın himayesi ve Türk ordusundan korunması hakkında Rumyantsev'in Moldavya (Boğdan) ve Valahiya (Eflak) halkına verdiği manifestolar; Moldavya ve Valahiya'nın idaresi hakkında talimatlar; General H.Y.Essen'in Valahiya'nın idaresi hakkında Rumyantsev'e verdiği raporlar (1771); P.İ.Panin'in II. Ordu'nun harekatı hakkında II. Katherina'ya verdiği yazılı raporlar (1769-1770); 1773 yılının Kasım ayında yapılan Tuna Seferi hakkında G.A.Potemkin[32], F.İ.Glebov ve A.F.Uvarov'un[33] P.Saltıkov'a verdikleri raporlar;

---

31 Petr Petroviç Lasi (1678-1751): İrlanda asıllıdır. 1700'de Rus ordusuna katıldı.1736'da General Feld-Mareşal oldu. 1700-1721'deki Kuzey Savaşları'na ve 1735-1739'daki Rus-Türk Savaşı'na katıldı. 1737 ve 1738'de Kırım'a düzenlenen seferlerde komutan olarak görev aldı.

32 Grigoriy Aleksandroviç Potemkin (1739-1791): Çariçe II. Katherina'nın en yakın adamlarındandır. Karadeniz'deki Rus Filosu'nun kurucusudur. Önemli askeri ve idari görevlerde bulundu. 1784'de General Feld-Mareşal oldu.1787-1791'deki Rus-Türk Savaşı'nda Rus ordularının Başkumandanıdır.

33 Fedor Petroviç Uvarov (1769-1824): 1775'de orduya katıldı. 1787'de Yüzbaşı, 1798'de General oldu. 1806-1812 Rus-Türk Savaşı sırasında 1810'da Batın'da yapılan savaşa katıldı ve daha sonra Moldavya'daki Rus orduları komutanlığına getirildi. Silistire ve Ruşuk hucumlarına katıldı.

Yurtdışında bulunan Rus elçileri tarafından gönderilen, askeri harekatın gidişi hakkında hükümet bildirileri; 10 Mayıs-17 Haziran 1773 yılında Suvorov'un Turtukay'da yaptığı 'incelemeler' dosyası; Suvorov'un Saltıkov'a yazdığı mektuplar; Ölü ve yaralı listeleri; Ordunun malzeme ve erzaklarının temin edilmesi, kalelerin müdafaası ve ordunun iç hizmetleri hakkında bilgiler; Tuna Filolar Birliği'nin durumu ve harekatı hakkında yazışmalar; Rus Filosunun Akdeniz'deki askeri harekatına ilişkin dergiler, subaylar tarafından hazırlanmış mühendislik raporları (1769-1774); P.A.Rumyantsev'in Türkiye ile Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yapılması hakkında II. Katherina ile olan yazışmaları (1774); Rus ordusunun Moldavya, Valahiya ve Kırım'daki harekat ve yerleşimini gösteren haritalar; Savaş planları.

Türkiye ile Savaş
F. 465, D. 288, Tarih: 1787-1792

Yassah[Yaş]'da bulunan Rus Başkonsolosu İ.İ.Severin'in, Türkiye'deki askeri hazırlıklar hakkında gönderdiği raporlar; Viyana'da bulunan Rus elçisi A.M.Golitsin'in, Avusturya'nın savaş hazırlıkları hakkında yazdığı mektuplar (1777); Kiev Valisi S.E.Şirkov'un Moldavya ve Valahiya olayları hakkında P.A.Rumyantsev'e verdiği raporlar; Rusya'nın savaş ilan etmesiyle ilgili Türkiye'nin manifestosu (1787); Türkiye ile savaşın başlamasıyla ilgili olarak II. Katherina'nın Moldavya ve Valahiya halkına manifestosu; Ukrayna ordusunun oluşturulması, Avusturya ordusuyla askeri harekat anlaşması, Dinyester'den geçiş ve Hotin'in alınması, Türk ordusunun Küçük Kuzul'da yenilişi, Galat'ın alınması hakkında Rumyantsev'in II.Katherina'ya gönderdiği haberler; Rumyantsev'in Avusturya ile olan ilişkiler ve Polonya'daki durum hakkında A.A.Bezborodko'ya[34] yazdığı mektuplar; Rumyantsev ile Prens Koburg'un yazışmaları; G.A.Potemkin'in 1788 yılındaki askeri harekatlar, Oçakov'da çıkan çatışmalar ve Filo harekatları hakkında verdiği haberler; A.V.Suvorov'un Kinburn ve Oçakov yakınlarındaki askeri harekatları, Fokşan'daki çatışmalar, Rimnik zaferi[35], İsmail'in kuşatılması, hücum ve alınması hakkında Potemkin'e verdiği raporlar; İsmail'in alınması hakkında G.A.Potemkin ve O.M.Derbas'ın raporları; General M.K.İveliç'in 1788 yılında yaptığı Slovanya seferi, Türkiye ile yapılacak savaş için gönüllü askerlerin toplanması, 1788-1790 yılları arasında Slovanya ve Çernogoriya[Karadağ] topraklarında Türkiye'ye karşı yapılan askeri harekatlar hakkında yazdığı notlar; 1768-1774 ve 1787-1791 yılları arasındaki askeri harekatlara ait plan ve haritalar.

---

34 Aleksandr Andreyev Bezborodko (1747-1799): Diplomat ve devlet adamı. II. Katherina'nın 1783 yılından sonra uyguladığı aktif dış politikasının yürütücüsüdür.

35 11 Eylül 1789 tarihinde Rimnik nehri kenarında yapılan savaş. Bu savaşta Vezir-i Azam Yusuf Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Ruslarla ittifak yapan Avusturya Prensi Koburg'un kuvvetlerine yenilmiştir.

Polonya Askeri Harekatları
F. 467, D. 96, Tarih: 1793-1796

İ.İ.Severen'in Türkiye, Moldavya ve Valahiya'daki durum hakkında yazdığı raporlar; Türkiye'nin askeri planları hakkında bilgiler.

Türkiye İle Savaş
F. 470, D. 267, Tarih: 1806-1813

Çar I.Aleksandr'ın askeri harekatlar, Moldavya'nın yönetimi ve Türkiye ile barış antlaşması hazırlığı hakkında Moldavya ordusunun başkomutanları İ.Mihelson, A.Prozorovsky, P.İ.Bagration ve M.İ. Kutuzov'a verdiği yazılı cevaplar; Moldavya ordusunun başkomutanları A.A.Prozorovski, P.İ.Bagration ve N.M.Kamenski'nin[36] emirleri; M.A.Kutuzov'un Moldavya ordusuna verdiği emirler kitabı(4 Ocak-12 Mayıs 1812); Moldavya ordusu komutanlarının Çar I.Aleksandr'a gönderdiği haberler, Türkiye'deki durum, Türk egemenliği altında olan Slav halkları, Türkiye ile olan barış görüşmeleri hakkında yazılar; P.İ. Bagration, N.M. Kamenski, Milarodoviç, İsayev, A.P.Zassa, V.S.Trubetskoy'nin Jurye ve Obileşti'deki çatışmaları, Maçina ve Girsova'nın alınması, Rassevat ve Tatarits'teki çatışmalar, Kladov Kalesi'ne hücum, İsmail Kalesi'nin alınması, Silistre'deki faaliyetler, Küçük Valahiya operasyonları; General Feld-Mareşal İ.V.Gudoviç[37] ve General A.P. Tormasov'un Kafkaslardaki harekatları, Anapa'nın alınması, Erivan Kalesi'nin ablukası (1808), Poti Kalesi'ne hucum ve alınması hakkında raporlar(1809); M.İ. Kutuzov'un Moldavya ordusunda başkumandan yardımcısı (1808-1809) ve başkumandan (1811-1812) olarak yaptığı faaliyetleri hakkında belgeler; Ruşuk'taki çatışmalar, Türk ordusunun esir alınması, Turtukay ve Silistre'nin alınması, Türkiye ile barış görüşmelerinin gidişi ve şartlar, Türkiye ile savaşta Sırb ordusuna yapılan yardımlar hakkında M.İ. Kutuzov'un Çar I.Aleksandr'a gönderdiği raporlar; M.İ.Kutozov'un Türk Sadrazamıyla yaptığı yazışmalar; A.İ.Mihaylovskiy-Danilevskiy'nin[38] '1806-1812 yılları arasında I. Aleksandr döneminde Türk Savaşının Tarifi' adlı el yazma notları; General Essen'in 1811 seferi hakkında notu; Rus ordusunun yerleşimi, Türk kalelerine hücum ve abluka, ordu harekatının ve savaşın harita ve planları.

---

36 Nikolay Mihalov Kamenski (1776-1811): 1809'de General oldu. 1800-1809 Rus-İsveç Savaşı ve 1806-1812 Rus-Türk Savaşı'na komutan olarak katıldı. 1810'dan itibaren Tuna Ordusu kuvvetleri komutanı olarak Balkanlar'da bir dizi Türk kalesini ele geçirdi.

37 İvan Vasilyev Gudoviç (1741-1820): 1797'da Graf, 1807'de General Feld-Mareşal oldu. 1787-1791'deki Rus-Türk Savaşı'na Alay komutanı olarak katıldı ve 14.9.1789 tarihinde Hacıbeyi kuşattı. 22.6.1791'de Anapa'yı ele geçirdi.1806-1812'deki Rus-Türk Savaşı sırasında Kafkasya'da bulunan Rus ordularına kumanda etti. Arpaçay'da Türk ordularına karşı zafer kazandı (18. 6. 1807).

38 Aleksandr İvanof Mihaylovskiy-Danilevskiy (1790-1848): Askeri tarihçi. 1812'deki Rus-Fransız Savaşı'nda General Kutuzov'un yaverliğini yaptı. Rusya'nın Fransa, Türkiye ve İsveç yaptığı savaşlar hakkında eserleri vardır.

Türkiye ile Savaş
F. 477, D. 823, Tarih: 1826-1832

İ.Dibiç, Prens E.Württemberg, A.F. Longeron, P.H. Wittgenstein[39] ve P.D. Kiselev'in Türkiye ile savaş hakkındaki yazıları; Rus-Türk Savaşı'nda Karadeniz Filosu ve Tuna Filo birliklerinin kullanımı hakkında yazışmalar(1806-1812); II. Ordunun harekat hazırlıkları, kadrosu, ilerleyişi, topçuların durumu, askeri yolların, köprülerin ve geçitlerin yapımı hakkında belgeler; Çar I.Nikolay tarafından onaylanmış II. Ordunun harekat planı; Rusya'nın güney kalelerinin müdafaası hazırlıkları, topçuların, silahların ve inşaat malzemelerinin gönderilmesi, prefabrik hastanelerin yapılması hakkında yazışmalar; Türkiye'nin, İran'ın ve Avusturya'nın askeri hazırlıkları, Türkiye'de düzenli ordunun kuruluşu, kalelerin durumu, Türkiye'nin planları ve ülkedeki durum, Moldavya'nın iç durumu hakkında bilgiler; Askeri harekatlar hakkında P.H.Wittgenstein, P.D.Kiselev, İ. F. Paskeviç[40], M. S. Vorontsov[41], E. Württemberg E.A.Golovin[42], F.V.Rediger, A.S.Menşikov[43], İ.V.Sabaneyev, V.A.Perovsky, İ.İ.Dibiç'in[44] raporları ve notları; Admiral D.N.Sinyavin'in[45] dağlardaki harekat için, Balkanların yerleşik Slav halkından askeri birlik oluşturulması hakkındaki projesi; Silistre, Brailova,Varna, Şumlu kuşatmasının tarifi; Maçina, Köstence, İsakçı, Tulçi ve Girsova kaleleri tarafından imzalanan sözleşmeler; Balkanlardan geçişte ordunun genel durumu; Anapa'ya karşı seferin hazırlıkları hakkında belgeler; Paskeviç'in Kafkaslardaki askeri harekat hazırlıkları, sınırların korunması, askerlerin talimi hakkında belgeler; Özel Kafkas Alayı'nın durumu hakkında raporlar; Çar I.Nikolay'ın

39 Petr Hristianoviç Wittgenstein (1769-1843): 1826'da General Feld-Mareşal oldu. 1806-1812 ve 1828-29 Rus-Türk savaşlarına katıldı. Rus-Türk Savaşı sırasında (1828-29) 1829 şubatına kadar Rus ordularına başkomutan oldu.

40 İvan Feodorov Paskeviç (1782-1856): 1828'de Erivan Graf'ı, 1831'de Varşova Knyazı oldu. 1827-30 savaşına Kafkas Alayı Bölük komutanı olarak katıldı. Rus-İran ve Türk savaşlarında Gürcistan'da Rus ordularına kumanda etti. 1831'den itibaren Polonya Prensliği'ni yönetti. 1853-56'daki Kırım Savaşı'nda Doğu Sınır Ordusu kumandanı olarak görev yaptı.

41 Mihail Semyonov Vorontsov (1782-1856): Asker ve devlet adamı. 1856'da General Feld-Mareşal oldu. 1812'deki Rus-Fransız Savaşı'na katıldı. 1823-44 tarihleri arasında Novorossiysk ve Basarabya'da vali olarak görev yaptı. 1844-54'de ise Kafkasya'da Çarlığı temsilen görev yaptı.

42 Yevgeni Aleksandr Golovin (1782-1858):1812'deki Rus-Fransız Savaşı'na katıldı.14.12.1825 tarihinde Petersburg'da meydana gelen Dekabrist Ayaklanması'nı bastırdı. 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nda ve 1830-31'de Polonya Ayaklanması'nın bastırılmasında görev aldı.

43 Aleksandr Sergey Menşikov (1787-1869): 1827'de Rus Filosu'na katıldı ve 1833'de Amiral oldu. 1853-56'daki Kırım Savaşı'nda Kırım'daki Kara ve Deniz kuvvetlerine başkumandanlık yaptı.

44 İvan İvanoviç Dibiç-Zabalkanski (1785-1831): 1829'da General Feld-Mareşal oldu. 1805-1807 Rus-Fransız Savaşı'na katıldı. 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nda Balkanlardaki Rus ordularını yönetti.

45 Dimitriy Nikolayev Sinyavin (1763-1831): 1806-1812 Türk-Rus Savaşı'nda Adriyatik ve Ege Denizi'ndeki Rus Donanması'nı kumanda etti. Çanakkale'de Türk Donanması'nı yendi ve 1807'de Atina'yı kuşattı.

K.V.Nesselrode'nin[46] dış politika sorunları ve Türkiye ile barış antlaşması yapılması hakkında İ. Dibiç ile olan yazışmaları; P.P.Palen'in[47] Moldavya'nın yönetimi hakkındaki raporları; Sırbistan ve Rus-Sırp ilişkileri hakkında bilgiler; 1828-1829 yıllarında Asya Türkiye'sine yapılan sefer hakkında monografya; Tuğgeneral F.F.Berg'in 1828 yılı seferi hakkında yazıları; Güney Rusya kalelerinin müdafaası, sahra istihkamı, pozisyonu ve kuşatmaların gerçekleştirilmesi hakkında bilgiler; Rus ordusunun güzergahı.

1833 Yılında Rus Ordusu Yardımcı Birliklerinin Türkiye'ye Gönderilmesi F. 479, D. 48, Tarih: 1832-1833

Tümgeneral N.N. Muravyev'un[48] Askeri Bakan A.İ.Çernişev'e Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın[49] İstanbul'a ilerlemesi karşısında Türkiye'deki durum ve Rus ordusunun gönderilmesi zaruriyetiyle ilgili Türk hükümetinin ricası hakkında gönderdiği haberler; Mısır ordusunun durumu hakkında bilgiler; Türk hükümetine destek amacıyla gönderilen, Rusya Kara ve Deniz Kuvvetleri komutanı General A.F.Orlov'un[50] İstanbul'a olağanüstü elçi olarak tayini hakkında kripto(kopya); N.N.Muravyev, M.P.Lazarev[51] ve N.Vasilev'in, Karadeniz Filosu'nun İstanbul yakınlarına varışı hakkında A.Ş.Menşikov'a yazdıkları mektuplar; Topçu, Mühendis ve Levazım görevlilerinden oluşturulacak bir çıkarma birliğinin organize edilmesi, Rus çıkarma birliğinin Sultan tarafından ağırlanması, Rus birliği kampının Boğaziçi sahilinde, Hünkar İskelesi'nde yerleşim planı hakkında bilgiler; Birliğin Rusya'ya dönüşü hakkında General A.F.Orlov'un raporu.

46 K. Vasilyeviç[Kont Robert] Nesselrode (1780-1862): Devlet adamı. 1815 Viyana Kongresi'nde Rusya'yı temsil etti. 1816-1856 yılları arasında 40 yıl süreyle Rusya Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı.

47 Petr Petroviç Palen (1778-1864): Graf. 1812 Rus-Fransız Savaşı'na General Mayor [Tuğgeneral] olarak katıldı.1796'da Kafkas, 1806'da ise Prusya cephesinde savaştı.

48 Nikolay Nikolayeviç Muravyev-Amurski (1809-1881): General. 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'na katıldı.1853-1856 yıllarında Doğu Sibirya'da Vali olarak görev yaptı.

49 Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu. Girit ve Mora İsyanlarının bastırılmasında önemli rol oynayan M.Ali Paşa, 1831 yılında yaptığı yardımlar karşılığında Osmanlı sultanından Suriye'nin idaresini istedi. Bu isteğinin Sultan II.Mahmud tarafından reddedilmesi üzerine 1831'de Filistin ve Suriye'ye girdi. Akka ve Şam oğlu İbrahim Paşa tarafından ele geçirildi. İbrahim Paşa kısa zamanda Anadolu'ya kadar ilerledi ve Konya yakınlarında yapılan savaşta Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Fransa ve İngiltere'nin yardım konusunda anlaşamamasından yararlanan Rusya, Osmanlı Devleti'nin isteğiyle İstanbul yakınlarına Rus donanmasını gönderdi. Fransa ve İngiltere'nin baskıları sonucunda M.Ali Paşa Osmanlı Devleti ile Kütahya Anlaşması'nı (1833), Ruslar ise yardımları karşılığında İstanbul'daki durumlarını kuvvetlendiren Hünkar İskelesi Antlaşması'nı (1833) imzalandılar.

50 Aleksey Fedoroviç Orlov (1786-1861): Asker ve devlet adamı. Rus-Fransız Savaşı'nda Napolyon'a karşı Rus ordusunda savaştı. 1825'deki Dekabrist Ayaklanması'nı bastırmada önemli rol oynadığı için Graf ünvanını aldı. 1828-29 Rus-Türk Savaşı'nı bitiren Edirne Antlaşması'nda ve 1833'deki Hünkar İskelesi Antlaşması'nda Rus delegasyonun başkanıdır.

51 Mihail Petroviç Lazarev (1788-1851): Amiral. 1827'de Azov'daki Rus-Türk deniz savaşını kumanda etti.

Doğu Savaşı

F. 481, D. 1727, Tarih: 1853-1876

Askeri harekatlar hakkında brifingler ve düşünceler; Rusya'nın dış politikası hakkında İ.F.Paskeviç, A.S.Menşikov, M.D.Gorçakov[52] ve V.A.Dolgorukov'un yazışmaları; Karadeniz, Azov Denizi, Baltık Denizi, Akdeniz sahillerinin ve Sivastopol, Odessa, Geniçesk, Yevpatoriya, Balaklova, Batum, Ottenitsa, Revel ve Riga şehirlerinin istihkamı, İsmail, Kiliya, Nikolayeva, Sveaborg, Konştadt kalelerinin müdafaa durumunu hakkında yazışmalar ve Perekop'un istihkam plan ve projeleri; Güney ve Kırım Ordu birliklerinin oluşturulması hakkında belgeler; Genelkurmay'a (1853-1856), Güney ve Kırım ordusuna (1854-1856), II.Ordu askerlerine (1855), III. IV. ve V.Piyade Kolordularına (1853-1854), Hersonsk, Tavriçeski [Kırım] valilerine verilen emirler; Kırım askeri harekat dergisi (1854-1856); Askeri bölük ve birlik komutanlarının yazılı haberleri (1853-1856); Tuna'daki askeri harekatlar hakkında belgeler(1853-1856); Ordunun idaresi ve takım komutanlarının görevlendirilmesi hakkında V.A.Dolgorukov'un M.D.Gorçakov'a verdiği emirler; Ordunun Prut'tan geçişi, yerleşimi ve Tuna sınırlarının korunması hakkında Prut ve Dinyester arasındaki bölgenin başkanı General A.N.Liders'in kararları (Temmuz-Aralık 1853); Tuna'da bulunan ordunun durumu hakkında raporlar (1855); Kırım'daki askeri harekatlar ve Sivastopol müdafaası hakkında belgeler (1854-1856); Kırım ve Kerç yarımadasının müdafaası, Sivastopol'un istihkamı, İngiltere ve Fransa'nın savaşa girmesi, Çar I.Nikolay, Dolgorukov, Paskeviç, Gorçakov ve Menşevik arasındaki yazışmalar; Odessa'nın istihkamı hakkında Liders ve Ostan-Saken'in Gorçakov'a verdiği raporlar (1853-1854); Müttefiklerin Yevpatorya yakınında karaya çıkması üzerine Oçakovsk Birliği komutanı ve Yevpatorya kumandanının raporları (Eylül 1854); Sivastopol'un istihkamı, Alma ve Akkerman'daki çatışmalar hakkında Menşikov'un Çar I.Nikolay'a yazılı raporları (Eylül-Ekim 1854); Oçakov'un bombalanması hakkında General A.V.Knorring'in Gorçakov ve Dolgorukov'a gönderdiği raporlar; Askeri Bakan ve Kırım Ordusu'nun başkumandanının emirleri, Sivastopol'un istihkamı ve müdafaası hakkında Tümgeneral P.M.Pavlovski'nin raporları (1854); Askeri harekatlar hakkında Kerç ve Beniçesk Birlikleri komutanlarının yazışmaları, emirleri, raporları (1855-1856); General E.İ.Totleben'ın[53] başkanlığı altında Sivastopol müdafaasının tarifi, plan ve çizim haritaları; Kafkas-Türk sınırındaki askeri harekatlar hakkında belgeler, Bayandur,

52 Mihail Dimitriy Görçakov (1793-1861): 1844'de Knyaz oldu. 1854'de Tuna ve Kırım'da kumandanlık yaptı. 1855 Şubat'ında Kırım Ordusu kumandanlığına getirildi.

53 Eduard İvanov Totleben (1818-1884): Askeri mühendis. 1869'da general,1879'da Graf oldu. 1854-55 yılları arasında Sivastopol'un savunmasında çalışan askeri mühendislere başkanlık etti. 1863-77 yılları arasında Askeri Mühendislik Bölümü'nün başkanlığını yürüttü. 1877-78'de Plevne'deki Rus-Türk savaşına katıldı.

Ahaltsih, Başgedikler üzerindeki zafer ve Sinop zaferi (Kasım 1853) hakkında Kafkaslı Knyaz M.S.Vorontsov'un Menşikov'a verdiği haberler; Türk ordusunun Çolok'ta (Haziran 1854), Çingil boylarında ve Kürekdere'de (Temmuz 1854) yenilişi, ordunun Karsu harekatı, Ardahan'ın alınışı (Mayıs 1855), Kosura köyü ve Penyaki'de savaş (Ağustos 1855), Kars'ın ablukası ve alınışı (Kasım 1855) hakkında Kafkas ordusu komutanı General N.N. Muravyov'un ve General N.A.Read ve V.O.Bebutov'un[54] raporları; Kafkaslarda ve Karadeniz sahil hattındaki askeri harekat hakkında dergiler; Aleksandropol, Ahalkala ve Gruzinsk birliklerinin komutanlarının Kafkas kolordu başkomutanına yazdıkları haberler; İ.K.Bagration-Muhranski'nin komuta ettiği Gruzinsky Birliği'nin harekatı ve birliğin karargah başkanı Albay P.K.Uslar'ın görevlendirilmesi hakkında yazılar (1855); IV. ve V. Kolordu Karargah Başkanı P.E.Kotsebu'nun notları; V.Piyade Kolordu Komutanı A.N.Liders'in raporları; Galats, Edirne, Vidin ve İstanbul'da bulunan Rus konsoloslarının haberleri (1853); Teğmen G.İ.Jeleznov'un Türk donanmasının durumu hakkındaki notları; Bulgar halkının Türkiye'deki durumu (1854), Paris Barış Konferansı (31 Aralık 1856 ve 6 Ocak 1857) hakkında N.Palauzov'un notları; Rusya, Avusturya, Fransa, İngiltere; Prusya, Sardunya ve Türkiye arasındaki barış antlaşması ve konvensiyonu (Rusça ve Fransızca basılmış nüsha); General N.İ.Uşakov'un 'Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Savaşı ve Batı Hükümetleri Hakkında Görgü Tanığının Notları' adlı notları (1853-1856); 1854-1856 yıllarında Asya Türkiye'sindeki faaliyetler hakkında Albay de-Saje'nin yazıları (General M.I. Bogdanoviç'in eleştirisiyle); Piyade General N.N. Muravyev-Karskiy'in[55] '1855 Yılında Kafkas Arkasında Savaş' isimli el yazması hatırası; 1853-1856 yılları arasındaki savaş hakkında doktor A.A.Benridi'nin hatıraları.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı

F. 485, D. 4328, Tarih: 1876-1904

Tuna Ordusu'nun kurulması hakkında General N.N.Obruçev'in[56] düşünceleri (1866, 1876-1877); Ordunun seferber edilmesi, ordu birliklerinin takım haline getirilmesi ve onların faal orduya gönderilmesi hakkında yazışmalar; Savaş öncesi,

54 Vasiliy Osipoviç Bebutov (1791-1858): 1856'da general oldu. 1806-1812 Rus-Türk Savaşı ve 1812'de Fransız Savaşı'na katıldı. 1828-1829 Rus-Türk Savaşı sırasında Ahaltsih'in alınmasına katıldı ve savaştan sonra bu bölgeyi yönetti. 1844-1847 yılları arasında Şamil ordusuna karşı savaştı.

55 Nikolay Nikolayeviç Murayev-Karskiy (1794-1866): 1853'de general oldu. 1812'de Fransız savaşına ve 1813-1814'de Rus ordusunun ülke dışındaki seferlerine katıldı. 1828-1829 Rus-Türk ve İran savaşları sırasında Kafkaslarda görev yaptı. Hünkar İskelesi Antlaşması heyetinde yer aldı. Kırım Savaşı sırasında Kars Kalesi'ni kuşattı ve ele geçirdi..

56 Nikolay Nikolayeviç Obruçev (1830-1904): Asker ve devlet adamı. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın stratejik planını hazırladı. 1877'de Kafkas ordusu başkumandanının emrinde görev aldı ve Alaca ile Kars'a düzenlenen askeri harekatı planlayanlardandır.

Basarabya, Türkiye ve Kafkas sınırında, Rus ordusunun terkibi ve sayısı hakkında bilgiler; Kafkaslı büyük Knyaz Mihail Nikolayeviç'in[57] savaş hazırlıkları hakkında Çar II. Aleksandr'a gönderdiği telgraflar; Seferde olan ordunun ve birliklerin askerlerine verilen emirler; Askeri harekat için gelen ve giden emirler dergisi; General ve subayların saha kitapları; Çatışmalara ait dispozisyonlar, ordunun yol hareketleri; Bölükler ve birlikler karargahının operatif yazılı emirleri; Alayların yürüyüş günlükleri; Ordunun çizelgesi ve konaklaması; Arazinin kontrolü hakkında bilgiler, Türkler hakkında istihbari bilgiler; Pozisyonların plan ve tarifleri; Askeri harekatlar ve ordunun durumu hakkında faaliyette olan ordunun başkomutanı Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in Çar II. Aleksandr'a, bölük ve birlik komutanlarının ordu karargahına verdiği haberler; Tuna'nın kuşatılması için ordunun yaptığı hazırlıklar hakkında belgeler (1877); Bulgar milis kuvvetlerinin kurulması için yapılan hazırlıklar hakkında kararlar; Bulgar milis kuvvetleri komutanı N.B.Stoletov'un, Rusya Askeri Bakan D.A. Milyutin'le[58] olan yazışmaları; Bulgar milis kuvvetleri için Slav komitesi tarafından satın alınan silahlar hakkında bilgiler (1876-1877); Türkiye ile savaşın başlaması üzerine harekat ordusu başkomutanının Bulgar halkına yaptığı çağrı (Nisan 1877); Kuzey Bulgaristan'ın kurtarılması için, Bulgar ve Rus ordusunun askeri işbirliği ve ortak askeri harekatlar hakkında belgeler; Balkanlara yürüyüş, Tırnova ve Şipka'nın alınması, Karapınar, Yeni Zagra ve Eski Zagra savaşları hakkında İ.V.Gurko'nun[59] raporları; Eski Zagra'da yaşayan Bulgarların, Türklerden korunmaları ricasıyla Rus komutanlığına yaptığı müracaat (Temmuz 1877); Bulgarlar milis kuvvetleri tarafından Kazanlık şehrinin alınması, Eski Zagra'daki kahramanlıkları nedeniyle Bulgar milis kuvvetleri asker ve subaylarının ödüllendirilmesi hakkında raporlar(Temmuz 1877); 8 Temmuz 1877 tarihinde Plevne'de yapılan başarısız savaşlar ve Plevne'ye yapılan ikinci hücum hazırlıkları hakkında raporlar; 18 Temmuz 1877 tarihinde Plevne harekatı ve hücumu hakkında M.D.Skobelev'in[60] raporu; Plevne ve Lofça'ya hücum hazırlıkları hakkında ordu karargahı II.Piyade Tümen Komutanı

57 Mihail Nikolay Nikolayoviç (1832-1909): Çar I. Nikolay'ın oğlu. 1877'de General Feld-Mareşal oldu. 1862-1881 yılları arasında Kafkasya'da Rusya devletinin temsilcisi olarak görev yaptı. 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nda Kafkas orduları başkomutanıdır.

58 Dimitri Alekseyeviç Milyutin (1816-1912): Asker ve devlet adamı. 1878'de Graf, 1898'de General Feld-Mareşal oldu. Kafkas ve Karadeniz savaşlarında (1839-1845) genel karargahda görev aldı. 1860 yılında Askeri Bakan yardımcısı ve 1861 sonundan itibaren de Askeri Bakan oldu. 1860 ve 70'li yıllarda bir dizi askeri reformlar gerçekleştirdi.

59 İosif Vladimir Gurko (1828-1901): 1894'de General Feld-Mareşal oldu. 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nda öncü.birliklerin başında Balkanlara geçti ve Aralık 1877'de Sofya'yı ele geçirdi. Plevne'de yapılan savaşlarda da muhafız birliğine kumanda etti.

60 Mihail Dimitri Skobelev (1843-1882):1873'de Rus ordusunun Hive Seferi'ne katıldı. 1873-76 yılları arasında meydana gelen Kokanda Ayaklanması'nı bastırdı ve 1877-78 Rus-Türk Savaşı'na katıldı. Şipka-Şenova kuşatmasında tümen komutanlığı yaptı.

A.K.İmeretinski'yle olan yazışmalar; Plevne'ye yeni hücum hazırlıkları hakkında Skobelev'in raporları; 31 Ağustos 1877 tarihinde Plevne hucumu için dispozisyonlar; 24 ve 31 Ağustos tarihleri arasında Plevne'de yapılan savaşlar ve Plevne'ye yapılan üçüncü hücumun başarısızlığı hakkında Skobeler'in İmeretenski'ye ve IV. Kolordu kumandanı General P.D.Zotov'a raporları; Türklerin Ruşuk ordusuna hücumları, Katselevo-Ablanovo Çairkioya ve Meçki-Trestenika'da yapılan savaşlar, 1877 yılı Eylül-Ekim aylarında Lofça savunması için Lofça-Selvinski ordusunun harekatları hakkında raporlar; 1877 yılı Ekim ayında Dağlık Dubnyaka, Telişa ve Dubnyaka Ovası'ndaki savaşlar hakkında Gurko'nun yazılı raporları; Balkanları müdafaa için Rus ordusunun gelişi, Şipka'da Türklerin konsantrasyonu, Süleyman Paşa'nın Şipkinski Geçidi'ni ele geçirmek amacıyla harekatı, Şipka'ya gönderilen yardımlar ve müdafaanın zorlukları, 1877 yılı Eylül ayında Şipka'ya yapılan hücum ve onun yankıları hakkında ordu karargahı yazışmaları; 'Şipkinski Sideniya'[Şipka Oturumu] hakkında belgeler (Eylül-Aralık 1877); Şipka müdafaası hakkında Stoletov'un haberleri; Hainkioyski Geçidi'nin müdafaası organizasyonu hakkında Hainkioyski birliği askerlerine verilen emirler; Ordu için kışlık konutların yapılması, elbise ve ayakkabıların askerlere yetmemesi hakkında VIII. Kolordu komutanı F.F.Radetski'nin ordu karargahı ile yazışmaları; Ordunun sağlık durumunun kötüleşmesi ve hastalıkların artması hakkında bölük komutanlarının raporları; Plevne'nin tam ablukaya alınması için tahkimatın hızlandırılması isteyen E.İ.Totleban'ın emirleri; Plevne kuşatmasının gidişatı, muhasaranın kalkması ve Süleyman Paşa ordusunun esir alınması hakkında Totleban'ın 1 Aralık 1877 tarihinde ordu başkomutanına verdiği raporlar; Gurko komutasındaki ordunun Balkanlara saldırısı, Pravetsa ve Etropolya'daki savaşlar ve Balkan geçitlerinin alınması hakkında yazışmalar; Aralık 1877 tarihinde Rus ordusunun nihai saldırıya geçişi, Gurko birliği tarafından Arap-Konak, Babadağ, Taşkesen ve Dağlık Bogorov'un alınması hakkında belgeler; Balkanlardan geçiş Sofya'nın ele geçirilmesi hakkında Gurko'nun raporu (Aralık 1877); Güney ordusunun Şipkinski Geçidi'nden geçişi, Vessel Paşa ve Şipki-Şeynovo ordusunun dağıtılması, Adrianapol [Edirne]'ye hücum hakkında F.F.Radetskiy'in[61] raporları (Aralık 1877-Aralık 1878); M.D. Skobelev'in Onaltıncı Yaya Birliği ve İmitiliski Süvari Birliği askerlerine, Balkanlardan kış ayında geçişi sağlamak yönünde hazırlanmaları, devriye görevleri ve savunmanın güçlendirilmesi hakkında verdiği emirler; Balkanlardan geçiş ve Şipki-Şeynovo'daki savaşlar için İmitiliyski birliği askerlerinin dispozisyonları (Aralık 1877); General Kartsev birliğinin Troyanski Geçidi'nden geçişi, Filippopolem [Filibe]'de Süleyman Paşa'nın yenilmesi, ordunun Edirne harekatı ve Lüleburgaz demiryolu istasyonunun alınması (Ocak 1878);

---

61 Feodor Feodoroviç Radetskiy (1820-1890): 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nda Şipka Geçidi'ni koruyan birliğine kumanda etti.

Kafkas savaşındaki askeri harekatlar, Bayezit şehrinin ve Ardahan kalesinin alınması, Kars'ın muhasarası, Erzurum'a başarısız hücum hakkında belgeler; Karadeniz filosunun harekatları, Yevbatarya filosunun bombardıman edilmesi, Sulin'deki savaş hakkında yazışmalar; 1877 Ocak ayında Edirne'de Rus ve Türk orduları arasında yapılan ateşkesin şartları; Çar II. Aleksandr'la Totleben'in yazışmaları (1877-1879); 1877-1878 yılı savaşına ait askeri-tarihi materyallerin ana karargaha gönderilmesine ilişkin yazışmalar; Savaşa katılanların günlükleri, hatıraları ve özel yazışmaları; 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın betimlenmesine ilişkin Asker-Tarih Komisyonu'nun materyalleri; 'Savaş Tarihi' ve '1877-1878 Rus-Türk Savaşı, Materyaller Derlemesi' kitabı, askeri bölük komutanlarının yazışmaları; Bulgaristan'da bulunan Rus subay ve askerleri ile , 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda şehit olanların anısına yapılan anıtların tarifi.

I. Dünya Savaşı'na Kadar Faaliyette Olan Orduların Yönetim Fondları ve XIX. Yüzyılın Ortalarındaki Askeri Reformlara Kadar Kolorduların Düzenlenmesi:

Moldavya Ordusu

2 Fond, D. 2216, Tarih: 1798-1812

Ordunun düzenlenmesi ve başkomutanların tayini hakkında Çar I. Aleksandr'ın verdiği emirler; Balkanların siyasi ve askeri durumu, Türkiye'nin savaş hazırlıkları, İstanbul'daki Rus elçisi AY.İtalinski'nin İstanbul'u terk etme talebi hakkında yazdığı notlar (11 Aralık 1806); Rus ordusunun Moldavya'ya girme sebepleri hakkında Türkiye'den gönderilen açıklamaların müsvette kağıtları; I.İ.Mihelson ve K.İ.Meyendorf'un İstanbul'da bulunan Fransız elçisi O.Sebastian'a gönderdikleri mektupların kopyası, Sırb lider Kara Georgi Petroviç'le[62], Slobozia Mütarekesi (12 Ağustos 1807), Sırplara maddi yardım ve onların Rus ordusu tarafından desteklenmesi hakkında yazışmalar; Moldavya ve Valahiya'da bulunan Karadeniz Kazaklarının Rus askeri hizmetine girmesi ve onlardan oluşturulan Üst-Tuna Bucak Kazak ordusunun düzenlenmesi, 1809'da Tuna'nın sol sahiline yerleşen Bulgarların, Sırbların ve Moldavalıların Moldavya, Valahiya, Baserabya ve Hersonks vilayetine yerleştirilmeleri, ihtiyaçlarının giderilmesi, göç edenlere yapılan yiyecek yardımı, 'İgnat-Kazaklarının' ya da 'Nekrasovların' İsmail ile Kili arasındaki bölgeye yerleştirilmeleri, Tuna'nın sol sahiline göç eden Bulgarlardan oluşan 'yerel ordu'nun düzenlenmesi hakkında belgeler;

62 Kara Georgiy Petroviç (1768-1817): Osmanlı Devleti'ne karşı ilk Sırp Ayaklanması'nın (1804-1813) lideridir. Türk-Avusturya Savaşı sırasında (1788-1790), Avusturya tarafında yer alan Sırp kuvvetlerini yönetti. 1808 yılında Kara Georgiy Petroviç prensliğini kurdu. Dış politikada her zaman Rusya'nın yardımını aldı. Sırp Ayaklanması'nın bastırılmasından sonra Avusturya'ya kaçtı ve 1814'de Rusya'ya gelerek Basarabya'da yaşadı. 1817'de gizlice girdiği Sırbistan'da Miloş Obrenoviç'in emriyle öldürüldü.

İsmail, Bregava, Ruşuk, Brailova, Kladova, İsakçı ve Silistre kalelerinin ablukası hakkında başkomutanların kararları ve yazılı emirleri; Tümamiral D.N.Senyavin'in komutasındaki Arhipelag filosunun harekatı ve Türkiye ile mütareke hakkında yazışmalar; Türklerle askeri mücadele ve Sırblara yardım hakkında başkomutanların Çar I.Aleksandr'a gönderdikleri haberler; Buharest (Bükreş), Ruşuk (Ruscuk), Silistire ve diğer kale kumandanlarının, Buharest askeri valisinin ve Buharest askeri polisinin dosyaları; Rus Misyonunun Belgrad belgeleri; Rus ve Sırb ordusunun askeri harekatları, Sırb birliğinin oluşturulması ve diğer sorunlar hakkında komutan A.P.Zassa, İ.İ.İsayev, İ.K Orurk ve diğerlerinin raporları; Kale kumandanlarının tayini hakkında Moldavya ordusuna verilen emirler.

Petersburg'taki Hassa Ordu Karargahı
4 Fond, D. 1757, Tarih: 1828-1856
Rus ordusunun Türklerden aldığı ganimetlerin listesi (1829)

Üstdüzey Başkomutanların Saha Yönetimi, I. Dünya Savaşı'nda Ordu Başkomutanlarının ve Ordu Komutanlarının Fonları: 1914-1918

Ücret Fonları
F. 2003, D. 3668, Tarih: 1914-1918
Kafkas ve Romanya cephe karargahlarının operatif haberleri, savaşan devletlerin askeri kuvvetlerinin seferberlik durumu ve askeri faaliyetlerin gidişi hakkında basın haberleri; Kafkasya'daki operasyonlar, Mezopotamya'da askeri-perde harekatı, Çanakkkale operasyonu (1915) ve Selanik cephesindeki durum (Mart-Ekim 1917) hakkında telgraflar ve yazışmalar; Askeri operasyon, savaş ve çatışmaların tarifleri (1914-1918).

Kafkas Ordusunun Sahra Yönetmeliği
9 Fond, D. 1213, Tarih: 1914-1918
Kafkas ordusuna verilen emirler; Üstdüzey komutanların, cephe komutanlarının ve ordu komutanlarının operatif talimat ve kararları; Oltinski Birliği'nin operasyonları hakkında bilgiler (1914); Ardahan ve Sarıkamış birliklerine verilen emirler; Ardahan ve Sarıkamış istikametlerinde yapılan askeri harekatla ilgili bilgiler (1915); Musul operasyonu hazırlıkları; Musul operasyonuna yardım amaçlı Muş-Bitlis cephesinde hucuma geçiş hakkında düşünceler; İaşe durumunun zor olması nedeniyle, IV.Kafkas Kolordusu'nun Çalıgeltepesi-Muş hattından Gündemir-Soluk hattına ve VI. Kafkas Kolordusu'nun Ziyarettepe-Ognot hattından Ziyarettepe-Yağnak-Çapanakdağı hattına geçmesi; Erzincan, Diyarbakır ve Bayburt-Kelkit çevresinde geçen çatışmalar,

Karadeniz'de Rus gemileri ve denizaltılarının faaliyetleri hakkında yazışmalar (1917); Ordunun askeri terkibi, yerleşimi, kayıpları ve zafer haritası hakkında belgeler; Geçiş yollarının olmaması ve kötü hava şartları nedeniyle Kafkas ordusunun zor durumu hakkında yazışmalar; Orduyla bölge halkının ilişkileri hakkında bilgiler.

Arakçeyev Aleksey Andreyeviç[63]
F. 154, D. 957, Tarih: 1711-1834
II. Katherina'nın Feld-Mareşal P.A.Rumyantsev'e (1768-1774) Rus-Türk Savaşı ile ilgili yazdığı mektuplar(kopya).

Barklay de-Tolli Mihail Bogdanoviç
F. 103, D. 3118, Tarih: 1811-1827
Rusya'nın Sırbistan ve Çernogoriya ile ilişkileri hakkında belgeler (1812-1818); Ruşuk'da (Ruscuk) Türklere karşı kazandığı zafer ve Türk ordusunun esir alınması hakkında haberler, Bagration'un cevabi mektupları.

Kaulbars Aleksandr Vasilyeviç
F. 203, D. 50, Tarih: 1668-1916
1861-1866, 1872 ve 1878-1879 yılllarına ait Kaulbars'ın hatıra defterleri; Kaulbars'a yazılan mektuplar.

Minih Burhard Kristofor Antonoviç
F. 47, D. 334, Tarih: 1723-1740
Minih'in Ukrayna'da faaliyette olduğu dönemlerde Türklere, Kırım ve Kuban Tatarlarına karşı askeri harekatları ve Azov'un Perekops hattının alınması hakkında belgeler (1736); Minih'in Çariçe Anna İoannovna'ya[64] raporları (1739); Türklerin ve Kırım Tatarlarının askeri ve diplomatik faaliyeti hakkında Kiev valisi İ.İ.Neplyuyev'in Minih'e raporları ve mektupları; Moldavya ve Valahya'ya gönderilen subayların raporları (kopya); Esirlerin sorgulanması (kopya, 1738-1739).

Orlov Aleksey Petroviç
F. 230, D. 36, Tarih: 1776-1885
Çar I. Pavel[65] ve Çar I. Aleksandr'ın kararnameleri; Türkiye-Rusya arasında işbirliği

63 Aleksey Andreyeviç Arakçeyev (1769-1834): Asker ve devlet adamı. 1807'de general, 1808-1810'da Askeri Bakan oldu ve bir dizi askeri reformlar gerçekleştirdi.

64 Anna Ioannovna (1693-1740): 1730 yılında imparoteriçe oldu. Romanov hanedanından Çar V. İvan'ın kızıdır.

65 I. Pavel (1754-1801): 1796-1801 yılları arasında Rus İmparatoru oldu. III. Petro ve II. Katherina'nın oğludur.

için İngiltere'nin arabuluculuk teklifinin Türkiye tarafından reddedildiğine ilişkin Türk vezirinin notu (kopya); Azov ve Novorossiyski vilayetlerine halkın yerleştirilmesi hakkında Senato'ya gönderilen yazı (1783).

Potemkin (Tavriçeskiy) Grigoriy Aleksandroviç
F. 52, D. 3574, Tarih: 1763-1791

Rus-Türk savaşı dönemindeki askeri harekatlar, yer değiştirme, birliklerin durumu ve yerleşimi hakkında P.A.Rumyantsev, N.S.Saltıkov, P.G.Plemyannikov ve H.F.Ştofeln'in emirleri, alay komutanlarının Potemkin'e raporları (1768-1774); Kırım ve Kafkaslardaki durum hakkında belgeler (1780-1791), Potemkin'in Kırım Hanı Şahin Giray ile yazışmaları.

Rus-Türk savaşı hakkında belgeler (1787-1791), Bulgakov ve S.Loşkarev'in İstanbul'dan gönderdikleri haberler, Kırım'daki olaylar hakkında General V.V.Kahovski'nin raporları, Rus-Türk sınırının muhafazası ve savaşa hazırlık faaliyetleri hakkında General M.F.Kamenski ve İ.K.Elmt'in raporları, Oçakov, Kinburn, Fokşan ve İsmail savaşlarındaki askeri harekatlar hakkında General V.Suvorov, S.Potemkin, P.A.Rumyantsev, N.V.Repnin, İ.V.Gudoviç, İ.M.Meller, A.N. Samoylo'un raporları; Ordunun harekatı, yerleşimi ve ikmali hakkında bilgiler; Bug[Aksu] Nehri'nde M.İ. Kutuzov'un durumu ve Voynoviç, Mordvinov ve O. De-Ribas'ın[66] denizdeki faaliyetleri hakkında raporlar; Amiral F.F.Uşakov filosunun durumu hakkında bilgiler; İ.A.Bezborodko, General Panin, M.V.Kahovski, Gudoviç, Potemkin ve Kamenski'nin Çariçe II.Katherina'ya gönderdikleri haberler.

Suvorov Aleksandr Vasilyeviç
F. 43, D. 1810, Tarih: 1760-1882

Kinburn ve Bender kalelerinin askeri açıdan takviye edilmesiyle ilgili çalışmalar hakkında A.V.Suvorov'un raporları; Türkiye'de, Moldavya'da ve Valahiya'daki durum ve Akdeniz'de Fransız filosunun faaliyetleri, İstanbul'daki büyükelçi M.İ.Kutuzov ve yardımcısı A.S.Hvosto ile Yassa'da başkonsolos İ.İ.Severin'in mektupları ve haberleri (1793-1794); Kırım ve Kuban'daki durum hakkında General Repnin, A.A.Prozorovski, İ.A.İgelstrom, M.V.Kahovski ve G.İ.Şeviç'in raporları; Türkiye, Moldavya ve Galiçya'daki durum ve olaylar hakkında S.G.Volkonski ve Severin'in mektupları; Kinburn ve Yenikale kaleleri kumandanlarının raporları.

Rumyantsev (Zadunayskiy) Petr Aleksandroviç
F. 44, D. 901, Tarih: 1758-1796

66 Iosif De-Ribas (1749-1800): İspanyol asıllı Rus amirali. 1768-1774 ve 1787-1791 Rus-Türk savaşlarına katıldı. Hacıbey ve Akkerman'ın alınmasında (1789) öncü birliğe kumanda etti.

Ordunun yönetimi hakkında Rumyantsev adına askeri heyetin verdiği kararnameler (1758-1796); Küçük Rusya Heyeti'nin oluşturulması, Ukrayna'nın valilikle yönetilmesi, Türkiye'nin savaş hazırlıklarına karşı Rus ordularının faaliyeti, Türklere ve Tatarlara karşı Kalmık birliklerinin kullanılması hakkında Çariçe II. Katherina'nın Rumyantsev'e verdiği talimat ve mektuplar; Rumyantsev'in ordu başkomutanlığına atanması hakkında II. Katherina'nın emri; A.M.Golitsin ordusunun Dinyester'den geçmesi, Hotin zaferi, Azov'un alınması (1769), Kagul Zaferi ve Brailov Kalesi'nin alınması hakkında Rumyantsev'in raporları; Türkiye ile barış görüşmeleri ve Zaporoj Kazakları[67] isyanının bastırılması, Orenburg'da Çar ordusunun Pugaçev'e karşı faaliyetleri hakkında bilgiler; Rumyantsev'in talimatları (1787); Rumyantsev'in değişik şahıslara mektupları (1787 ve 1794); Türkiye'deki durum hakkında General İ.P.Saltıkov ve N.V. Repnin'in raporları.

Totleban Eduard İvanoviç
F. 98, D. 62, Tarih: 1854-1883

1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasındaki askeri faaliyetler ve Türkiye ile görüşmeler hakkında Totleban'ın Çar II. Aleksandr'la yazışmaları; Plevne ve Ruşuk kalelerinin kuşatılması ve alınması hakkında Totleban'ın yazışmaları; Rus-Türk savaşına ait harita ve çizimler.

Uvarov Fedor Petroviç
F. 51, D. 36, Tarih: 1805-1812

1810 yılında Türkiye'ye karşı olan harekat hakkında belgeler; Öncülerin takip ettikleri yol ve ikmaller, Silistre-Pazarcık güvercin postası, Ruşuk'a hücum hazırlığı için başkumandan N.M.Kamenski'nin Uvarov'a verdiği emirler, Ruşuk'a hücum sırasındaki malzeme kayıpları, Türkiye ile yapılan barış hakkında bilgiler.

Askeri-Eğitim Kolleksiyonu Arşiv Fonu
F. 450, Türkiye, Tarih: 1700-1817

1. Türk Ordusu ve Ülkedeki İç Politik Durum Hakkında Umumi Bilgiler

Karadeniz'de, Bosna'da, Albaniya [Arnavutluk] ve Kuzey Epir'deki[Arnavutluk] Türk müdafaa sistemi hakkında 1810 yılında Napolyon'a takdim edilmiş olan General Bodonkur'un projesi (1810, Fransızca, 13 sayfa D. 54519).

General Giy tarafından hazırlanan, Epir'den geçiş yaparak Türkiye'yi istila imkanları hakkında projeler (1811, Fransızca, 14 sayfa , D. 54534).

---

67 Ukrayna Kazakları.Dinyeper sahillerinde yaşıyorlardı ve merkezleri Dinyeper üzerinde bir ada olan Seçh'di. Komutanlarına Hetman deniliyordu.

1807-1808 yılında İstanbul'daki Yeniçeri ayaklanması hakkında Dyuşero de C.-Deni tarafından kaleme alınan eserden parçalar. (G.L. Kankrii, Petersburg 1822, Fransızca, 16 sayfa, D. 84272).

Albay Berg'in Türkiye'ye yaptığı gezi hakkında anakarargahla olan yazışma ve Berg tarafından toplanmış topografik, istatistik ve etnografik bilgiler (1826-1827, Fransızca ve Rusca, 401 sayfa , D. 54801).

Türkiye ve Türk ordusu hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Berg'in yazılı haberleri. Türkiye'deki durum hakkında Anakarargah Müdürü İ.İ.Dibiç-Zabalakanski'nin K.V. Nesselrode ile yazışmaları (1826-1830, Fransızca ve Rusca, 293 sayfa , D. 54802).

Düzenli Türk ordusunun organizasyonu hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Tuğgeneral Berg'in raporları; İstanbul çevresi ve Boğaz'ın savunma tedbirleri hakkında topografik bilgiler ve oraların Rus ordusu tarafından ele geçirilmesi imkanı hakkında düşünceler. Ek: Boğaziçi'nin güçlendirilmesi planları (1826-1827, Fransızca ve Rusca, 3 sayfa, D. 54226).

Türkiye'deki durum ve Rus-Türk ilişkileri hakkında Rus askeri temsilcisi Dandriko'nun haberleri; İstanbul'daki durum hakkında Dışişleri Bakanı K.V.Nesselrode'ye yazılan gayri resmi mektup (1832, Fransızca, 5 sayfa, D. 54182).

İbrahim Paşa'nın İstanbul'a doğru harekete geçmesi dolayısıyla İstanbul'daki durum hakkında Askeri Bakanın Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışma (23 Ocak-13 Mart 1833, Rusca ve Fransızca, 61 sayfa, D. 53738).

Albay Dyugamel'in Çanakkale Boğazı'ndaki savunma tedbirlerini anlatımı ve oraların ele geçirilmesi imkanları hakkındaki haberleri; Rus ordularının Kafkaslardan Suriye'ye hareket etme imkanları hakkında notlar (1833-1834, Rusca ve Fransızca, 21 sayfa, D. 54592).

Beresford tarafından hazırlanan ve Türk askeri kuvvetlerinin durumu hakkında askeri yorum ve bilgiler (1836, Fransızca ve Almanca, 65 sayfa , D. 54517).

Yüzbaşı Bogdanoviç tarafından hazırlanan, 'Türkiye'ye ait Genel Karargah Bölümü Gizli Arşivinin Askeri Haberler Mecmuası'(1837, 29 sayfa, D. 54244);

Albay Rjevutskiy tarafından İstanbul'da hazırlanan Türk Hassa Ordusu hakkında bilgiler (1839, Türkçe ve Rusca, 3 sayfa, D. 54242).

Romanov tarafından hazırlanan Türk askeri kuvvetleri hakkında bilgiler (1839, 41 sayfa, D.54222).

Çanakkale Boğazı girişinde yeni yapılan kaleler hakkında İstanbul'da bulunan Rus Elçisi A.Y.İtalinski'nin K.V.Nesselrode'ye telgrafı. Ek: Kalelerin planı (1845, Fransızca, 2 sayfa, D. 80109).

Türkiye'de yeni düzenlemeler; Türk ordusunun silahlandırılması; Boğaziçi ve Çanakkale'nin savunma tedbirleri hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci

Albay Osten-Saken ve Karargah subaylarından İstomin, Dyugamel ve diğerlerinin raporları(1847-1853, Fransızca ve Rusca, 378 sayfa, D. 50328).

Türk donanması ve Boğaziçi'nin savunma tedbirleri hakkında İstanbul'dan Birinci Rang Kapitanı[68] İstomin'in E.E. Rezenkampf'a raporu (1849, 7 sayfa, D. 54251).

Türk ordusunun durumu hakkında Tuğgeneral Liven'in Buharest'ten gönderdiği rapor (1849, 14 sayfa, D. 54245).

Türk ordusunun durumu, Boğaziçi ve Çanakkale savunma tedbirleri hakkında İstanbul'dan Teğmen Çihaçev'in raporu (1849, Fransızca ve Rusca, D. 54393).

Türk silahlı kuvvetleri hakkında E.F.Tizengauzen'in İstanbul'daki Rus misyonuna verdiği rapor (1849-1850, D. 50327).

Türk ordusu ve donanmasının durumu ve Boğaziçi'ni savunma tedbirleri hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Ostan-Saken'in raporu(1850-1851, Fransızca ve Rusca, 81 sayfa, D.54391).

Suriye'deki Dürzi ayaklanmasına karşı Türk ordusunun düzenlediği sefer hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Ostan-Saken'in Bakanlık Askeri Müdürü General D.İ. Dolgorukov'a raporu (1852, 9 sayfa, D. 63154).

Suriye'de Dürzi ayaklanmasını bastırmaya giden Türk ordusunun kayıpları hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Ostan-Saken'in raporu (1852, Fransızca ve Rusca, 3 sayfa, D. 49589).

Türk ordusunu durumu ve Boğaziçi'nin savunma tedbirleri hakkında Rus askeri temsilci Albay Osten-Saken'in raporu (1852, 22 sayfa, D. 49534).

Türk ordusunun Çernigoriya'ya gönderilmesi hakkında Rus askeri temsilci Albay Osten-Saken'in raporu (1852, Rusca ve Fransızca, 4 sayfa, D. 49528).

Türkiye'deki durum ve Suriye'de bulunan Türk ordusu hakkında Rus askeri temsilci Albay Osten-Saken'in raporu (1852, Rusca ve Fransızca 21 sayfa, D. 54396).

İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Karargah Yüzbaşısı Frankini'nin Müttefik ordularının Türkiye'den ayrılması, Karma bölükler ve Türk ordusunun konuşlanması, Rumeli'deki demiryolları, Türk filosunun ve Türkiye ekonomisine İngiliz sermayesinin girmesi hakkında raporları (1856-1858, Rusca ve Fransızca, 468 sayfa, D. 58091).

Türkiye'deki karma bölükler hakkında yeni projenin durumu; Türk askerlerinin Rumeli'de toplanması; Sultan'a karşı yapılan saray komplosu; Türkiye'de halkın bilgilendirilmesi hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Karargah Yüzbaşısı Frankin'in raporu (1859, Rusca ve Fransızca, 109 sayfa, D. 58093).

II. Rang Kapitanı[69] M. Loşinskin'in önerisiyle Rus donanmasının Boğaziçi'ne yaptığı ziyaret ile ilgili notları(9 sayfa, D. 37948).

---

68 Deniz Albayı
69 Deniz Yarbayı

A. Coğrafi, Topografik, İstatistik ve Etnografik Belgeler
1. Coğrafi ve Topografik Belgeler:
a) Avrupa ve Asya Türkiye'si

XIX. yüzyılda Türk ordusunun kullandığı üniformaların akvarel boyayla yapılmış resimler albümü, (26 sayfa, D. 53710).

Asya Türkiye'sindeki yollarının tarifi; Küçük Asya orta şeritinin umumi istatiği ve Skalon tarafından hazırlanmış Asya Türkiye'sinde Rus ordusunun meseleleri hakkında düşünceler. Ek: Türkiye'de Rus ordusunun tasarladığı harekatların haritası (1866-1867, D. 54387).

Avrupa Türkiye'si hakkında istatistiki bilgiler ve 1867-1869 yıllarında Skalon tarafından hazırlanmış Doğu'da Rusya'nın askeri meseleleri hakkında notlar (55 sayfa, D. 54387) Ek-1: Sırb ve Bosna sınırlarından Burgaz kentine kadar yolların tarifi (5 sayfa); Ek-2: 1806-1812'deki savaş sırasında Rus ve Türk ordularının Vidin'deki pozisyon planları (3 sayfa, D. 54386).

Avrupa Türkiye'sinde Genel Karargah Yüzbaşısı Bobrikov'un görev gezisi hakkındaki raporu (1867, 96 sayfa, D. 77921).

Şumlu ve İstanbul'da, Amerika ve Avusturya'dan Türkiye tarafından sipariş edilen silahların sayısı ve Kafkaslarda Türk hükümetinin politikası hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Zelyoni'nin raporu (1870, 14 sayfa, D. 54595).

Yemen'deki ayaklanmaya karşı Türk ordusunun Arabistan'a girmesi; Ordunun ve topçuların yeniden silahlandırılması ve Türk ordusundaki yeni reformlar hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Zelyoni'nin raporu (1871, 53 sayfa, D. 56522).

Türkiye'deki durum ve Berlin Kongresi'nden sonra Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkiler ve Türkiye'nin durumu hakkında Rus askeri temsilcisinin raporları; Askeri Bakanlığın, Dışişleri Bakanlığı ve Kafkas Askeri Bölge Karargahı ile yazışmaları (1879-1880, 106 sayfa, D. 53732).

Türk ordusunun silahlanması ve yeniden yapılanması; Ordunun Suriye'ye yerleştirilmesi ve Asya Türkiye'sinde İngiliz etkisinin yoğunlaşması hakkında Trabzon'da, Halep'de, Van'da ve Asya Türkiyesi'nin diğer şehirlerinde bulunan Rus Konsolos ve Konsolos Yardımcılarının raporları (1879-1882, 84 sayfa, D. 78735).

Asya Türkiye'sinde demiryolu inşaatı için yabancı imtiyaz şözleşme projeleri ve aynı zamanda bu konuyla ilgili General Kapka'nın projesi hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Verigin'in raporları; Rusya'nın Küçük Asya'da demiryolları kurması konusunda mühendis Yugoviç'in projesi hakkında Askeri Bakanlığın, Dışişleri Bakanlığı ile olan yazışmaları Ek: Küçük Asya demiryolu hatları haritası. (1880-1895, Fransızca ve Rusca, 95 sayfa, D. 77859).

Avrupa Türkiye'sindeki askeri hazırlıklar; Avrupa'nın Türkiye'de artan etkisinin artması hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Filippov'un raporları ve 1874 yılında Albay Venyukov tarafından hazırlanan, Boğaziçi ve Çanakkale'in savunma tedbirleriyle Türkiye hakkında askeri-topografik notlar. Ek-1: İstanbul çevresinin haritası. Ek-2: Boğaziçi'nin istihkam haritası (1881-1887, 282 sayfa, D. 79085).

Avrupa Türkiye'sinde askeri hazırlıklar; Avusturya ve Türkiye'nin gizli görüşmeleri ve anlaşmalarıyla Kafkas sınırında toplanan Türk ordusunun sayısı hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Peşkov'un raporu (1887, 190 sayfa, D. 79054).

Türk hükümetinin, Almanya, Avusturya ve İtalya arasında imzalanan üçlü ittifakla olan ilişkileri; Çanakkale'de yapılan tahkimat çalışmaları; 1 Ocak 1888 tarihi itibarıyla Türk ordusunun sayısı ve yerleşimi; Türk Harbiye Bakanlığı mühendislik bölümünün bütçesi ve finans durumu; 1888-1889 yılları itibarıyla Türk Devleti'nin bütçesi hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Peşkov'un raporu (1887-1888, Rusca ve Fransızca, 220 sayfa, D. 78737).

Erzurum'dan Van'a kadar olan yollar; Vergilerin toplanması ve Asya Türkiye'sinin nüfusunun istatistiki bilgileri hakkında Erzurum'da bulunan Rus Başkonsolosu Tuğgeneral Dennet'in raporları; General Maloş'un Türkiye hakkında coğrafi, istatistiki ve etnografik inceleme raporu (1888-1889, 124 sayfa, D. 78754).

Çanakkale istihkamının açıklamalı haritası; Çanakkale ve İstanbul Boğazı'na mayın döşeme projeleri; Krupp ve Almanya'nın diğer fabrikaları tarafından Türkiye'nin silahlandırılması ve Avrupa Türkiye'si hakkında askeri-siyasi bilgiler konusunda İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Peşkov'un raporları (1889-1898, 355 sayfa, D. 78733).

İttihad ve Terakki Partisi'nin faaliyetleri; Türk ordusu ve donanmasının durumu hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Peşkov'un raporları ve Boğaziçi'nin yukarı kısımlarının haritasının hazırlanması için Deniz Karargahı Başkanlığı'nın Askeri Bakanlıkla olan yazışmaları (1895-1896, 122 sayfa, D. 78743).

1898 yılında Yüzbaşı Şebeko tarafından hazırlanan, Anadolu'daki demiryollarının askeri tanımlanması ve Bağdat demiryolunun inşaatı için Alman imtiyaz sözleşmesi hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Peşkov'un raporu. Ek-1: Anadolu Demiryolları haritaları, Ek-2: Küçük Asya Demiryolları haritası, Ek-3: Alman profesör Forhgiytsmer'in 'İzmit-Ankara Demiryolu' broşürü (1898-1899, 16 sayfa).

Küçük Asya'da demiryolları inşaatı için Rus imtiyaz sözleşmesiyle ilgili Dışişleri Bakanı M.Muravyev'un Askeri Bakan A.N.Kuropatkin'le yazışmaları; Türk ordusunun geliştirilmesinde Almanya'nın etkisi ve Erzurum-Erzincan-Sivas Demiryolu hatlarının inşaatı hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Peşkov'un raporları (1899-1906, 38 sayfa, D. 78242).

Hamidiye Süvari Birliklerinin oluşturulması; Türk Kürtlerinin Rus sınır ilçelerine kaçması hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Kalnin ve Erzurum Konsolosluk sekreteri N.İ. Prejivalski'nin raporu; 1905 yılında Beyazıt'ta Rus konsolos yardımcısı tarafından hazırlanan Beyazıt sancağının askeri-istatistiki bilgileri (1899-1905, Rusca ve Fransızca, 106 sayfa, D. 78271).

Albay A.İ.Gippius tarafından hazırlanan, Bağdad Demiryolu'nun inşaatıyla ilgili olarak Küçük Asya'daki demiryolları hakkında not (D. 100275).

Mühendis Tihonov'un Askeri Bakan V.A.Saharov adına yazdığı, Rusya'dan Küçük Asya'ya kadar demiryolu hattı inşaatı proje notları ve Küçük Asya'da Alman etkisinin azaltılması hakkında Rotmistr Voykov'un önerileri (4 Ocak 1900-19 Ocak 1902, 32 sayfa, D. 78853).

İmparatorluğun demiryollarının finansmanı hakkında Türk Devlet Bankası'nın istatistiki finansal bilgileri ve Küçük Asya demiryollarının durumu hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Albay Kalnin'in raporu; Küçük Asya Demiryolları ve Bağdad Demiryolu inşaatının önemi hakkında Albay Gippius'un notu (1901-1904, Rusca ve Fransızca, 88 sayfa, D. 77991).

Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde Türk ordusunun toplanması; Ermenilerin isyan hazırlıkları ve Ermeni İhtilal Komitelerinin faaliyetleri; Türk ordusunun Arabistan'a gönderilmesi; Türk ordusu tarafından İran bölgesinin işgal edilmesiyle ilgili Türk-İran anlaşmazlığı hakkında İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilci Yarbay Alekseyev'in ve Erzurum Başkonsolosu Skryabin'in raporları (2 Mart 1905-12 Temmuz 1906, 229 sayfa, D. 78661).

Marmaris Körfezi'nin İngilizler tarafından incelenmesi ve onların bu körfezi mayın depolamak için kullanma amacında olmaları hakkında Atina'da bulunana Rus askeri temsilci Yüzbaşı Holsmen'in raporu (1905, 8 sayfa, D. 78653).

Türkiye'deki durum ve Rus-Türk ilişkileri hakkında Trabzon'da bulunan Rus Konsolos yardımcısı V.T. Mayevski'nin raporu (1906, 8 sayfa, D. 37000).

Türkiye'nin Japonya'ya yaklaşması ve Türkiye, Japonya ve İngiltere arasında hazırlanan ittifak hazırlığı hakkında Bükreş ve İstanbul'da bulunan Rus askeri temsilcilerinin raporları (18 Ocak – 18 Mart 1906, 10 sayfa, D. 78273).

İstanbul'a askeri birliklerin gönderilmesi ve donanımı hakkında Askeri Bakan V.A.Suhomlinov'un Başbakan V.N.Kokovtsev'le, Maliye Bakanıyla ve Kafkas Askeri Bölge Karargahıyla yazışmaları (1912-1914, 185 sayfa, D. 69718).

Üzerinde kalelerin de bulunduğu Büyükdere vadisi, Prenses Adaları ve Boğaz'ın açıklamalı ve görüntülü albümü.(Resim: M. Melling. Gravür: Dyubar. 7 sayfa, baskı. 68x39 cm, Fransızca, XVIII. yy sonu, D. 83477).

Londra'da bulunan Rus Askeri Ateşesi Albay Novitskiy tarafından hazırlanan Avrupa Türkiye'sinin haritası (XIX. yy başları, D. 54331).

Albay Vronçenko tarafından hazırlanan Küçük Asya haritası (1834-1835, D. 54332).

Albay Vronçenko tarafından hazırlanan, Küçük Asya'nın coğrafik ve etnografik yorumu (1837, 1. Bölüm, 96 sayfa; 2. Bölüm, 354 sayfa, D. 54465).

Farklı araştırmacıların materyallerine dayanılarak hazırlanan topografik yol haritaları, şehir görüntüleri, dağ profilleri ve Avrupa Türkiye'sinin istihkam atlası (1854, Fransızca, 33 sayfa, D. 67119).

Kipert, Fischer ve Moltke tarafından hazırlanan Küçük Asya ve Ermenistan'ın topografik ve etnografik açıklamaları (1854, Berlin, Almanca, 195 sayfa, D. 54747).

Avrupa Türkiye'sinin askeri-topografik ve etnografik görünüşü (XIX. yüzyıl ortaları, 28 sayfa, D. 54128).

Anakarargah'ın Askeri-Eğitim Kurulu'nda korunan, Asya Türkiye'sinin kartografik belgeler listesi (1868, 2 sayfa, D. 80168).

Avrupa Türkiye'sinin coğrafik haritası (XIX. yüzyıl sonu, 14 sayfa, D. 54129).

b. Bölgeler ve Eyaletler

Albaniya'nın (Arnavutluk) dış ticaret yolları ve idari bölümlenmesi hakkında bilgiler (1804, Fransızca, D. 59424).

Albaniya hakkında topografik ve etnografik notlar (XIX. yüzyıl ortaları, 5 sayfa, D. 55147).

Yanin (Yanya) Paşalığının topografik ve etnografik durumu hakkında açıklamalar (XIX. yüzyıl ortaları, Fransızca, 11 sayfa, D. 55146).

Albaniya, Dalmaçya ve Çernogorya'nın kuzey bölgelerinin topografik, etnografik ve istatistiki açıklamaları (1900, Almanca, 220 sayfa, D. 55147). Ek: Albaniya'nın yol, idari ve posta haritalarıyla Skutauri (İşkodra, Albaniya'da) şehrinin planı.

Albay Truaon, Berg ve General Langeron ve başkaları tarafından hazırlanmış, Türkiye şehirlerinin tarifleri (1833, 181 sayfa, D. 54317).

Tuna'da bulunan Türk kaleleri hakkında bilgiler Yazarı belirtilmemiştir. (XIX. yüzyıl ortaları, 2 sayfa, D. 179864).

Asya Türkiye'sinde Akka şehrinin ve kalesinin planı (Londra, İngilizce, XIX. yüzyıl ortası, D. 83210).

Diyarbakır şehrinin planı (XIX. yüzyıl başları, Almanca, D. 91538).

İzmit şehri çevresinin haritası (Gravür: Sergeyev, 1835, D. 53527).

Kavak Kalesi'nin planı (Fransızca, XIX. yüzyıl ortası, D. 83212).

Fischer tarafından hazırlanan, Karahisar, Karaman ve Bursa şehirlerinin ve kalelerinin planları. (Berlin, 1838, 4 sayfa, D. 61837, 61838-61841, 64961, 64962).

Bofort tarafından hazırlanan Karaman şehrinin harita ve planı (1811-1812, İngilizce, 61 sayfa, D. 74715, 61827).

İstanbul civarında Rus sefirleri tarafından iskan edilen yerlerin ve sarayın görünüşü (1783, 1 sayfa, D. 83193).

XVIII. yüzyıl başlarında Dimitri Kantemir tarafından hazırlanan, İstanbul ve Boğaz'ın plan ve görünüşü (Kopya, 2 sayfa, D. 64994).

İstanbul, Boğaz, Çanakkale ve Karadeniz'in güney sahilinin istihkam sisteminin durumu hakkında farklı kişilerin notlarına göre hazırlanmış bilgiler (1801-1807, Fransızca, 53 sayfa, D. 53639).

Albay Pervanov tarafından hazırlanmış, İstanbul surlarının askeri-tarihi tanımlanması (XIX. yüzyıl başları, 8 sayfa, D. 79962).

Genel Karargah teğmenleri tarafından hazırlanan, İstanbul ve Boğaz'ın çevre haritası (1883, 3 sayfa, D. 80097).

General Vrangel tarafından hazırlanan, İstanbul hakkında askeri-topografik notlar (1852, Almanca, 13 sayfa, D. 54665).

Ktelaf Kalesi'nin planı (XVIII. yüzyıl ortası, 1 sayfa, D. 75500).

Kaptan Proskuryakov ve Ogranoviç tarafından hazırlanan, Mardin şehrinin planı (1849, 1 sayfa, D. 80139).

Avrupa Türkiye'sinin Ruşuk, Şumlu, Edirne ve İstanbul şehirlerinin askeri tanımlanması (XIX. yüzyıl ortası, Almanca, 17 sayfa, D. 54541).

Sivas şehri çevresinin planı (XIX. yüzyıl ortası, 1 sayfa, D. 77242).

Laffit-Klave tarafından hazırlanan, Sinop şehri ve kalesinin askeri-topografik açıklaması (1784, Fransızca, 2 sayfa, D. 64976, 83220).

Laffit-Klave tarafından hazırlanan, Sinop'un topografyası ile Sinop Kalesi'nin müdafaa sistemi hakkında notlar (1784, Fransızca, D. 54614).

Pleşeyev tarafından hazırlanan, Sinop şehrinin ve Sinop limanının askeri-topografik açıklaması (XVIII. Yüzyıl sonu, 3 sayfa, D. 54669).

Teğmen Arsenyev tarafından hazırlanan, Sinop şehri ve civarının planı (XVIII. Yüzyıl sonu, 1 sayfa, D. 61856).

Sinop şehri ve kalesi hakkında askeri notlar (XIX. yüzyıl başları, 2 sayfa, D. 54721).

1834 yılında Kaptan Richard Kopeland tarafından hazırlanan, İzmir ve çevresinin haritası ve görüntüsü (Londra, 1901, 1 sayfa, İngilizce, D. 62937).

Arsenyev tarafından hazırlanan, Trabzon'un planı (1776, 1 sayfa, D. 83208).

Karargah Yüzbaşısı Blom tarafından hazırlanan, Trabzon'un planı (XIX. yüzyıl başları, 1 sayfa, D. 64970).

Rus konsolos yardımcısı Mayevski tarafından hazırlanan, Trabzon şehri ve çevresi planı ile Kars Kalesi birliğinin yerleşim planı (1916, 1 sayfa, D. 69701).

Voskoboynikov tarafından hazırlanan, Silvan bakır madenlerinin ve Erzurum'da bulunan maden eritme fabrikasının durumu (1829, 17 sayfa, D. 54719). Ek: Eritilmiş bakır sayısının bordrosu.

B. İstatistiki ve Etnografik Bilgiler

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki yolların tarifi hakkında askeri-istatistiki bilgiler (XIX. yüzyıl başları, 13 sayfa, D. 53726).

Osmanlı İmparatorluğu hakkında askeri-istatistiki ve topografik bilgiler (1820-1843, 89 sayfa, D. 54518).

Asya Türkiyesi şehirlerinin nüfus ve ev sayısını gösteren tablo (XIX. yüzyıl ortası, 6 sayfa, Fransızca, D. 74473).

Albay Filippov tarafından hazırlanan, Asya Türkiyesi'nin askeri-istatistiki, topografik ve etnografik görünümü (1881, 70 sayfa, D. 54389).

Doğu Anadolu ve Türk Kürdistanının topografik ve etnografik tasviri (XIX. yüzyıl sonu, 3 Bölüm, 560 sayfa, D. 55075-55077).

Albay Korsun tarafından hazırlanan, Türk ve Karadeniz sahilinin etnografik görünümü ile Türk halkının yerleşim şeması (XIX. yüzyıl sonu, 2 sayfa, D. 93047).

2. Ulaşım ve Haberleşme Hakkında Bilgiler

Türkiye'de bulunan Büyükelçi N.V.Repnin'in hazırladığı Tuna'dan İstanbul'a kadar olan yolun haritası (1776, 1 sayfa, D. 79902).

L.Zaman'ın Türkiye'ye yaptığı gezi sırasında hazırlanmış olan, Milan'dan İstanbul'a kadar olan yolun tarifi (1807, Fransızca, D. 55047).

İstanbul'dan Oçakov şehrine kadar olan yolun askeri-topografik açıklaması (1821, 45 sayfa, D. 51450).

Abstract

This is the first part in a series introducing Russian State Archives which contain rich material on Turkish history. One of particular interest to Turkish researchers is the Russian State Archive of Military History (Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv (РГВИА) in Moscow; it houses records, maps, plans, reports, books, etc., relating to imperial Russian military organisation and activities on different fronts. With a brief introduction to the institutional development of this archive, the present article provides a brief catalogue of the material preserved in the relating basicaly to Turko-Russian military activities and wars since the beginning of the 18th century.

Key words

Russian State Archives, Russian military, Turko-Russian wars.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax:: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

SOL'UN TARİHİNDEN

Türkiye Komünist Fırkası/1925 Üzerine Belgeler

Eftal Ş. BATMAZ
M. Bülent VARLIK*

4.Mart.1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile irticaî hareketlerin yanısıra komünist hareket de susturulmaya çalışıldı. Bu çerçevede *Aydınlık* ve *Orak-Çekiç* gazeteleri kapatıldı. Gelişmeler karşısında Türkiye Komünist Fırkası (TKF) önderleri de bazı önlemler aldı, Nisan 1925'te Dr. Şefik Hüsnü [Değmer] Almanya'ya, Hasan Âli [Ediz] Sovyetler Birliği'ne gitti. Yine muhtemelen aynı ay içinde[1] Nazım Hikmet de bir yeraltı basımevini kurması için Izmir'e gönderildi. Nazım'ın gidişinden sonra 1.Mayıs.1925'te yayınlanan bildiri nedeniyle pek çok TKF üyesi ile sempatizanı tutuklanarak Istiklâl Mahkemesi'nde yargılanmak üzere Ankara'ya gönderildi[2].

---

* Bu çalışmada kullanılan belgeler Eftal Ş. Batmaz; Yrd. Doç. Dr/Ankara Üniv./ DTCF tarafından Rossiyskiy Centr Hraneniya i İzuçeniya Dokumentov Noveyşey İstorii'den temin edilmiş ve yine tarafından çevrim-yazısı yapılmıştır. Çevrim-yazılar Kebikeç Yayın Kurulu tarafından gözden geçirilmiş, açıklamalar ise M. Bülent Varlık, iktisatçı, (mbvarlik@ttnet.net tr) tarafından yapılmıştır.

1 Nazım Hikmet otobiyografik romanı *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, YKY., İstanbul-2002, s: 8'de İzmir'e gidiş tarihinin Fırka yayınlarının kapatılmasından sonra, ama 1.Mayıs.1925 tutuklamalarından önce olduğunu belirtmektedir.

2 1925 tevkifatı ile ilgili geniş bilgi için bkz: Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi yay., 3. baskı, Ankara-1978, ss: 367-374, Mete Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS yay., İstanbul-1992, ss: 20-21, 23-24, Fethi Tevetoğlu; *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler (1910-1960)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1967, ss: 388-394, Aclan Sayılgan; *Türkiye'de Sol Hareketler*, Otağ yay., 3. baskı, İstanbul-1976, ss: 205-207, İlhan Darendelioğlu; *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, Toker yay., 5. baskı, Istanbul-1979, ss: 169-176.

Vedat Nedim'in 1925 Tevkifatını Değerlendirmesi

V[edat] N[edim] [Tör] gelişmeleri, 22 Haziran 1925 tarihinde muhtemelen Şefik Hüsnü'ye yazdığı bir notta (Belge-1);

"Aziz arkadaş;

Burjuva terörü bütün şiddetiyle kuduruyor. Sadri [Sadrettin Celâl Antel], Şevket [Süreyya Aydemir], Sami [ressam Samih Şahin], [eczacı]Vasıf, Nizami [Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu] Ankara'ya sevkedildiler. Muhakemeleri yakında başlar.

İstanbul şimdilik atalete mahkum. Vilayet teşkilatı içinde intacte[3] Balya ve İzmir kaldı. Buradaki işleri ben idare ediyorum. Bakalım muhakeme esnasında neler çıkacak?

Buraya Profintern namına Herkle namında bir Fransız gelmişti. Kendisiyle Şevket'le bizim evde mülaki olduk. Beş saatlik bir mülakatımız oldu. Bu mülakatımızın beşinci günü arkadaşlar tevkif edildiler. Tıbbıyeliler de yeniden mevkuf. Diğer tevkif olunanlar şimdilik tahliye edildiler. Herkle bize Türkiye Amele Teşkilatı'nın Londra'daki Rus-Anglo Komitesi'ne dahil olduğuna mübeyyin bir beyanname göndermemizi tavsiye etmişdi. Bunu Şevket yapacakdı. Yapamadı, yapmaya vakti kalmadı. Ben yapdım ve gönderdim.

Sen sakın gelme. Gelirsen yakalanırsın. Sonra büsbütün başsız kalırız. Vaziyet tevazzuh edinceye kadar orada kal. Komite de buraya bir sual cedveli yollamış. Onu ben doldurmayacağım. Sen orada doldur. Parti ve amele teşkilatının kuvvet ve tarihine aid sualler. Gelen kuryeyi ben açıyorum ve lazım gelen cevabları vermeye gayret ediyorum.

... paraları da bana veriyor. Burada Sabri namında bir genç var. Moskova'da bulunmuş. Bunun hakkında bana malumat ver. Nasıl şayan-ı emniyet midir? Sonra kimlere ve nasıl yardım etmek lazımdır? Bu hususda direktif isterim. Komintern'in yardım tarzı çok soğuk. Ayda iki dolar! Bu tabii pek az. Bunun tezyidi için mümkün olan teşebbüsatda bulun. Cevabını muhakkak ve serian beklerim"[4]
diyerek anlatmaktadır.

Nazım Hikmet'in Sovyetler Birliği'ne Geçişi

Nazım Hikmet, kendi ifadesiyle muhakemenin sonuçlanmasına kadar İzmir'de kalarak Fırka faaliyetlerini yürütür, muhtemelen Ağustos sonlarına doğru İzmir'i terkederek Balıkesir-İstanbul üzerinden ve yine muhtemelen deniz yolu ile Sovyetler

3 Fransızca'da "dokunulmamış, zarar görmemiş" anlamına gelen bu sözcük mektupta "latin harfleri" ile yazılmıştır.
4 Fond: 495, Opis: 181, Dela: 229, List: 3.

Birliği'ne geçer[5]. Bu durumu Hasan Âli Ediz'e yazdığı "ironik" bir notta şöyle anlatır (Belge-2):

"Evlad[6],

Dün Odesa'ya geldim. Mahkumiyet kararını alana kadar vazifemin başındaydım. Bizimkilerin muhakemesi bitti. Arkadaşların bazılarının giydikleri hüküm şöyledir: Sadri 7 sene, Şevket 10 sene, Abdi [Recep/Amele Tealî Cemiyeti kâtib-i umumîsi] 10 sene, Şefik Hüsnü aynen 15 sene, sen keza 15 sene, ben keza 15 sene, [baytar Ali] Cevdet keza 15 sene yani sen, ben, doktor, Cevdet aynen 15'şer seneye mahkum olduk. Oraya süratle gelmemi temin et. Konuşuruz"[7].

Parti İçi Muhalefet mi?

Kısa bir süre sonra Odesa'dan Moskova'ya giden Nazım Hikmet burada yoldaşları ile tartışır, Fırka'nın yeni prensipler üzerinde hareket etmesi gerektiğine dair düşüncelerini açıklar. Konu ile ilgili olarak Şefik Hüsnü'ye mektup(lar) yazar. Burada dikkkati çekici nokta, Şefik Hüsnü'nün teorik önderliğinin kabul edilmiş olmasıdır. Dikkat çekilecek bir diğer nokta ise, Fırka üzerinde eleştiride bulunan Nazım Hikmet'in çok genç oluşudur, bir diğer ifade ile Nazım Hikmet sadece 23 yaşında İzmir TKF örgütünü yönetmeye soyunmuştur. Bu durum, herhalde idealizmin ve volantarizmin en üst noktasını işaret etmektedir. Ve o yaşta edindiği deneyimlerin sonucu olarak muhtemelen Ağustos sonu/Eylül başında kaleme aldığı bir mektupta Şefik Hüsnü'ye şunları yazmaktadır (Belge-3):

"Doktor Kardeş,

Sana ikinci mektubumu gönderiyorum ve öyle ümid ediyorum ki belki bu

5 Asım Bezirci; *Nâzım Hikmet/Yaşamı, Eseri, Sanatı*, Amaç yay., 2. baskı, İstanbul-1989'da "İzmir'de baskı ve aramaların arttığını gören Nâzım Hikmet, İsmail'den aldığı nüfus kâğıdını kullanarak trenle 29 Ağustos'ta İstanbul'a döner. Annesinin evine uğrar (Birkaç gün önce babasının evini polisler basmış, adresini sormuş, bilmediğini söyleyince tartaklamışlardır onu). Amacı yurt dışına çıkmaktır. Celile Hanım oğluna güzel bir makyaj yapar, yüzünü değiştirir. Nâzım Hikmet tayfa kıyafetiyle bir takaya binip kaçar. Günlerce sonra, Kırım üzerinden Şefik Hüsnü'yle birlikte Moskova'ya varır" derken bazı hatalar yapmaktadır. Nazım'ın İzmir'den tam olarak 29 Ağustos 1925'te ayrıldığını gösteren bir kanıt mevcut değildir. Bezirci, değerlendirmelerinde ağırlıklı olarak *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* romanındaki bilgileri kullanmıştır. Ancak, hiç bir veri olmadan Nazım Hikmet'in Moskova'ya Şefik Hüsnü ile birlikte ulaştığını ileri sürmüştür, ki bu doğru değildir. Şefik Hüsnü bu tarihten çok önce yurt dışına çıkmıştı ve Moskova'ya gelişi Nazım'ın Moskova'ya ulaşmasından oldukça sonradır. Zaten biraz sonra sunacağımız mektup(lar) da bu durumu kanıtlamaktadır.

6 Sadece 23 yaşında olan Nazım'ın Hasan Âli'ye "evlad" diye hitap etmesi her halde üzerinde durulması gereken bir husustur.

7 Fond: 495, Opis: 181, Dela: 229, List: 7.

mektubum senin eline gelmeden evvel sen buraya hareket etmiş olursun. Burada seni arkadaşların ve Şark Şubesi dört gözle bekliyorlar. Süratle hareketin birçok muallak meselelerin halline sebebiyet verecektir. Bu muallak meselelerin azami bir çabuklukla halledilmesi lazımdır. Zinovyef yoldaş bilhassa senin buraya gelmeni istiyor.

Buradaki mekteb ve talebe hakkındaki taleblerinin infaz edilmek üzere olduğunu Komintern'den bana söylediler. Yalnız Vala [Nurettin]'nın süratle hareketi son vaziyetten dolayı biraz müşküldür. Çünkü memlekete çıkar çıkmaz tutulması ve hatta eskiden de bildiğin gibi Rus casusu diye büyük bir felakete çatması muhtemeldir. Komintern'deki arkadaşlar da böyle düşünüyorlar. Halim [Hasan Âli Ediz] de aynı şeyi düşünmekdedir. Herhalde bu hususda eğer gecikmek muhtemel ise- ki hiç de böyle olmasını istemiyoruz- tahriren bize fikrini bildir. Çünkü Halim'in de bildiği gibi Vala'yı burada durdurmak kabil değil. Hep beraber gitmek istiyor. Halbuki onu burada illegal neşriyat meselesinde gayet iyi kullanabiliriz.

Fırkanın yeni teşkilat prensipleri üzerine kurulmasının icab ettiğine hepimiz kaniyiz fakat kat'i şekil senin gelmene talik edilmişdir. Orada her gün gecikmen bir çok boş zamanın geçmesine sebebiyet verecekdir. Neşriyat meselesi kabul edilmişdir. İllegal neşriyat fikri-son vaziyet dolayısıyla-daha muvafık olacak gibi geliyor- tabii bu hususda senin nokta-i nazarının da büyük ehemmiyeti vardır. Fırkanın fikrî vahdetine olan lüzuma çok şuurlu ve bolşevikçe kani olunmuşdur. Tabii sen de aynı şeyi istersin.

Bundan evvelki mektubumda Halim ile birlikde müdafaa ettiğimiz teşkilat tezini sana yazmışdım. Bu tez Şark Şube[si] tarafından hissen kabul edilmiş gibi görünüyor. Halim'le hemen hergün beraberiz. Her an senin hareketini bildirecek telgrafı bekliyoruz. Seni çok göreceğim geldi...Vala'nın, Halim'in selamları. [Ali] Cevdet arkadaşa da selamlar"[8].

Şefik Hüsnü'nün bu mektuba ne cevap verdiğini bilmiyoruz. Ancak, anlaşıldığı kadarı ile Ş. Hüsnü, Fırka disiplininin bir gereği olarak Nazım Hikmet'ten İzmir'de geçirdiği 3-4 aylık sürenin raporunu vermesini istemiştir. Nazım Hikmet de 14.Eylül. 1925 tarihinde Moskova'dan yazdığı uzun bir mektup ile İzmir günlerini detaylı olarak anlatmıştır (Belge-4).

"Aziz Doktor kardaş,

Uzun bir bekleyişten sonra mektubunu aldık. Benden İzmir'deki işlere dair malumat istiyorsun.

Şimdiye kadar yazmadığımın kusuruna bakma. Bunun sebebi bu günden yarına senin yolunu beklememizdir. Komintern'in ikinci mektubunu aldığın zaman herhalde hareket etmekde istical edersin. Senin buraya hareketinden evvel hiçbir meselenin doğru dürüst halledileceğini zannetmiyorum. Halbuki süratle halli icab eden çok meseleler mevcuddur.

8 Fond: 495, Opis: 181, Dela: 229, List: 8.

Belge-4, sayfa 1

Belge-4, sayfa 2

İzmir'deki Faaliyete Dair

İzmir'e ilk çıktığım gün karşımda duran en mühim mesele şahsi vaziyetimin şekli idi ve bu mesele cidden mühim idi. Çünkü İzmir şehrine geldiğim duyulacak ve kimlerle temas ettiğim biraz olsun anlaşılacak olursa İstanbul polis müdüriyetince damgalı bolşevik olduğum ve Ruslardan para alarak teşkilata memur edildiğim zannedildiğinden -ki böyle düşündükleri evvelce de malumumuz olduğu halde bilahare Akşam Gazetesi'nde polis müdüriyetinin hakkımdaki makalesi tebliğ-i malumatımızın yanlış olmadığını gösterdi- en ufak bir vesile ile tevkif edileceğimi, tevkif edilmesem bile İstanbul'a nisbeten küçük bir şehirde arkadaşlar ile temasımın meydana çıkacağını ve binnetice şimdiye kadar illegal kalmış yoldaşların polisce legalize olacağını düşündüm ve son terör başlangıcının tavzihine kadar -ki iktisadi ve siyasi, yani bugünkü içtimai sebeblerden dolayı ben bu tavzihi sanki burjuva terörünün bütün kuvvetiyle meydana çıkmasında görüyorum- gizli kalmaya karar verdim. Mamafih Fırka'dan aldığım emir mucibince kendi maişetimi temin edecek bir iş bulmak için yegane tanıdığım Rahmi Beye müracaat ettim ve kendisinden bana hiç bir iş bulamayacağı cevabını aldım[9].

Şahsi vaziyetimi bu suretle tavzih ettikten sonra fırka faaliyetine hemen başladım. İlk adım olarak üç kişilik bir Fırka Vilayet Komitesi meydana getirdim. Vilayet Komitesi ben-İsmail Hakkı-Faik yoldaşlardan mürekkebdi. Vilayet Komitesi etrafında fabrika hücreleri vucuda getirmeye başladık. Birinci fabrika hücresi İzmir-Kasaba[10] şimendüfer ameleleri arasında açıldı. Azaları: Makinist İhsan, poldonyacı(?) Safder, tornacı İsmail Hakkı, tesviyeci Faik yoldaşlardı. İkinci fabrika hücresini Aydın şimendüfercileri arasında teşkile çalışdık ve bu iş için komitenin direktifi altında, Aydın kumpanyasından marangoz Sadık arkadaşı tayin ettik. Açılacak olan fabrika hücrelerinden mâa-dâ, muhtelif yerlerde çalışan arkadaşlardan mürekkeb bir hücre daha vucuda getirmek üzere idik. Bu hücrenin ilk azaları Giridli Mehmed Ali ve zenaatkar Ragıb yoldaşlardı.

Haftada iki kere ayrı ayrı hücre içtimaalarından mâa-dâ bütün hücrelerin umumi içtimaını akdediyor ve gündelik siyasi, iktisadi mesailin hallinden sonra ufak popüler siyasi kurslar yapıyorduk.

İzmir-Kasaba demiryolları birliğinde gizli bir komünist fraksiyonu olarak çalışan hücremiz ilk adımlarından itibaren müsmir neticeler vermeye başladı. Esasen her nevi tazyikata ve şimdiye kadar açılan amele birliklerinin bırakdıkları fena tesirlere rağmen, ameledeki insiyakî hareketin kuvvetleşmesinden dolayı Birlik açıldığının birinci ayında iki yüz ameleyi toplamaya muvaffak oldu. İşlerin bu suretle inkişafı bizleri fevkalade

9 Rahmi Bey'in kimliği ile ilgili olarak bkz: Kemal Sülker; *Nâzım Hikmet'in Gerçek Yaşamı/ 1902-1928*, c: I, Yalçın yay., İstanbul-1987, s: 212. Olayın edebi anlatımı için bkz: N. Hikmet; *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, ss: 7-9.

10 Kasaba'nın bugünkü adı Turgutlu'dur.

memnun ediyor ve noksan olan teknik tarafımızın ikmaline sevkediyordu. Bunun için herşeyden evvel gayet münasib bir mahalde, ancak komite azalarının malumu olan taht-el-arz bir mahzen vücuda getirdik. Ve burada vilayet komitemizin gizli neşriyatını, mühim ve yakılması kabil olmayan evrakını vesaireyi hüsn-ü muhafaza edecek olan vesaiti cem etmeye başladık. İkinci teknik mesele merkez ile olan rabıtayı sıkı bir suretde vucuda getirmek oldu. Bunun için Şevki yoldaşı merkeze hitaben yazılmış resmi ve mufassal bir raporla İstanbul'a gönderdik ve merkezin muvafakatıyla kendisini, avdetinde İzmir'deki konsoloshaneye yerleşdirdik. Bu suretle Şevki yoldaş İstanbul'daki Sabri yoldaşın gördüğü vazifeyi İzmir'de görecek ve merkezle olan rabıtayı temin edecekti.

Bu esnalarda tevkifat başladı; ve tevkifatın başlamasıyla beraber arkadaşların arasında zayıf olanlar sallanmaya başladılar ve binnetice bizden ayrıldılar. Ayrılanlar şunlardır: Aydın fabrikasından marangoz Sadık, zenaatkar Ragıb ve bir müddet sonra İzmir-Kasaba'dan Safder. Bu üç arkadaşın ayrılması geride kalanlardan yalnız Faik yoldaşın üzerinde biraz tesir gösterir gibi oldu. Fakat kendisini toparlayarak gaybolmadı.

İzmir-Kasaba birliğindeki nüfuzumuz kuvvetlenmekte devam ediyordu. Aşağıda da söyleyeceğim veçhile, değil yalnız bu hususda, fakat her nevi Fırka faaliyetinde en ziyade fedakarane çalışan arkadaşlarımız tornacı İsmail Hakkı[11] ve Giridli Mehmed Ali yoldaşlardır.

Rabıtayı yapacak olan Şevki yoldaşın konsoloshaneye girmesi için askeri terhis tezkeresinin bulunması lazımdı. Bu tezkereyi köyünden alması icab ediyordu. Kendisini, süratle dönmek üzere köyüne gönderdik.

Bu esnalarda İstanbul'da tevkifat son darbeyi vurmuşdu ve biz merkezle irtibatı gaybediyorduk. Buna mani olmak için, birçok büyük tehlikeleri göze alarak, bizzat kendim konsoloshaneye geceyarısı gittim ve o vasıtayla İstanbul'a mufassal bir rapor gönderdim. Süratle cevabını istedim. Cevab gelmedi. Bir daha, bir daha... Cevablar gelmiyordu. Hatta son sefer konsoloshane bize, gelmeyen bu cevaplar dolayısıyla itimad etmemeye başladı.

Maddi vaziyyet itibarıyla çok müşgül bir mevkie düşmüşdük. Açlık baş göstermişdi. Evden para isteyemiyordum. Çünkü mektubla muhabere imkanı yokdu. Annemi, babamı tevkif edip müdürüyete götürmüşler, evi tarassud altına almışlardı. Bu müşgül dakikalarda bilhassa İsmail Hakkı yoldaşın büyük yararlıkları gözükdü ve kazandığını beraber paylaşdık.

Her müşgülata rağmen fırka vazifemizi bir dakika bile ihmal etmiyorduk. Her fırsattan...[12] ".

11 *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*'deki kahramanlardan birisi de "İsmail" adını taşımaktadır.

12 Eksik olan bu rapor Fond: 495, Opis: 181, Dela: 229,List: 9/9a'da kayıtlıdır.

Bu belge ile Nazım Hikmet'in hayatının çok az bilinen kısa bir dönemi ortaya çıkmaktadır.

Abstract

An era not thoroughly known in Nazım Hikmet's life, is the short period he lived in Izmir in 1925. Nazım had been sent to Izmir by the Communist Party of Turkey when excessive arrests had been started by the police. After the partisans had been fined to imprissonment, Nazım wnet to the USSR, and wrote a letter to Şefik Hüsnü, describing the Izmir activities. This letter is sheding new light to the history of socialism in Turkey. Nazım had written of his Izmir days' in his autobiographical novel *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim.*

Key words

Communist Party of Turkey, Nazım Hikmet, Şefik Hüsnü.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

Osmanlı Sağlık Hizmetinde Ermeniler

Suavi AYDIN

2001 yılının bahar aylarında, Osmanlı toplumsal hayatına damgasını vurmuş bir "millet"in, bu toplumsal hayat içindeki çok özel bir yönünü vurgulayan bir kitap yayımlandı. İstanbul'da Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı'nın özel gayretiyle yayımlanan bu kitap, bu vakfın eski yönetim kurulu üyelerinden Arsen Yarman tarafından yazıldı. Yarman bir işadamı, tarihçi değil... Ama bu çalışmasıyla meslekten tarihçilere parmak ısırtacak bir vukufiyet ve kaynak kullanımı becerisi gösteriyor. Kuşkusuz, bir çok kişiden destek almış; ama bu desteği dev bir metne dönüştürecek enerjiyi, heyecanı, isteği ve en önemlisi emeği ortaya koyarak bir işin nasıl yapılacağına ilişkin metodolojik bir örnek sergiliyor... Hele ki bu iş, binlerce belge içinde kaybolmuş bir cemaatin özel bir yönünü, daha önce vurgulanmamış bir yönünü gün ışığına çıkaracak bir çabaya karşılık geliyorsa, değeri bir kat daha artıyor.

Tam adı "Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi" olan, 865 sayfadan oluşan, büyük boy ve birinci sınıf kağıda basılmış kitap şu bölümlerden oluşuyor: "Gayrimüslimlerin Hukuki Statülerinin Genel Hatları", "İstanbul'da Ermeni Nüfusu ve Yerleşimi", "Ermenilerin Tercih Ettikleri Meslekler", "Amiralar", "İlk Ermenilerde Tıp (MÖ 15. yy.-MÖ 6. yy.)", "Pagan Ermenistan'da Tıp (MÖ 4. yy.-MS 4. yy.)", "Geleneksel Ermeni Tıbbında Şifalı Ot ve Su Tedavileri", "Geleneksel Ermeni Tıbbında Ayur-Veda Etkileri", "Ortaçağ'ın İlk Yarısında Hıristiyanlığın Ermenistan'a Girişi ve Tıbbın Gelişiminde Kilisenin Rolü (4. yy.-9. yy.)", "Ortaçağ Ermeni Filozof ve Hekimlerinde Antik Tıp Etkisi", "Ortaçağ Ermeni Tıbbının Önemli Kişileri (Yeznik Koghbatsi, David Anhaght, Anania Şirakatsi)", "10.

yy -14. yy. Ermeni Rönesansı'nda Tıp (Ani Tıp Okulu, Kilikya Tıp Okulu, Kakig-Hetumyan'ın Tıp Kitabı, Kilikya Tıp Okulu'nun Diğer İsimleri, Diğer Tıp Okulları)", "Ortaçağ'ın İkinci Yarısında Ermeni Tıbbı (Amasya Tıp Okulu, Sivas Tıp Okulu)", "Arap Kültürünün Etkisi (Ermeni Tıp Terminolojisi)", "18. yy. Tıbbı (Tokat Tıp Okulu, Nor Culfa Tıp Okulu, Petros Kalantaryan, Stepannos Şahrimanyan)", "19. yy. Tıbbı (Hovagim Oğulukyan, Mikayel Resden Der Bedrosyan)", "İstanbul Ermeni Hekimler Birliği", "Ermeni Diasporası Hekimleri", "Ortadoğu'da Ermeni Hekimler", "Ermeni Tıp Tarihçileri", "Osmanlı Darüşşifaları", "Tıphâne-i Âmire'nin Açılışı", "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne", "Osmanlı Eczacılığı ve Ermeniler", "Ermeni Eczacıların Biyografileri", "Ermeni Botanikçiler", "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Darülaceze, Himaye-i Etfal Cemiyeti", "Anadolu Ermeni Hastaneleri", "II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira Bezciyan Dostluğu", "Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi", "Tarihi Bir Vakfiye: Surp Pırgiç Vakfiyesi", "Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Salnameleri", "Ermeni Doktorların Biyografileri".

Görüleceği gibi, bu oylumlu kitap Surp Pırgiç Hastanesi'nin tarihine ait bir monografi olmanın çok ötesine geçiyor. Bu kitaptan Ermeni cemaatinin toplumsal tarihine ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki rolüne, İstanbul'daki konumlarına ilişkin pek çok şey öğreniyoruz. Kitap bununla da yetinmiyor. Ermeni doktor ve eczacılarının biyografilerine geniş bir yer veriyor; ayrıca geniş bir Ermeni, Osmanlı ve Anadolu tıp tarihi bilgisini içeriyor. Özellikle 19. yüzyılda kurulmuş Osmanlı toplumsal yardım kurumlarına ilişkin bilgilerle desteklenen kitabın kapsamı, böylelikle daha da genişliyor. Dolayısıyla tıp ve eczacılık tarihçilerinin, antropologların, toplumsal tarih çalışanların, Ermeni cemaatinin tarihiyle ilgilenenlerin bir başucu kitabıyla karşı karşıya olduğumuzu anlıyoruz. Araştırmacının sadece Osmanlı kaynaklarını değil, Ermenice kaynakları da değerlendirmiş olması çalışmanın değerini bir kat daha arttırıyor. Ne yazık ki Osmanlı tarihçiliğinin en eksik yanı, hâlâ Osmanlı halklarının dilleriyle yazılmış ya da değişik alfabelerle kaleme alınmış kaynakların yeterince değerlendirilmiyor oluşudur. Bu kitap, bu açıdan da önemli bir örnek çalışma olarak karşımızda duruyor.

Mete Tunçay'ın da önsözünde belirttiği gibi, bu kitap bir hastane tarihi olmanın çok ötesine geçerek ortaya koyduğu açılımlarla ortak tarihimize ait bir büyük katkı

olarak değerlendirilmelidir. Yine Tunçay'ın vurguladığı gibi, amatörlerine pek hoş gözlerle bakılmayan tarihçilik sahasının profesyonelleri bu kaynak kullanımı, kaynak zenginliği ve emek karşısında sadece gıpta edecekler ve Arsen Yarman'ı kutlayacaklardır.

Abstract

Arsen Yarman's book on the Ottoman medical history and the Armenians, together with the history of the Armenian Surp Pırgiç Hospital, is not only astoundind with its usage of the rich historical materials and biographies, but also sets an example for the importance and methodology of the field which has been poor for the languages of the Ottoman subjects other than Turkish for the Ottoman historiography.

Key words

Ottoman medical history, Armenians.

www.sanatkitabevi.com.tr

İnternetteki İLK "sanal" sahaf...

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

Bir Kitap ya da Osmanlı Tarihi İçin Yeni Bir Kaynak*

Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253/ 1836-1837), Yayına Hazırlayanlar: Abdülkerim Abdülkadiroğlu, İ. Hakkı Aksoyak, Necip Fazıl Duru, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, no:11, Ankara, 1998, XI+419 sayfa+124 ek.

Nuri ADIYEKE*

Osmanlı tarihi yazımı için çok farklı temel kaynaklara yenileri eklenmeye başlandı. Merkez bürokrasisinin belgelerinden başka, taşralarda düzenlenen kadı defterlerinin önemi çok önceden anlaşılmıştı. Nitekim, çok sayıda kadı defterlerine dayalı veya kadı defterlerinin yoğun olarak kullanıldığı çalışmalar yapılmıştır. Kadıların veya farklı taşra görevlilerinin genel anlamlı sicillerden farklı defterler de hazırladıkları bilinmektedir. Bunlar, nikah defterleri, karz defterleri, ferağ ve intikal defterleri gibi tek amaca yönelik defterlerdir.[1] Bu tür defterlerden birisi de jurnal defterleridir. Bu defterler pek fazla gün ışığına çıkmamıştır. Kitap, böyle bir defteri bilim dünyasına kazandırması açısından ilk ve oldukça önemlidir.

Kitap dört kısımdan oluşmaktadır. Abdülkerim Abdülkadiroğlu'nun dört sayfalık kısa bir takdim yazısından sonra defterin günümüz alfabesine çevrilmiş metni gelmektedir. 355 sayfalık bu metnin arkasında 62 sayfalık oldukça kapsamlı bir dizin bulunmaktadır. Dizin, kitap sayfasına göre değil defter sayfa ve kayıt numarasına göre hazırlanmıştır. Kitabın son kısmına da defterin tıpkı basımı konulmuştur. Bu haliyle kitap, oldukça kullanılışlı bir kaynak tıpkıbasımıdır. Zaten kitabı hazırlayanların da amacı budur. (s. IX)

Defter (kitap bundan sonra, defter esas alındığı için bu şekilde isimlendirilecektir), 15 Muharrem 1252 (Miladi 2 Mayıs 1836) ile 18 Şaban 1253 (M. 17 Kasım 1837)

---

* Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim üyesi.

1 Bkz. A. Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, "Newly Discovered In Turkish Archives: Kadı Registers and Other Documents On Crete" *TURCICA*, Tome 32, 2000, ss.447-463.

tarihleri arasını içeren bir buçuk yılı aşkın bir süreyi kapsıyor. Fakat bir çok yerde tarih atlamaları bulunmaktadır. Nedenleri üzerine fikir yürütemeyeceğimiz bu eksiklikler oldukça fazladır. Kayıtlarda, 24 Safer'den 27 Safer'e (s. 56), 28 Rebiü'l-ahir'den 17 Cemazie'l-evvel'e (s. 131), 20 Cemazie'l-evvel'den 11 Cemazie'l-ahir'e (s.137), 14 Cemazie'l-ahir'den 6 Recep'e (s. 143), 9 Recep'ten 30 Recep'e (s. 147), 4 Şaban'dan 26 Şaban'a (s. 153), 3 Ramazan'dan 29 Ramazan'a (s.160), 6 Şevval'den 4 Zilkade'ye (s.166), 15 Zilhicce'den 7 Muharrem'e (s.179) ve 13 Rebiü'l-ahir'den 12 Cemazie'l-evvel'e (s.266) atlanmaktadır. Bir buçuk yılı aşan süreli bir dönemi kapsayan bu defterde 340 günün kayıtları vardır. Dolayısı ile defter, yaklaşık bir yıllık rakamsal veriler sunmaktadır.

II. Mahmut reformlarından en önemlilerinden birisi nüfus sayımları ve nüfus denetimleridir. Bu çerçevede 1831 yılındaki nüfus sayımlarından sonra nüfus denetimleri yoğunlaşmış ve bu iş için taşrada "nüfus nazırı" veya "mukayyid"ler atanmıştır. Bu görevlilerin vazifeleri görev bölgelerinde doğum, ölüm ve giden-gelenlerin, yolculuk yapacakların defterlere yazımı idi. Bu dönemde, yolculuk ile ilgili sıkı düzenlemeler yapılmış, yolculuk yapacak kişilerin "mürur tezkeresi" alması zorunluluğu getirilmişti. Tezkere alacak kişi mukayyitten bir pusula alarak bunu kadıya götürüyor ve ayrı bir ilâm alıyordu. Kadıdan aldığı ilâmı tekrar mukayyide götürerek bu işe ayrılan defterlere kayıt yapıldıktan sonra mürur tezkeresini alabiliyordu Bu belgede kişinin adı, lakabı, nereden nereye gittiği, kaç gün kalacağı yazılıyordu. Ayrıca belgeyi başkası kullanmasın diye kişinin fiziksel tarifi de yapılıyordu.[2] Fakat yine de nadir olarak tezkeresiz yola çıkanlar olabiliyordu.[3]

Bir kente gelenler için de benzeri bir işlem yapılıp, mürur tezkeresi inceleniyor ve deftere kaydediliyordu. Günlük olarak yazılan bu deftere "*Jurnal Defteri*" deniliyordu. Bu defterlere kayıtlar cemaat esasına göre düzenlenmemişti; müslümanlarla gayrımüslimler karışık olarak yazılıyorlardı. Bu tür defterlere Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde nadiren rastlanmaktadır. Örneğin; 1251 yılı Şaban ayının ilk gününden sekizinci gününe kadar (M. 22-29 Kasım 1835) Murtaza Abad kazası jurnal defterinde kazaya gelen ve gidenlerin işlendiği 20 kayıt mevcuttur.[4]

1253-1254 Kastamonu Jurnal Defteri yukarıdaki çerçeveden çok daha fazla bilgiler sunmaktadır. Defterde, doğum, ölüm evlilik kayıtları vardır. Ölümlerin sebepleri, gelen gidenlerin yolculuk sebepleri defterde kayıtlıdır. Bunun yanısıra gün gün pazarlara gelen malların miktarları ve gündelik hayata ilişkin çok sayıda çarpıcı bilgi de defterde

2 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, T.T.K. Yay., Ankara, 1991, s.71.

3 Kadiri tarikatından Ali Nuri Efendi ve Süleyman Efendi'lerin yanında "*bilâ tezkere*" seyahat eden Hacı Mehmet Efendi'ye herhangi bir işlem yapılmamıştır fakat deftere not düşülmüştür. *Defter*, s. 175.

4 BOA., Cevdet Dahiliye, no:3166. İki adet ölüm kaydı vardır.

bulunmaktadır. Bu çerçevede defterin sunduğu veriler genel olarak üç başlık altında incelenebilir.

1-Nüfus verileri
2-Ekonomik veriler
3-Günlük hayata ait veriler.

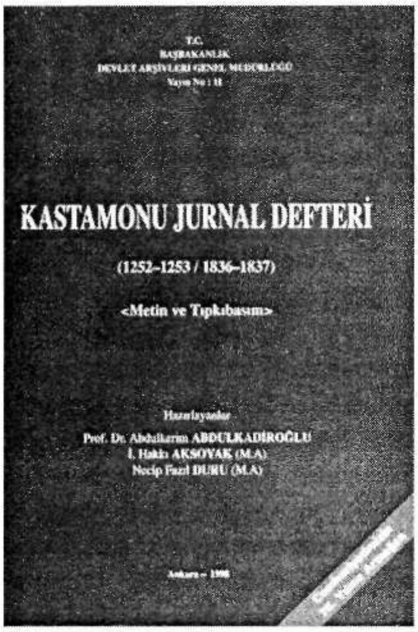

Nüfus verileri: defterde kente gelenler, kentten gidenler, doğumlar, evlenmeler ve ölümlerle ilgili nüfus değişmeleri tek tek yazılmıştır.

Defterde şehre gelişin üç türü zikredilmektedir. Birinci tür herhangi bir sebep için Kastamonu'ya bir süre için gelenler. İkinci tür, bir yerden bir başka yere giderken Kastamonu'ya gelip bir veya birkaç gün kalanlar. Bu tür gelmeler defterde *"rahrastı"* diye kaydediliyordu. Son olarak her hangi bir iş için daha önce Kastamonu'dan ayrılanların dönüş kayıtları yazılmaktadır. Bunlar kimi zaman da *"sıla-yı rahim arzusu"* ile Kastamonu'ya geliyorlardı. (s. 155)

Gelen kişilerin öncelikle nüfus defterlerinde olduğu gibi "fotoğrafı" betimlenmektedir. Uzun boylu, kır sakallı, yek çeşm vs. gibi. Daha sonra nereden geldiği veya hangi kazadan mürur tezkeresi getirdiği yazılmaktadır. Ardından her zaman olmasa da çoğu kez niçin geldiği yazılmaktadır. Kente gelme sebepleri, ticaret, aile ziyareti veya bir şeyhin ziyareti olabilmektedir. Kimi zaman da askerlik görevinden izinli veya tamamen dönmek gibi sebepler de görülmektedir. Gelenlerin eğer misafir ise nerede kaç gün ikamet edeceği veya (sonradan yazılan kayıtlarda) ikamet ettiği deftere yazılmaktadır. İkamet edilen yerler ya bir tanıdık hanesi veya bir tekke (s. 286, 310), olmaktadır. Her hangi bir üst düzey görevli geldiği zaman ise mesleğine göre ya *"şehir müdürü"*nün konağında (s. 7,116, 158...) ya müftü konağında (s. 140) veya bir başka kişinin konağında misafir ediliyordu. Önemli bir görevlinin *"...seray tabir olunur Konağ-ı kebirde Tatar odası"*nda misafir olması (s. 191) da bu konakların dışında bir konağı düşündürebileceği gibi, şehir müdürünün konağında bir odanın bu işe ayrılmış olabileceğini de akla getirmektedir. Böylesi bir imkâna sahip olmayanlar için kentte Tevella Ahmet Hanı, Acem Hanı, Hacı Mehmed Hanı, Nalbantoğlu Hanı, Ağacık Hanı ve Kurşunlu Han gibi önemli hanlar vardı. Anlaşıldığı kadarıyla hana verecek parası olmayanlar da çeşitli kahvehanelerde sabahlıyorlardı. Kentte kalanlar çoğunlukla

birkaç gün kalıyorlardı. Fakat kimi zaman bu süre bir aya kadar çıkabiliyordu (s. 28, 227).

Kastamonu'dan ayrılanlar için de benzeri işlemler yapılıyordu. Kaydı yapılacak kişinin işlemi nüfus defteri ile de ilişkilendirilerek, kişinin nüfus defterindeki hane numarası yazılıyor, yaşı ve fotoğrafı betimlendikten sonra nereye, niçin gideceği ve ne kadar süre kalacağı yazılıp eline müruriyesinin verildiği kaydediliyordu. Gidiş nedenleri incelendiği zaman farklı sebeplerle karşılaşılmaktadır. Çoğunlukla ticaret *(li ecli't-ticare)* önde gelen sebeptir. Bunun yanısıra, İstanbul'a veya başka bir yere mal almak için gidildiği de oluyordu. Bakkal malzemesi (s. 325), fincan (s. 236), penbe [pamuk] (s. 237, 333), astar (s. 236), demir (s. 265, 281, 326), attar emtiası (s. 263) bunların arasındadır. Kimi zaman rençberlik veya taş işçiliği yapmak için de başka bir yere gidilebiliyordu. Gitme sebeplerinden önemli birisi de *"ilim tahsili"* idi (s. 4, 84, 203, 243, 258...). Erzak temin etmek için yapılan seyahatlerin yanısıra kişisel olarak bir yakınından, oğlundan (s. 4), damadından (s. 5), dayısından (s. 302) yardım talep etmek için yol izni isteniliyordu. Bunun yanısıra, oğlunun (s. 326, 350) veya bir başka yakınının ziyareti de yolculuk sebepleri arasında görülmektedir. Bir kayıtta da bir kişinin *"alil olduğundan kendisine ilaç için"* Deraliye'ye gittiği yazılmaktadır (s. 318).

Yolculukların bir başka nedeni de resmi görevlilerin görevleri gereği yaptıkları yolculuklarıdır. Bunların da titizlikle deftere işlendikleri görülür. Herhangi bir iş için gelen görevlilerin yanı sıra görev süresi dolanlar da maiyetleri ile yer değiştirmektedirler. Kastamonu Naibi Mehmet Nafi Efendi ve ailesi 28 kişi Bolu'ya gitmek için Kastamonu'dan ayrılmışlardır (s. 214-214). Keza Kastamonu ve Viranşehir mütesellimi Mustafa Ağa ve maiyeti 14 Rebiü'l-ahir 252'de (M. 29 Haziran 1836) Kastamonu'ya gelmişlerdir (s. 113). Resmi görevlilerin içinde en çok askerlerin gelip gittiği görülmektedir. Görevine giden askerler, memleketlerine izinli gelen askerler, tamamen askerlik hizmetinden ayrılan askerlerin gelip gitmeleriyle ilgili defterde çok sayıda kayıt mevcuttur. Resmi olarak bir başka seyahat gerekçesi de miras sorunlarını halletmek (s. 200, 201, 208), alacağını tahsil etmek (s. 233) veya diğer resmi işleri (imamet beratı tanzim etmek gibi s. 77) takip etmektir.

Defterde dinsel amaçlı seyahatler görülmektedir. Birkaç dervişin yolculuğu (s. 347) veya bir şeyhin ziyaretinin (s. 4) yanısıra Halvetiye tarikatından olduğu anlaşılan Şeyh Şaban Dergahı bu tarihte kastamonu'da çokça ziyaret edilen yerlerden birisidir. Kimi zaman bir kişi (s. 204, 224) kimi zaman birkaç derviş (s. 271) kimi zaman da 16 kişilik gruplar (s. 334) Kastamonu'daki bu dergahı ziyaret ediyorlardı. Fakat kutsal seyahatlerin en önemlisi hac farizası yolculuğudur.

Hac ibadeti müslümanlar için farz olmakla beraber meşakkatli ve pahalı bir ibadet olduğu için herkesin yaptığı bir ibadet değildi. Dolayısıyla hacca gidenlerin sayısı da pek fazla değildi. Hacca gidenler *"...eda-yı fariza-yı hacc için canib-i Hicaz-ı mağfiret tıraza*

azimet şud" kaydı ile yazılmakta daha sonra da bu kişinin akıbeti sonradan kaydın altına yazılmaktadır. Defterde iki yıl içinde hacca gidenlerin sayısı 40 kişidir. Hac yolculuğu ortalama 9 ay ile 12 ay arası sürüyordu. (hesaplamalar için bkz: s. 144, 300, 325...) Fakat kimi zaman hacca gidenler bir yıl daha fazladan kalabiliyorlardı. Örneğin; Merdiye Medresesi talebelerinden Câbizade el-hac Mehmed Emin 21 Cemazie'l-ahir 1253'de (M. 22 Eylül 1837) hacca gitmiş ve 12 Rebiü'l-ahir 1255 tarihinde (M. 25 Haziran 1839) geri gelmiştir (s. 300).

Hacca gidenlerin 10 kişisi vefat etmiş geri gelememiştir. Humus'ta (s. 97), Antalya'da (s. 98), Mısır'da (s. 98, 261, 299), Cidde'de (s. 143) ve Mekke-i Mükerreme'de (s. 261) ölenler orada gömülmüşlerdir. Kimi zaman orada vefat edenlerin ölüm haberleri gecikerek ailelerine ulaşıyordu. 7 Rebiü'l-ahir 252'de (M. 22 Temmuz 1836) hacca giden Gökdere Mahallesi'nden Kösemoğlu el-hac Mustafa Efendi'nin Mekke'de öldüğünü hacılar iki yıl sonra, 1254 yılında haber vermişlerdir (s. 144).

Son olarak hiçbir sebep gösterilmeden yazılan yolculuk kayıtları vardır. Bazı kayıtlar *"...li maslahatin gidip gelmek"* veya *"li ecli's-seyaha"* denilip bırakılmıştır. Ayrıca kiracılık ve katırcılık da ulaşım sektöründeki zorunlu yolcular olarak sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Gidenlerin kaç gün için gittikleri bazen kaydediliyordu. Bu konuda dikkat çeken bir nokta, özellikle İstanbul'a gidenlerin kalış sürelerinin belirtilmiş olmasıdır. Bunun sebebi, İstanbul'a giriş çıkışın sıkı bir şekilde denetleniyor olmasıdır.[5] Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla verilen seyahat sürelerine uyuluyordu. Ticaret için 91 günlüğüne 17 Muharrem tarihinde Kastamonu'dan ayrılan debbağ Ömeroğlu Hafız bin Mustafa 19 Rebiü'l-evvel'de İstanbul'dan dönmüştür (s. 7). İstanbul-Kastamonu yolculuğu 19-20 gün hesaplanırsa (bu hesaplama için; s. 83, 202, 203) bu kişiye yolculuktan başka oradaki işlerini takip edecek bir zaman da kalıyordu. Yolculuk sırasında seyahat etmeye mani olacak bir hastalık olursa, kişi orada bir müddet dinleniyor bu durum elindeki mürur tezkeresine işleniyordu (s. 33).

Nüfus işlemleri ile ilgili kayıtlardan birisi de doğumların işlenmesidir. Defterde bu şekilde çok sayıda doğum kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlarda da ilgi çekici veriler bulunmaktadır. Örneğin; Araplı köyünde 65 yaşındaki Sofuoğlu Ali'nin, Zekiye ismini verdikleri bir kızı olmuştur (s. 19).

Defterdeki önemli işlemlerden birisi de evlilik kayıtlarıdır. Bu kayıtlarda kim ile kimin evlendiği, hangi tarihte, hangi mahkemeden izinname alınarak nikah işleminin yapıldığı yazılmaktadır. Bir örnek olarak; *"Kastamonu'da Kırkçeşme mahallesinden İnceoğlu kızı nam bikr-i baliğayı talibi Bey Çelebi mahallesinden Velioğlu Hüseyin bin Mustafa fi 25 Cemazie'l-ahir 253* [26 Eylül 1837] *tarihiyle ba-izinname-yi mahkeme-i Kastamonu bi hüsnü'r-rıza tezevvüc şud."* (s. 305) Defterde 185 adet evlilik kaydının varlığı düşünülürse, kadı

5 Çadırcı, agc., s.70.

sicillerinde yılda birkaç tane olan nikah işlemleri kayıtlarının,[6] sicillerden çok bu defterlerde aranması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Fakat deftere hiçbir şekilde boşanma kaydı işlenmemiştir.

Nüfus işlemlerinin son grubunu da ölüm kayıtları oluşturmaktadır. Kayıtlarda, kimi zaman *"bulul-u ecel-i mevudesiyle"* yani eceli geldiği için öldüğü belirtilmektedir. Bunun dışında veremden (s. 282), *"dik-i sadr"* (s. 169), şirpençe (s. 183) hastalıklarından birer kişi, *"huma-yı muhrike illetinden"* de iki kişi (s. 240, 284) ölmüştür. Berber Köse İbrahim'in altı yaşındaki oğlu Mehmed'i kuduz bir köpek ısırmış ve çocuk bir buçuk ay sonra iki gün içinde kudurarak ölmüştür (s. 62-63). Bir başka ölüm öyküsünü ise Kastamonu'dan Çiğil karyesine misafirliğe giden Hazinedaroğlu Said yaşamıştır. Köyün önünden geçen Daday ırmağına gelen sele bakan 4 yaşındaki Mehmet ve 7 yaşındaki Hatice suya kapılıp vefat etmişlerdir. (17 Mayıs'taki bu sel olağan bir bahar taşkını olsa gerek. s. 25.) Hukuksal prosedürün defterin düzenlenmesinin dışında kaldığı bir öldürülme olayı da kayıtlarda mevcuttur (s. 150-151).

1836 yılı Eylül ayının ilk günlerinden itibaren ölümlerde ani bir yükselme görülmektedir. İlk kez 20 Cemazie'l-evvel –252- (M. 2 Eylül 1836) tarihli ölüm kayıtlarında *"matunen fevt olduğu"* [taun-vebadan öldüğü] kaydı düşülmüştür (s. 136-137). Fakat yoğun ölüm kayıtları iki gün öncesinden başlamıştır. Bu tarihten itibaren Kastamonu'da bir veba salgını yaşanmıştır. Aslında bu olaydan birkaç ay önce 13-14 Safer'de (M. 30-31 Mayıs 1836), Kastamonu'ya bağlı Kozyaka köyüne tabi Ballık Divanı'nda 17 kişi ölmüştür. Tek bir evde aynı günde 4 kişinin birden ölmesi (s. 40), bu köyaltı yerleşimde vebanın başlamış olabileceğini düşündürmektedir. 18 Cemazie'l-ahir 1252 (M. 30 Eylül 1836) gününden 18 Şaban 1253 (M. 17 Kasım 1837) tarihleri arasında 92 günlük kayıtta toplam 311 kişi vebadan ölmüştür. Bu sırada Kastamonu'da vebadan günlük ölüm sayısı 1 ilâ 14 kişi arası değişmekteydi[7]

Salgının yaşandığı dönemlerde Kastamonu'ya geliş gidişler devam etmektedir. Bu çerçevede kente gelen yabancıların da vebadan öldüğü oluyordu. İran ahalisinden kehhal Abdülkerim 3 Cemazie'l-evvel 253'de (M. 5 Ağustos 1837) Kastamonu'ya gelmiş, Hacı Ömeroğlu konağında misafir olmuş ve ayın son günü *"matunen fevt olmuştur."* (s. 311). Benzeri şekilde Alaiyeli Hasan bin Mehmed, Karadeniz tarafına giderken 7 Rebiü'l-evvel 253 (M. 11 Haziran 1837) tarihinde Tevella Hanı'na *"rahrast"* olarak yerleşiyor (s. 233). Fakat hastalanıp bu handa kalıyor ve 18 gün sonra taundan burada vefat ediyor (s. 250). Keza, Numaniye Medresesi talebelerinden Hacı Abbaszade Ali Efendi üçaylar için çevreden erzak toplarken Taşköprü kazasında vebaya

6 Nuri Adıyeke, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemi Evlilikleri", *Pax Ottomana, Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Yeni Türkiye, Ankara, 2001, s. 122-123.

7 1836 yılında Anadolu'nun bir çok yerinde veba başlamıştı. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev: Serap Yılmaz), Tarih Vakfi Yurt Yay., İstanbul, 1997, s. 60, 61.

yakalanmış ve ölmüştür (s. 325).

Veba karşısındaki toplumsal tavrı incelemek şüphesiz ki bu defterden mümkün değildir[8]. Bu dönemde nüfus olayları çerçevesinde Kastamonu'dan belirgin bir kaçışa rastlanmamaktadır. Tek bir kayıt açıkça yazmasa da böyle bir kaçışı çağrıştırmaktadır. Kastamonu Akmescit Mahallesi'nden İran asıllı hekim Ali Efendi ve zevcesi Ayşe hatun ve oğlu Tahir 27 Recep 253'de (M. 27 Ekim 1837) "*li ecli't-tababe*" İskilip tarafına gitmişlerdir (s.337).

Kastamonu'da ölenler memleketlerine bildirildiği gibi bir başka yerde ölen Kastamonu defterine kayıtlı olanlar da buranın mukayyitliğine bildiriliyordu.

Ekonomik Veriler: Defterde iki çeşit ekonomik kayıt mevcuttur. Bunların biri nüfus vukuatı esas alınarak hazırlanmış verilerdir. Yukarıda örneklendiği gibi mal almak veya satmak için yolculuğa çıkanların kayıtlarından elde edilen veriler önemli bir gruptur. Bu kayıtlardan alınıp satılan malların listelerini çıkarmak mümkündür. Ayrıca, bölgenin küçük ve orta ölçekli ticaret için de bir geçiş merkezi olduğu da kayıtlardan anlaşılmaktadır. Mal satmak için kente, Yalvaç (s. 72), Manisa (s.242), Şam (s. 345) gibi kentlerden başka İran'dan da tüccarlar gelmiştir (s. 140).

Bölgedeki Yapraklı Panayırı'nın çok önemli bir hareketlilik oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kastamonu'dan bu panayıra çok sayıda tüccar ve zanaatkarın gittiği görülmektedir. 18-23 Temmuz tarihleri arasında, Yapraklı Panayırı'na "*la ecli't-ticare*" 11 kişi, 24 Temmuz'dan 26 Temmuz'a kadar üç gün içinde ise 132 kişi gitmiştir. Bunların yoğunluktan dolayı mürur işlemleri tek kayıtla yapılmıştır. Daha sonraki günlerde ise 8 kişi daha adı geçen panayıra gitmiştir (ss. 98-113). 13 Ağustos'tan itibaren de geri dönüşler başlamıştır (s. 123). Kayıtlardan, panayırın yaklaşık üç haftalık bir süre için olduğunu çıkarabiliriz. Ertesi yıl panayır biraz daha geç bir tarihte kurulmuştur. Bu kez Kastamonu'dan panayıra gidenlerin sayısı 15 Ağustos'ta 26 kişi, 16 Ağustos'ta 11 kişidir (s. 267-268). Bir önceki yıla göre panayırın daha sönük geçtiği düşünülebilir. Hele 1837 yılı panayırında güvenliği sağlamak için, Çorum ve Kastamonu redif askerlerinden 150 kişilik bir süvari birliğinin oluşturulduğu düşünülürse (s.276), bu panayırın güvenlikle ilgili bir sebepten dolayı sönük geçtiği düşünülebilir.[9]

Panayıra gidenler her ne kadar deftere toplu olarak yazılsalar da "*yedlerine ayrı ayrı mürur tezkeresi natık olduğu*" (s. 267) özellikle belirtilmiştir. Yine bu kayıtlarda müslümanlarla birlikte çok sayıda gayrımüslimin de bu panayıra katıldıkları anlaşılmaktadır.

İkinci tür ekonomik veriler, doğrudan bu amaca yönelik kayıtlardır. Defterde gün

8 Bu konuda bkz: Panzac, *age.*, s.147 vd.

9 Panayırlar için bkz: Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları, (18. 19. Yüzyıl)*, Eren Yay. İstanbul, 1996. Özellikle güvenlikle ilgili, s. 100 vd.

gün Kastamonu pazarlarına gelen malların miktarları yazılmıştır. 10 ve 11 Zi'l-hicce 252 (M. 18-19 Mart 1837) günlerinde bayram olduğu için pazarlara mal gelmemiştir (s.174-175). Bunun dışındaki 338 günde Kastamonu pazarlarına gelen toplam mallar şöyledir.

1-Kapan-ı Dakik Hanı'na gelen mallar; dakik 11963 yük, tuz 2353 yük.

2-Şair Pazarı'na gelen mallar; şair 3245 kile, siyez 66 kile, fiy 5 kile.

3-Kapan-ı Penbe Hanı'na gelen mallar; penbe 617 yük, demir 358 yük, pirinç 189 yük, üzüm 121 yük, leblebi 46 yük, pekmez 45 yük, sabun 34 yük, fındık 20 yük, sade yağı 5 yük, bezir yağı 5 yük, boya 5 yük, nohut 5 yük, bal 5 yük, peynir 2 yük, incir 2 yük, mercimek 1 yük.

4-Han-ı Cedid'e gelen mallar; kahve 67 yük, limon 1yük.

5-Yanık Han'a gelen mallar; duhan 14 yük. Buradan bu hanların sektörel ihtisaslaşması da hemen anlaşılmaktadır.

Günlük hayata dair diğer kayıtlar: Bu konuda çok çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Kayıtların bir kısmı askeri konularla ilgilidir. Bunların bazıları askerlerin, rahatsızlık veya ihtiyarlıklarından dolayı askerlikten tamamen ayrıldıkları için düşülen kayıtlardır. (Bu konuda örnekler sayılamayacak kadar çoktur. s. 12, 15, 28, 79, 80, 346....) Bu kayıtların incelenmesinden, askerliğin sonlanması ile ilgili istatistiksel veriler elde etmek mümkündür. Askeri açıdan bir başka konu ise Kastamonu'da oluşturulan redif taburu ile ilgili bilgilerdir.

"Asakir-i muntazama-i şahane kaymakamlarından Devletlü Osman Bey" redif taburunun kurulması ve talimi için görevli olarak Kastamonu'ya gelmiş (s. 66) ve redif taburu eğitimine başlamıştır. Yapılan eğitim çalışmaları de kayda giriyordu. (s. 94-95, 103, 114, 117, 122, 158, 221) 15 Rebiü'l-ahir 252'de (M. 30 Temmuz 1836) cümle ahali, mütesellim, kaymakam ve ileri gelenlerin önünde büyük bir talim gösterisi yapılmıştır (s. 114-115). Redif taburunun silah ve malzemeleri İstanbul'dan gönderiliyordu (s. 226). Redif taburu ile ilgili son kayıt 18 Cemazie'l-evvel 252 (M. 31 Ağustos 1836) tarihinde Kastamonu, İsmail Mahallesi'nde Hasan Celilzade bahçesinde kışla inşası yapımına karar verilmiş olmasıdır. Ahali, kadı, âlimler, imamlar, hatipler, şeyhler, memleketin ileri gelenleri büyük ve küçükleri buraya toplanmışlar ve mimar halifesi, marangozlar, taş ustaları, ameleler ve bütün görevlilerin hazır olduğu bir şekilde kışlanın temeli atılmış ve inşasına başlanmıştır. (s. 132-133).

Günlük hayat detaylarından biri, defterde ilginç bir ihtida kaydı bulunmaktadır. 15 Recep 1253'te (M. 15 Ekim 1837) Fransız tebaasından yirmi beş yaşlarındaki doktor Bartelemi Valiz, Fransız pasaportu ve merkezden aldığı mürur tezkeresiyle Samsun'a giderken Küretünnühas kazasında misafir olmuştur. Bu sırada kendisi Müslüman olmak istemiş ve bu amaçla Kastamonu'ya gelmiştir. Kastamonu'da müftü ile birlikte

mahkemeye başvurmuş ve kelime-yi şahadet getirerek Müslüman olmuştur. İsmi Abdullah mahlası da Necati "*tesmiye olunup*" tescil olunmuştur (s. 324).

Gündelik hayatın başka detaylarına ait bilgiler de deftere işleniyordu. Örneğin; 5 Rebiü'l-evvel 252'de (M. 20 Haziran 1836) İsfendiyar Bey Mahallesi'nde Çolak Mustafa'nın evinde gece saat altı sıralarında kaza ile yangın başlamış ve Kastamonu mütesellimi Abdurrahman Ağa'nın kapı halkının yoğun gayretleri sonunda alevler başka bir yere sıçramadan söndürülebilmiştir (s. 168). Başka bir kayıtta da Kastamonu'da Kadiri Hankahı bitişiğindeki Cami-i Şerif'in yandığı, daha sonra da emr-i hümayunla tamir edildiği belirtilmektedir. Bu cami şadırvanına, Topçuoğlu Camisi önündeki sudan getirtildiği de anlaşılmaktadır (s. 57).

Defterde kutsal günlerle ilgili kayıtlar da yazılmıştır. 10 Zi'l-hicce 252'de (M. 18 Mart 1837) Kurban Bayramı olduğu belirtilmiştir (s. 173-174). 12 Rebiü'l-evvel 1253 günün de (M. 16 Haziran 1837) Mevlüt Kandili olduğu kaydedilerek, cami, mescit ve tekkelerde peygamber ve sultan adına dualar okunduğu yazılmıştır (s. 238).

Yukarıda farklı yerlerde verilen kayıtlardan, kadılık değişimi, hastalıklar, yol mesafe tespitleri, pazara gelen malların mevsimsel dağılımları gibi yüzlerce bilgi tespit etmek mümkündür. Sorulacak farklı sorular şüphesiz yeni bakışlar da doğurabilecektir.

Kastamonu Jurnal Defteri'nin yayımında uygulanan kimi teknik hususlar için de bir iki şey söylemek gerekir. Bu tür yayınlardaki en önemli sorunlardan birisi yer ve kişi isimlerinin okunmasıdır. Küçük yerleşimler ve özellikle gayrımüslimlerin isimlerinin okunması sorunlar oluşturmuştur. Şüpheli olan okunuşların yanına "?" konulmuş hiç okunamayan isimlerin yerine "_____" konulmuştur. Bununla birlikte, metnin tıpkı basımının arkada verilmiş olması yeni okuma girişimlerine olanak vermektedir.

Bu yararlı yayında, benzer çalışmalarda belki de kaçınılmaz kimi tarihleme hatalarına rastlamaktayız. Bir kısmının basım hatası veya küçük dikkatsizlikler olabileceğini düşündüğümüz (s. 124, 2 değil 22 Rebiü'l-ahir olacaktır; s. 250, 23 değil 26 Rebiü'l-evvel olacaktır; s. 267, 12 değil 13 Cemazie'l-evvel olacaktır; s. 270, 13 değil 16 Cemazie'l-evvel; s. 159'daki tarih de 3 Şaban değil 3 Ramazan olacaktır) tarih hatalarının yanısıra, kimi zaman yanlış okumadan kaynaklanan hatalar da yapılmıştır. Sayfa 169 ve 170'te "RA" Zilkade olarak okunmuştur. Halbuki bu harfler diğer sayfalarda okunduğu üzere Rebiü'l-evvel olarak okunmalıdır. Şüphesiz ki bu küçük hatalar ne kitabın kullanılmasında sorun oluşturmakta ne de onun değerine halel getirmektedir.

Sonuç olarak, bu yayanla XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi için yepyeni bir kaynak ortaya çıkmıştır. Emeği geçen ve katkısı olan herkese teşekkür borçluyuz. Umudumuz, Osmanlı tarihi için böylesi yeni temel kaynakların bulunup bilim dünyasına kazandırılmasıdır.

Abstract

This is a review of the scholarly edition of one of the rare Ottoman archival documents known as *Jurnal Defteri*, published in 1998 by the State Archives of Turkey, and a brief analysis of its content within the context of 19th century Ottoman social life in the Anatolian province of Kastamonu. It also emphasizes the importance of the publication of similar rare sources and points to certain technical characteristics of such publications.

Keywords

Ottoman, Kastamonu, Jurnal Defteri

Kiliseye, Şehre ve Mecaza Dair...*

Hakan KAYNAR**

St. Augustinus kiliseyi Tanrı'nın kurallarının hâkim olduğu gökyüzü devletinin yeryüzündeki temsilcisi olarak görüyordu. Bundan asırlar sonra St. Denis Manastırı'nın baş rahibi Suger ise, insan aklının hakikate maddî olanlar aracılığıyla ulaşabileceğini söyledi. Başka bir deyişle manevî-soyut esenliğe kilisenin duvarları arasından ulaşılabilirdi. Bu çalışmada ortaçağ şehrinde kilisenin şehir dokusu içindeki yeri ve mimarî metaforları ele alınacaktır. Okuma kilisenin fizikî yapısına dairdir. İlk önce kilise ile şehir dokusu arasındaki ilişki sonra da kilise, yapısal olarak göstergeleriyle birlikte okunacaktır.

Kilise Ortaçağ dünyasının merkeziydi. Dünyevî otoritenin minimize olduğu ve göçlerle gelen barbar kavimlerin kaotik etkisiyle şehirlerin hızla boşaldığı bir dönemde zamanın tek örgütlü kurumu olan kilise ayakta kalabildi. Dönemin bu yokedici rüzgarına direnebilen şehirler arasında piskoposluk merkezi olanların oranı oldukça önemlidir ki bu da kurum olarak kilisenin sahip olduğu iktidarın "tek"liğine işaret eder. Öte yandan tacını Papa'nın elinden alan Charlemagne'ın, ele geçirdiği heterojen coğrafyayı mümkün olan tek bir ortak noktada toplama amacının bir aracı olarak fethettiği yeni bölgelerde yeni psikoposluklar kurması yine bu dinsel kurumun dünyevi otorite için

* Bu küçük çalışma bir 'merak etme'nin sonucudur. 'Merak' Gümeç Karamuk hocamızın verdiği "Avrupa Tarihi" derslerinin sonunda bir doktora ödevine dönüştü. Kendisine hem böyle bir dönüştürmeye izin vermesinden dolayı hem de metnin son hali üzerinde yaptığı önemli düzeltmeler için teşekkür ederim. Yine, hocam Mehmet Özden'e son tashihdeki titiz yardımı için minnetdarım. Hatalar elbetteki bana aittir.

** Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü.

önemini gösteriyordu. Almanya'daki Osnabrück şehri bunlardandır. 783 yılında Saksonlardan alınan şehirdeki Königshof isimli tepe, kilise binası için korunaklı bir yerdi. Şehrin en eski bölgesini katedral, katedral okulu ve diğer dinî binalar oluşturuyordu. Sonraki dönemlerde de katedralin sivrilen gölgesi gün boyunca etrafındaki binaların üzerinde dolaştı. (Gutkind, 1964: 247)

Şehrin hayatta kalmasını sağlayan bu dinî binalar onun fiziksel manzarasına olan hâkimiyetleriyle de şehirdeki gündelik yaşamın içindeki önemlerini gösteriyorlardı. Evler, sokaklar mahallelerdeki kiliselere ve büyük kiliseye göre şekilleniyordu.

I. Kilisenin Şehri ya da Şehrin Kilisesi

> *"Her şey tanrıdan diye düşündü, her şeyin iki anlamı var, biri açık, biri gizli. "Bu yılandır" diyorlar, zihinleri daha öteye gitmiyor, ama Tanrı'nın zihni, görünenin ardındakini görüyor, onun gizli anlamını anlıyor"*
>
> Kazancakis, *Günaha Son Çağrı*

Büyük ve görkemli kapıların arasında sıkışmış, yoğun yapılı, dar sokaklı ve içine aldığı herkese kendi özgürlüğünü veren bu küçük şehirlerde kiliseler bir cemaat evi görevini görüyorlardı. Şehrin siluetinde elbette ki kiliseler ve özellikle gotik dönemin yapıları olan katedraller kendilerini hemen belli ederlerdi. Kilisenin yapı olarak bu dominant karakteri aslında siyasi bir gerçekliğin taşa bürünmüş haliydi. Bütün ortaçağlar boyunca piskoposlar ve manastır rahipleri şehrin yönetimine hep ortaktılar. Bu ortaklığın somut mekânı ise kiliseydi. Çünkü şehir konseyi için ayrı bir mekan oluşmadan önce kilise binaları bu toplantılara evsahipliği yapıyordu. Bunun bir örneği, Lucca'da Rönesans'a kadar devam etmiş olan şehir meclisinin kilisede toplanmasıydı. (Kostof, 1992: 84)

Ortaçağ şehirleri "kendiliğinden"dir. Kendi doğal akışları vardır. Bir güç tarafından planlanmamıştır. Bu yüzden karmaşık bir plana sahiptirler. Bu karmaşıklık elbette ki şehre yabancı olanların düşüncesidir. Şehir sakinleri ise o "karmaşıklığa" aşinadır. Bu şehirlerin çoğu bir katedralin ya da manastırın çevresinde gelişmiştir. Ancak katı bir genellemeyi kabul etmeyecek faklılıklar da vardır. Güney Fransa'daki bir çok şehirde, katedral merkezî bir konumdadır ve şehir sokaklarının dağılımı ile pazarın kurulduğu bölge ona göre belirlenir. Bunun aksine küçük İngiliz şehirlerinde merkezde pazar yeralır, katedral ya da şehrin en büyük kilisesi ise pazara yakın bir yerde, arkadaki sokaklardan birine sıkışmıştır. İtalyan şehirlerinin özgünlüğü ise Duomo* 'ların

* İtalyan katedrallerine verilen isim. Alman katedralleri de aynı isimle (Dom) anılırlardı. Muhtemel ki bu ismi şehir manzarasının ve yapının içinin tek hakimi olan "dome"dan yani kubbelerinden alıyorlar.

merkeziliğinin lonca ya da meclis binasının bulunduğu meydanla dengelenmesinde saklıdır. (Hohenberg-Less, 1985: 32) Sokak planları ve şehirdeki kamusal alanların taksimi, dinî ve siyasî kurumların önemini vurgular. Bu açıdan İngiliz şehirlerinde ticaretin merkeziliği ve arka sokaklardan birine sıkışmış kilise, iktidar ile diğer öğelerin farklı hiyerarşisine; İtalyan şehirlerindeki iki merkez ise, şehir yönetimini kilisenin elinden alan agresif komünlerin gücüne işaret eder. (Hohenberg-Less, 1985: 32) Bütün bu formsal farklılıkların bir anlamı vardır. Yukarıdaki Osnabrück gibi diğer Alman örnekleri Konstanz, Mainz, Passau gibi şehirlerdir. Özellikle Mainz'ın kısa hikâyesi, ortaçağlara kadar ve ortaçağlar boyunca Avrupa şehirlerinin geçirdiği evrelerin tipik bir özetini verir.

Yukarı Ren bölgesindeki bu şehir başlangıçta bir Kelt yerleşimiydi. Roma işgali Ren kıyılarını kapladığında Romalılar, burada Kelt tanrısı Mogo'ya –Işık Tanrısı- adanmış bir şehir buldular. M.Ö. 38'de burada artık Mogontiacum ve nehrin öte yakasında kurulmuş bir kale vardı. Bir köprüyle birbirine bağlanan bu ikisi, yukarı Ren bölgesinde Roma İmparatorluğu'nun önemli bir şehir merkezini oluşturuyordu. Ancak Pax Romana'nın sona ermesiyle bir çok şehir gibi o da boşaldı. Şehrin içindeki çoğu geniş alan tarla olarak kullanılmaya başlandı. Aynı kaderi paylaşan çoğu şehrin tekrar uyanışı Karolenj dönemini bekleyecekti. Bu esnada Roma döneminden kalma ızgara planlı sokaklar kayboldu, Roma yerleşimin merkezine ise kilise yerleşti ve onun etrafında şehrin çekirdeği oluşmaya başladı. Başpiskopos Willigis'in inşası olan Mainz Katedrali şehre hâkimdi. Sonraki yıllarda bu katedral burjuva evleriyle kuşatılacaktı.(Gutkind, 1964: 273)

Şehirlerin yerleşim formaları iktidarın elden ele yolculuğunu izlemek için oldukça elverişlidir. Ulm ve Pisa dinsel hakimiyetin yıkıldığını gösteren formlara sahiptir. Ulm'de bölgenin merkezi olan kilise, Reichenau manastırına bağlı olarak şehrin dışındaydı. Oysa sonraki katedral, şehirlilerin parası ve şehir meclisinin denetimi ile yapıldı. Yukarda bahsi geçen katedrallerin aksine Ulm Katedrali mevcut bir şehrin içine dünyevî bir el tarafından, o elin sahiplerince seçilmiş bir yere: şehrin merkezine yerleştirildi. Ne manastıra, ne de piskoposa bağlıydı. (Kostof, 1992: 85) Şehir, kendisine gelenler gibi, kendisini de özgürleştirmişti. İtalya şehirlerinin Duomo'ları yapımı yıllar boyu süren binalardı. Pisa'da 11. yüzyılda eskisinin yerine geçen katedral kompleksinin inşaatı 1063'te başladı. Sicilya'daki Normanları desteklemek için düzenlenen sefer sırasında yapımı başlayan kilise, ilk Haçlı Seferi'nden yirmi yıl sonra kutsandı. Rainaldo'nun genişlettiği yapı, Bonanno'nun bronz kapılarıyla tamamlanan yeni cephesi ile 1180'de tamamlanmıştı. Kompleksin diğer yapıları olan vaftizhane (1152) ve kulenin (1173) yapımı bütün Tiren kıyısının I. Friedrich'ten vergi aldığı, Pisa'nın en güçlü olduğu yıllarda tamamlandı. Katedralin çevresinde bir anıtlar koleksiyonu yerleştirilmesi için boş bir alan bırakıldı. Bu Ortaçağ İtalya'sı için alışılmadık bir tasarımdı. 1286'da çıkan bir yasa ile bu kompleksin çevresindeki alan diğer yapılardan sonsuza kadar arındırıldı. (Benevolo, 1995: 53) Aslında bütün bu inşaat süreci ve

planlamanın siyasî anlamları vardı. Katedral ve diğer yapılar, Sicilya'daki Müslümanlara karşı zafer kazanan Pisa'nın rakipleri Cenova ve Lucca'ya karşı güç gösterisinin bir parçasıydılar. Kompleksin şehirden ve diğer yapılardan tecrit edilmesinin de bir sebebi vardı. Bu yapı piskoposun sarayı ile bütünleştirilmemişti. Oysa Sicilya'nın eskiden beri en önemli şehri olan Palermo'daki katedral, hemen batısındaki piskoposluk sarayıyla kendisini bağlayan kemer sebebiyle idarî bütünlüğünü fizikî olarak da okunur kılar. Pisa'daki ayrılık ise katedralin şehir hükümetiyle olan gizli ilişkisini görünür hale getiriyordu. (Kostof, 1992: 85)

Palermo Katedrali

Pisa'daki tecrit ortaçağlarda bir tasarım istisnasıydı, ama tek değildi. Speyer'de bütün şehir sanki katedrale göre kurulmuştu. Şehir yukarıda bahsi geçen Alman şehirlerinin öyküsünü paylaşır. Eski bir Kelt yerleşimiydi. M.Ö. 10 yılında buraya bir kale inşa edilecek, M.S. 74 yılında kale bir şehre dönüşecek, ama Romalıların tarihin sahnesinden çekilmeleriyle Ren kıyısındaki bu şehir de terkedilecektir. Karolenj hâkimiyetinde şehir, diğer örneklerde olduğu gibi bir idarî merkezdir. Eski kalenin üzerinde yükselen katedral aynı zamanda şehrin ilk çekirdeğinin de üzerindedir. Katedral ile Ren üzerinde bulunan ve şehre girişi sağlayan köprü (Altpörtel) arasındaki çarşının kurulduğu büyük cadde şehrin en önemli eksenidir ve hâlâ taşıdığı Marktstrasse ismi ile bu geçmişini çağrıştırır.

Katedralin bulunduğu yer, yani eski 'castrum', Ren Nehri'nin üzerinde oluşmuş bir setin üzerindeydi. Şehir bir yelpazeyi andırıyordu ve bu yelpazenin en ucunda bulunan katedral cadde ve sokakların yerleşimi düşünüldüğünde bütün şehrin kendisine yöneldiği bir konumdaydı. Bu yapı çok sonra, Paris'in ile Versailles sarayı arasındaki fiziki ilişkiye benzer. Huniyi andıran bu planda geniş kenarda Paris karşısında ise Versailles vardı. (Elsen, 1972: 244) Ancak Speyer'de aynı noktada sivil otoritenin sarayı değil, kilise vardı. Bu tasarlanmış perspektif, şehirlerin kendiliğinden oluştuğu Ortaçağ dünyasında önemli bir istisnadır. Ortaçağ mekan kavramı, spontane oluşumundan kaynaklanan çeşitli bakış noktalarına sahiptir. Şehre giren birinin gözleri çeşitli yapıların dominant olma mücadelesinin bir sonucu olarak farklı faklı noktalara odaklanabilir. Ancak Speyer Katedrali, bakış açısının tek bir odakla sınırlandırılması açısından bütün Ortaçağlar boyunca yegane örnektir. Köprüden geçerek, kapıdan girildiğinde insan sadece katedrali görür, oysa şehrin içindedir. Bütün şehir sanki Katedral'in haç dolaştırılan büyük avlusu gibidir. Speyer'deki Katedral sadece bu özelliği ile değil, Rotterdamlı Erasmus'un'da söylediği gibi sonraları Alman imparatorlarının buraya gömülmesiyle soylu ve yüce bir yer olmasıyla da kendisine özgü bir hikâyeye sahiptir. (Gutkind, 1964: 277)

Eski Roma şehirlerinin çoğunun ayakta kalmasını sağlayan piskoposluklar kadar dönemin şehirlerin canlanmasını sağlayan en önemli etken zanaat ve ticaretti. Bu ikisi de ortaçağın diğer başrol oyuncuları olan kilise ve devlet kadar şehirlerin fiziki oluşumunda pay sahibiydiler. Ya Floransa'da, Duomo Sta. Maria del Fiore ile Palazzo Signoria'nın arasında, yani dinsel ve siyasal merkezin ortasında, üyeleri oldukların loncaların desteğiyle yapılan Orsan Michele Kilisesi gibi şehrin belli bir bölümüne tek bir yapıyla müdahale ediyorlar, ya da Leicester ve Ghent'de olduğu gibi şehrin fizikî manzarasının bütününde belirleyici rolü oynuyorlardı.

Leicester, Orta İngiltere'nin doğusunda, Soar nehrinin kıyısında, Romalılar tarafından inşa edilen bir kalenin üzerinde kuruldu. 7. yüzyılda piskoposluk merkezi olmasıyla önem kazandı. Anglosakson krallığı zamanında hâlâ olduğu gibi Leicestershire bölgesinin merkezi haline geldi. Norman istilâsından sonra şehrin çevresindeki kırsal bölge için önemi artmaya devam etti. Kral William tarafından şehirde bir kale inşası emri verildi. 1086'da şehirdeki 2000 bin kişi 378 evde yaşıyor ve altı kilisede ibadet ediyordu. Ortaçağ'da Leicester, diğer nehir kıyısı şehirleri gibi karşı kıyıya genişlemedi. Soar'ın sağ kıyısında, Roma yerleşimi formunu, dikdörtgen biçimini korudu. Doğu, Batı, Kuzey ve Güney'de birer kapısı vardı. Kuzeyi ormanla kaplı olan şehir diğer yönlerden Lincoln piskoposuna ve büyük Norman ailelerine ait topraklarla çevrilmişti. 13. yüzyılda şehir dokuz 'parish'* e ayrıldı. Şehir hastane ve tarikat evleriyle

* parish: bir papazın idaresindeki mıntıka.

kaplandı. Tarikatlara ait olan evler daha çok şehrin fakir olan bölümünde, kuzeydeydiler. Kapılardan gelen yolların birleştiği yerde ticaret merkezi vardı. Ticaret bu merkezin güneydoğusunda da yoğunlaşmıştı. Kasaplar ve onların celephaneleri Doğuda da olduğu gibi nehrin kıyısındaydı. (Hohenber-Less, 1985: 24) Şehirde bulunan bütün bu özelliklerin anlamı, orada olmayanlar düşünüldüğünde netleşecektir. Leicester'da İtalyan şehirlerindeki gibi dominant bir Duomo'nun olmayışı, kiliselerin rastgele şehir coğrafyasına dağılması ve şehrin kapılarından gelen dört ana yolun birleştiği kavşakta pazarın kurulması, Leicester'ın düz hikâyesini anlamlı hale getirir. Dahası Leicester'daki şehir meclisi binasının da gerçekte bir loncaya ait binada toplanıyor olması, şehrin ne dinin ne siyasetin hakimiyetinde bulunduğunu gösteriyor. Şehirdeki kamusal hakimiyet ticaretin elindeydi (Hohenberg- Less, 1985: 24) ve bu da şehrin fiziki formunu belirlemişti.

Ghent'le ilgili hikâye ise, 1060 dolaylarında olaylara tanık olduğu söylenen bir keşişin yazdığı Miracula St Womari efsanesinden, Ortaçağ şehrinin önemli tarihçisi Henri Pirenne (1994: 113) tarafından aktarılmıştır. Şehir halkı, "kaynaşan arılar gibi" oraya gelen bir rahip alayını karşılamaya gider. Bu Kutsal ziyaretçileri önce kalenin içindeki St. Pharailde Kilisesi'ne götürürler. Sonraki gün ise, 'portus'ta daha yeni yapılmış olan

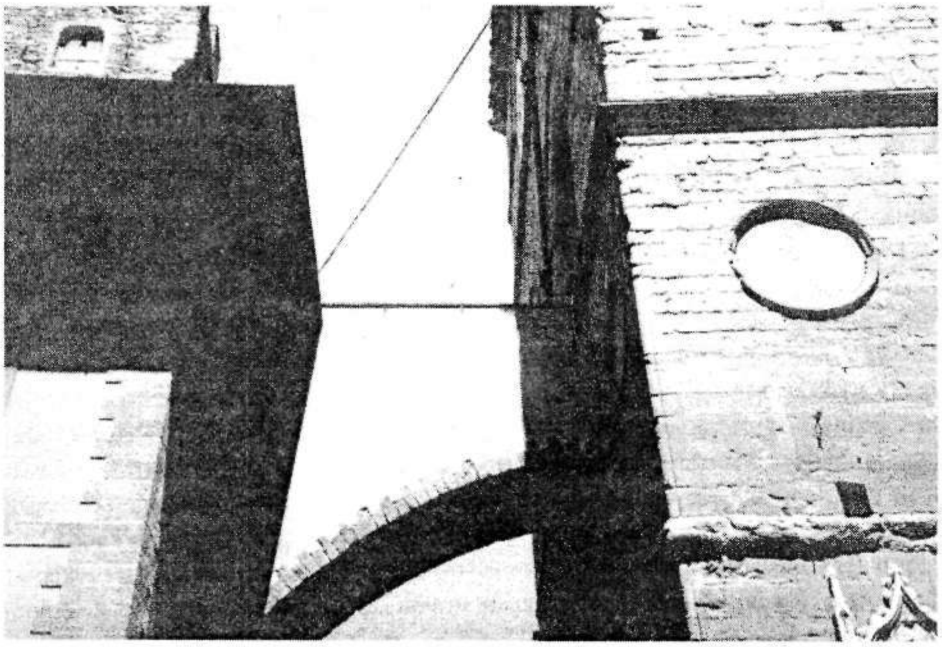

Orsan Michele kilisesi ve yün tüccarları loncasını birbirine bağlayan kemer

Vaftizci Yahya Kilisesi'ne giderler. Pirenne, burada farklı köken ve nitelikte iki yerleşim yerinin yanyana bulunduğunu söyler. Birincisi kale, ikincisi ise pazardır. Şehir de tüccarların olan bu ikincisinin giderek diğerini içine almasıyla oluşmuştur.

Floransa'daki Orsan Michele kilisesi, Duomo ile Palazzo Signoria'yı birbirine bağlayan "Via Del Calzaoli" üzerinde, caddenin her iki yakasındaki yapıların arasında, düz ve gösterişsiz arka cephesiyle pek dikkatleri çekmez. Burası 1337'de üstü kapalı bir buğday pazarı olarak inşa edilmiştir. 895 yılında burada bulunan San Michele in Orto kilisesinin yerine inşa edilen pazar bir yangın geçirdikten sonra 1350'lerde tekrar yapıldı. Kilisenin öyküsü aslında, bu pazarın içindeki bir sandıkla başlar. Sandık Meryem'in bir resmini muhafaza etmektedir ve sözü geçen yangında zarar görmeden kurtulur. Bu sandığa dair şaşılacak derecede bir bağlılık vardır öyle ki kendisini ona bağlı olarak tanımlayan bir birlik de kurulur. Pazar yenilendiğinde sandık yine pazarın bir köşesine yerleştirilir. Birlik giderek daha fazla para kazanmaya başlar. 14. yüzyılın sonlarında sandık, pazarın kiliseye dönüştürülmesi sırasında dışarı çıkarılacaktır. (Giraud, 1985: 56) Kilise, dönemindeki Gotikten Romanesk stile dönüşün bir örneğidir, ama ne araları kırmızı tuğlalarla doldurulan kemerleri ne de kilisenin dış yüzeyleri boyunca çeşitli loncalar tarafından sahiplenilen azizlerin heykelleri, kiliseyle yanındaki yün tüccarlarının lonca binasını birbirine bağlayan köprü kadar ilginçtir. Burası, 12. yüzyılda şehrin en güçlü loncasının toplantı yeriydi. Lonca binasının önündeki kiliseyle olan ilişkisi de bu gücünün bir göstergesidir. Orsan Michele'nin hemen ilerisinde Floransa'nın Duomo'su vardır. Bu büyük katedralin yapımı da Pisa'daki benzeri gibi seneler sürmüştür. (1296'da başlayan inşaat 1421'de tamamlandı.) Yapı çevresindeki vaftizhane ve çan kulesi ile birlikte büyük bir dinsel merkezi oluşturmuştu. Bu dinsel merkez ise 13. yüzyılda ona simetrik olarak yapılan Piazza della Signorai'nın bulunduğu siyasal merkez dengelenir.

Sadece Sta. Maria Del Fiore değil, Ortaçağ katedrallerinin hemen hemen hepsi büyük bir kompleksin merkeziydiler. Bu büyük merkezin öğeleri arasında çan kulesi ve vaftizhane gibilerinin yanısıra piskoposluk sarayı, hastane, mezarlık ve bazen de manastırlar yer alırdı. Katedral şehirleri piskopos ikametgâhlarıydı. İngiltere, Ortaçağlar boyunca 17 piskoposluk bölgesine ayrılmıştı, bunlardan onunda piskoposluk konutu çevredeki bir manastıra eklemlenmişti. Manastırlar vaaz yerleri, mutfakları, kiradaki mülkleri ile neredeyse küçük birer şehir gibiydiler. Charlamagne'ın hakimiyet ve istikrar sağlamak için güvendiği manastırlar birbirine benzer planlarla yapılıyorlardı. Reichenau manastırının baş rahibi Haito'nun, 814'de manastır görevlilerin toplantısından sonra, bu toplantıya katılmayan St. Gallen Manastırı baş rahibine gönderdiği mektupta bir manastır planı vardı. Bu plana göre

> "Ana yapı, yetmişyedi keşişişin kullanması için sunaklarla dolu olan ve Kutsal Topraklara doğan güneşe bakacak şekilde doğuya yönlendirilmiş bulunan büyük

> bir kiliseydi. Güneşli güney tarafta, keşişlerin sabah dörtte günün ilk ayininin yapmak için kolayca kiliseye geçebilecekleri şekilde (saat yönünde) düzenlenmiş bir yatakhane vardı; bunun bitişiğinde manastır yemekhanesi vardı; ve batıda, yukarıdaki ofislerle birlikte, bir yiyecek ve içecek kileri bulunuyordu. Kiliseyle birlikte bu üç yapı, hava ne olursa olsun kolay dolaşımı sağlayan sütunlu bir poritkle çevrelenmiş bir manastır avlusunu çevreliyordu. Bu merkezi yapı demetinin saat yönünde çevresinde dinsel hizmetler veren ve ziyaretçilerin yararlandığı bir çok hizmet binası vardı çünkü Ortaçağ boyunca manastırlar buralara yolu düşen yolculara "otel" olarak hizmet ediyordu. Kilisenin batı ucunun karşısında ana giriş kapısı bulunuyordu. Kuzey çevresi boyunca konuklar için yemekhane ve yatakhanenin yanısıra bir okul ve başrahibin özel konutu bulunuyordu. Doğu kenarı boyunca hekimin konutu ve hem keşişler hem de rahip adayları arka arkaya iki şapelle ortadan ikiye bölünmüş olan revir bulunuyordu. Bunun yanı sıra mezarlık ve mutfağa sebze, revirlere şifalı bitkiler temin eden bahçeler vardı. Güney kenarı boyunca, bir ahır, bir tahıl ambarı, bir fırın, bir mayalama evi, dükkanlar ve bir fıçı imalathanesi içeren mutfak tesisleri bulunuyordu. Bunun batısında çiftlik işlerinin evleri yanısıra koyun, domuz, keçi, at ahırlarını içeren bir bölge bulunuyordu. (Roth, 2000: 373-375)

Fransa'daki Cluny manastırı bu plana göre yapılmıştı. 12. yüzyılın sonunda manastırdaki tarikata bağlı Güney Galya'daki "manevi ışıma" ile çoğalan küçük manastırlardan gelen gelirlerle ve çeşitli hükümdarların bağışlarıyla artan nakit (Duby, 1990: 22), manastırın fizikî yerleşimine de yansıdı. Batıdan doğuya doğru yönlendirilmiş kilisenin önünde büyük bir yanaşma avlusu vardı. Katedral, birkaç kilise kadar uzun, beş bölmeli bir nartekse sahipti. Bu büyük merkezin çevresindeyse plandaki diğer yapılar plandaki yerlerini kısmen de olsa almışlardı. (Roth, 2000: 376) Bu manastırların çoğunun temelinde ise eski bir kent vardı. Sonraları bu büyük yapı kümeleri bulundukları şehirle bütünleştiler. Bir katedral şehrinin bir manastırla birleşmesi az rastlanır bir şey değildi. Reim, St. Rémy manastırıyla birleşti; Augsburg, St. Ulrich'in Benedikten manastırına katıldı. (Kostof, 1992: 86)

II. Mecazların Cenneti ya da Cennetin Mecazları

> *"Yalnızca bir tuğlalar, mermerler ve küçük cam küpler mimarlığı değil bu; aynı zamanda bir imgeler mimarlığı, aynı zamanda bir metinler mimarlığı"*
>
> Michel Butor, *San Marco'nun Betimi*

Bu kutsal şehirler şüphesiz, diğerlerine göre çok güvenliydiler. Ortaçağ şehirleri gece karanlığında güven ortamının tamamen ortadan kalktığı yerlerdi. Şehirlilerin çoğu

gerilimli yaşamları boyunca baskı ve kargaşa korkusundan kaçıyor ama hemen hemen hergün vahşetin herhangi bir yüzüyle karşılaşıyorlardı. Venedik, Floransa, Paris, Dijon, Avignon gibi şehirlerin mahkeme arşivleri bir çok kan davasının belgeleriyle doludur. Bıçaklarla ve demir uçlu sopalarla yapılan kavgalar, sık sık toplu tecavüzler ve gece yarıları dövülerek odalarından çıkarılan genç kızlar... (Rossiaud, 1990: 153) Kilise, bütün bu vahşetin içinde, Tanrı'nın yeryüzündeki evi olarak insanlara güven duygusunu veriyordu. Katedral, çevresindeki diğer binalarla birlikte bir sığınma yeriydi, bir çeşit dokunulmazlık alanıydı. Bu dokunulmazlık alanı kilisenin içinden dışarı, mezarlığa, hatta bir tür kilise bölgesi olan 'paroisse' sınırlarının sınırlarına kadar yayıldı. Rahiplerin ilahî adalet için müminlere kılavuzluk ettiği kilisede sivil yargıçlar da adalet dağıtırdı. Bu dünyevî eylem 1287'de Liège şehir meclisi tarafından kilise binasının dışına taşındı. Sığınma ve korunmanın çatısı altında dağıtılan merhametin yanında yargılama ve çoğu kez işkenceyle sorgulama eylemleri bir çelişki yaratıyordu çünkü. Clermont meclisi sözkonusu dokunulmazlık bölgesini 'paroisse' sınırlarını belirleyen refüjlere kadar uzattı. (Kostof, 1992: 89) Dokunulmazlığıyla kilise bir çekim alanıydı. Öyle ki şehir hayatının çekiciliğine kapılan gruplar Notre-Dame etrafında kümelendiler. Kral, Papa, Piskopos genelde sonuçsuz olsa da katedrali bu kaba konutlardan arındırmaya çalıştı. (Sennett, 1996: 173)

Sokaklarında insafın olmadığı bir şehirde kiliseden çıkan bir şehirli, sokakta birisinin öldürüldüğünü görebilirdi. Şehir insanı özgürleştiriyordu belki ama bu özgür alan kargaşayı ve korkuyu da beraberinde getiriyordu. İşte Kilise çevresindeki bütün binalarla birlikte, bazen şehirliyi kendi şehrinden de korumaya çalışıyordu. Onun koruma işlevini yerine getirirken Şatolar gibi istihkâm duvarlarına değil, ayrıntıyla işlenmiş portalinden, portalin üzerindeki gül pencereden ve kulelerinden çevresine yaydığı sihire ihtiyacı vardı. (Sennett, 1999: 35) İyi ve kötü yanyana gelmişti, şehrin dar ve karanlık sokakları ve katedralin güvenli gölgesi. Ya da dünyevilerin kılıçlarıyla rahiplerin asaları.

Bu ikilik elbette ki şehrin formuna da yansıyacaktı. Şehrin kargaşa dolu sokakları, bir çok ailenin yaşadığı küçük odalardan meydana gelen evler, içlerindeki karmaşayı yansıtırcasına birbirlerine yaslanırken, kilise bütün bu kargaşanın içinde bir düzene sahipti. Kilise, göğe yükselen kemerleri ve şehre hakim kubbesi ile bir vurguya sahipti. Şehre girerken bile fakedilebilirdi. Ama şehirlilerin güneşin girmediği sokaklarının arasında onu farketmesi kolay değildi. Şehir sakinleri için kiliseye dair vurgu bir kesintiyle mümkündü. Kargaşadan düzene, dar sokaklardan katedralin geniş bahçesine geçiş. Kilise bir kesintiydi. (Sennett, 1992: 30) Cehennemle cennet arasında bir araf...

Roma 410 yılında yağmalandığında, şehirdeki kiliselerin, yağmadan sonra ayakta kalabilmesi St. Augustinus'a yeni şeyler söyleme fırsatı vermişti: Ona göre Tanrı inanmayanları üzerlerine barbarları göndererek cezalandırmıştı. Hıristiyanlarsa ona göre Roma'yı tekrar kurmakla zorunlu değildiler. Artık onlar kentlerin göksel ya da

kutsal olanıyla ilgiliydiler. Civitas kelimesini Augistinus, iki ayrı otorite biçimini sınıflandırmak için kullanıyordu ve "Tanrı'nın Devlet'i" ruhani otoriteyi işaret ediyordu. Augistinus'dan altı asır sonra yaşayan Saint-Héribert Manastırı'nın başrahibi Rupert'in fikirleri, onun 'Yeryüzü Devleti'ne dair bakışının geç bir tekrarıdır sanki. 1128 yılında Köln'ün karşısındaki küçük Deutz şehri yanınca başrahip bu yangını, Köln'ün gelişimine ayak uydurmak için "aşağılık" tüccar ve zanaatkârlara yataklık eden bu değiş-tokuş yerine karşı Tanrı'nın öfkesinin bir sonucu olarak yorumlar. Rupert Eski Ahit'deki şehir karşıtı bir öyküyü anlatarak bu öfkenin nedenini de açıklar. Şehirlerin ilk kurucusu Kâbil'dir ve bütün zorbalar onu taklit etmiştir. Onun aksine ilk peygamberler daha doğrusu Tanrı'dan korkan doğru insanlar çölde çadırlarda yaşamışlardır. Şehirlere yerleşmek bu dünyaya bağlanmak demektir, toprağa bağlanmayı ve mülkiyeti beraberinde getirir. (Le Goff, 1999: 236) Hâbil ise bir şehir kurmadan bir hacı gibi dolaşmıştır. Augustinus'a göre azizlerin gerçek şehri olan cennet kenti bu dünyadadır ve şehirliler de bir hac yolculuğu yaparak onu aramaktadırlar. (Sennett, 1999: 22) Roma ve Asur gibi yeryüzü devletlerinin yıkıldığını söyleyen Augustinus barbar yağmasında ayakta kalan kiliselere bakarak gökyüzü devletinin en sonunda zafere ulaşacağını söyler. Gökyüzü devletinin yeryüzündeki temsilcisi ise kilisedir. (Cevizci, 1999: 57) Bu ruhanî otoritenin yeryüzü görüntüsü ise ona göre bir göndermeler bütünüdür. Kilise Nuh'un Gemisi'ne, Nuh'un Gemisi de İsa'nın bedenine gönderme yapar.

Nizam ve itimat evinin, yani kilisenin mimarî ayrıntıları da onun şehirdeki diğer yapılarla olan faklılığının altını çiziyordu. St. Augustinus'un hesabına göre yerde uzanan bir insan bedeninin uzunluğu, sağından soluna olan genişliğinin altı, yerden yüksekliğinin ise on katıdır. Nuh'un Gemisi'nin ölçüleri de aynı orana sahiptir. Sözkonusu beden İsa'nın bedenidir. Geminin içeri açılan kapısı ise İsa'nın çarmıha gerildiğinde bedeninde açılan yaraları temsil eder. Geminin (kilisenin) içindeki dört köşeli direkler ise devrilmez, sarsılmaz yapılarıyla azizleri sembolize eder. (Augustinus 1972: 644) Ortaçağda kilisenin tarihi yeniden yazdığını düşünürsek Augustinus'un bu zorlama benzetmesi daha anlaşılır hale gelecektir. (St. Paulus'un Sicilya'da, Monreale Katedral'inde olduğu gibi kilise duvarlarındaki ikonlarda İsa'nın yanında onun çağdaşı olarak gösterilmesi gibi). Ancak bu benzetmenin en azından etimolojik veya görsel dayanakları var. Kilise'de topluluğun biraraya geldiği, ortadaki büyük alan nef (nave) gemi anlamına gelir. Augustinus, Gotik katedrallerin çatılarına bakıldığında daha da haklıdır. Çapraz tonozlu çatılar bir geminin kaburgalarını andırır. Augustinus, 14. yüzyılda, haç şeklindeki kilisenin batı yüzündeki büyük kapısına ek olarak, sağ ve sol transeptlere de kapılar açıldığında bu sembolleştirmesinde bir öngörüye de sahiptir. Bu iki kapının açılmasıyla İsa'nın çarmıha gerildiğinde bedeninde açılan yaralar tamamlanmış olacaktır.

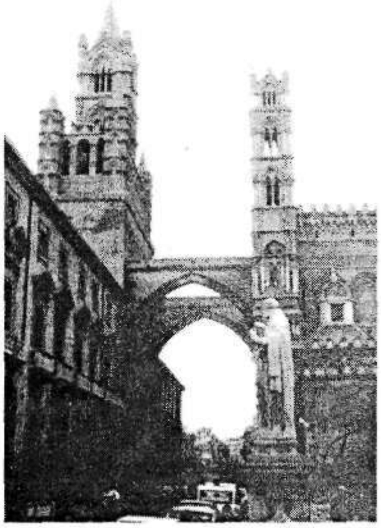
Sağda Palermo Katedrali, solda Psikopos Sarayı

Romalı ilk Hristiyanlar evlerde, bir yemek masasının etrafında toplanıyorlardı. "Son taam"ı da yadeden bu yemek merasimi sonraları Kilise'de ekmek ve şarap ritüeline dönüşecektir. Kiliseler mimarî anlamda kendilerine örnek olarak Roma tapınaklarını değil, yargılama işlevinin yapıldığı Ecclesia binalarını aldılar. Mekânın bu kullanımı daha sonra etimolojiye de yansıyacak ve Ecclesia kelimesi kilise cemaatini de ifade edecektir. Roma'da kiliseye dönüştürülen yapılar arasında idarî binaların yanısıra bazı tapınaklar da vardır. Barbar istilâsından sonra otoritenin ortadan kalkmasıyla yaşamın ritüellerini belirleyen tiyatro, banyo, tapınak gibi bir çok Roma yapısı gereksiz hale geldi. Birçok insanı içine almak için yapılan bazilika ve tapınaklar kolayca kiliseye dönüştürüldü. Öyle ki Roma'daki Antonin-Faustina tapınağı San Lorenzo, Senato binası ise San Adriano kilisesi oldu. 14. yüzyılda Roma'da dört yüz kilise, isimleri ya da fizikî öğeleriyle pagan temellerini yansıtıyorlardı. (Mumford, 1961: 244) Bugün bile Roma'da bazı kiliselerde pagan unsurlar görülebilir. San Nicola in Carcere, Roma döneminden kalma üç tapınağın arazisi üzerine kurulmuştur. Juno, Spes ve Janus tapınaklar kompleksi ilk önce zindana ("carcere", zindan anlamına gelir) sonra da kiliseye çevrilmiştir. Kilisenin duvarlarına gömülü kalmış sütunlar, platformu çimlerle kaplı iki tapınağa aittir ve hâlâ orijinaldir.

Erken kilisenin örnek aldığı bazilika Roma tarzı bir yapıydı. Yunanca'da krala ait anlamına gelen kelime Roma dünyasında ise şehrin alışverişten yönetime bir çok kamusal işlevini üstlenen bir yapı olarak gelişecekti. (Thorpe, 2002: 51) Bu idarî yapının özellikleri, yeni oluşan kilise törenlerini etkileyecekti. Örneğin Roma'da Konstantin'in inşasına başladığı Lateran Bazilikası'na dair ayrıntılı bir bakış, zarfın mazrufu belirlediği bu noktaları daha açık hale getirecektir. Lateran Bazilikası, tahta bir çatıyla örtülmüş, bir ucunda apsisin olduğu taş ve dışarıdan oldukça gösterişsiz bir binaydı. Orta nefin iki yanında, sütunlarla ayrılmış iki küçük sahın, nefteki cemaat sıralarının önünde piskoposun ya da vaaz veren papazlar için yapılmış yükseltilmiş bir platform vardı. Vaftizhane arkada bir yere eklenmişti, burada gümüş bir perdeyle korunan bir İsa büstü yer alıyordu. Yapının iç duvarlarını ise İncil'den sahneler süslüyordu. Yapının şekli antik mahkemelerinin planını anımsatıyordu. Daha önce küçük evlerde masaların etrafında birbirine yakın olan rahipler ve müminler bu emperyal binada birbirlerinden

uzaklaştılar. Piskopos, Roma hakimlerinin cüppelerini giydi. Çevresinde ona refakat eden astlarıyla birlikte nefe serenomik bir giriş yapar, kendisini seyreden kalabalığın ortasından geçerek, apsisin önünde, sıralara kadın-erkek ayrı ayrı oturan kalabalığa bakan tahtına otururdu. Lateran Bazilikası zaten pagan tapınaklarından tamamen ayrıydı. Bu tapınaklar, genelde çatıları altında sivil halkı değil din adamlarını biraraya toplardı. Paganlar genelde imanlarını tapınağın önündeki boş alanda sergilerlerdi. Kiliseyle birlikte uhrevi iktidarın gösterisi tamamen duvarların içine alındı. (Sennett, 1996: 142-44) Kiliseler, her şeyden el ayak çekip kendi içine kapanmayı öngören Hıristiyanlığın yapıları olarak her taraftan kapatılmış binalar olarak inşa edildiler. Tapınakların, kalın ve yuvarlak sütunları arasından içeri giren güneş, kilise de tutulmuş, ve dışarıdan tamamen ayrılışı belirleyen vitraylarca değişime uğratılmıştır. (Hegel, 1983: 7) Hıristiyanlığın bir kamu gücü olarak büyümesi sadece ibadet yapılarını belirlemedi, kısmen de olsa İsa'nın imajını da değiştirdi. İsa artık sadece alçakgönüllüğün tanrısı, mucize yaratıcısı değildi. Konstantin kendisini tanrının yeryüzündeki gölgesi olarak gösteriyordu, Tanrı da cennetin imparatoru olarak gösterilmeye başlandı. (Sennett, 1996: 143) Buna paralel bir biçimde kiliseler de sadece bir ibadet yeri olarak tasarlanmıyordu. Zamanla şehirlilerin gurur duyacağı yapılar haline geldiler. İçerdeki gösteri dışarıya çıktı. Birinci milenyumu izleyen üçüncü yılda özellikle Fransa ve İtalya'da kiliselerin onarıldığı görüldü. Gerçekte böyle bir onarıma ihtiyaçları yoktu ancak kilise binası gösterişiyle övünülecek bir rekabet konusu haline gelmişti. (Le Goff, 1999: 47) Diğer yandan kilise mimarisiyle içinde bulunduğu şehirden ayrıştı. Onu çevresindeki binalardan farklı kılan artık sadece içindeki ruhanilik değildi. İçerideki kutsallık ona gelenler içindi. Ancak ileride sadece ona gelenlere, içine girip ibadet edenlere değil, içinde bulunduğu şehrin misafiri yabancılara da bir şeyler anlatmak istiyor gibiydi. İçerideki kasvet dışarıda görkeme dönüştü. Bu dönüşümde manastırların muazzam gelirlerini tasarruflarında tutan ruhani baniler kadar dünyevi iktidarın temsillerinin bu anıtsallığı kendi meşruiyetleri için kullanma arzularının da katkısı olacaktı.

Kiliseler sonraki yüzyıllarda, üzerindeki Roma etkisini de atacaktır. Kilise binasının Roma mahkemelerini anımsatan planı, apsisin iki yanına eklenen transeptlerle birlikte, dinin sembolü olan haç şeklini alacak ve gücünün doruğa ulaştığı orta ortaçağların sonunda sadece kendisine has olan Gotik stili yaratacaktır. Gotik mimarinin en önemli örnekleri, Karolenj imparatorluğunun coğrafyasında yer alır: Paris'de Notre-Dame, Paris'e oldukça yakın bir manastır kilisesi olan St. Denis ve Chartres. Gotik kilisenin bu üç örneği Gotik mimarinin prototipi oldular. Gotik mimarinin özelliği, yüksekliğe dair yapılan oyunlardı. Notre-Dame'da, nefin iki yanındaki sütunlar arasındaki genişlik, tavan yüksekliğin üçte biriydi. Bu rakamlar yapının gerçekte olduğundan çok daha yüksek görünmesine neden oluyordu. (Roth, 2000: 411) Gotik mimaride duvarların özgürce yükselişi, sütunların eşit uzaklıkta yükselerek çeşitli yönlere açılımları ve

yukarıda sanki rastgele birbirleriyle birleşmeleri, onların gerçekte tavanı taşımalarına rağmen bu işlevlerinin açığa vurulmayışı gökyüzüne yapılan vurgunun önemli öğeleriydiler. Bu vurgu içerde olduğu kadar dışarıda da gözlenebilirdi. Portalin sivri kemerleri ile birlikte, Batı yüzün kuleleri hep İsa'nın arkasından yapılacak yolculuğa işaret ediyordu.

Katedraller her şeyden önce kentsel yapılardı. Yalıtılmış manastırların değil, piskoposluk merkezi olan önemli şehirlerin manzarasında yükseldiler. Ancak Gotik mimarinin üç şaheseri St. Denis, Notr-Dame, Chatres manastır katedrali olarak inşa edildiler. Genelde yapımına etkili bir piskopos tarafından başlanır, masrafları zengin şehir tüccarları ve zanaatkar loncaları üstlenirdi. (Roth, 2000: 398) Ortaçağ şehrinde katedral din-siyaset ve refahın birliği demekti. Kilise siyasal monarşiyi takdis ediyor, katedral de şehirle piskoposların dayanışmasının altını çiziyordu. Manastır rahipleri ile toprak soyluların zayıflaması şehirlerin yükselişi ile eşzamanlı olduğu bu zamanlarda tüccarlar ve zanaatkarların ürettiği refah, şehirleri ve piskoposları böylesine büyük komplekslerin inşasında daha cesur hale getiriyor, bu yapılar da yukarıda bahsedildiği gibi şehrin bu refah ve kuvvetinin simgesi haline geliyordu. Katedral, inşaatı için önemli öğelerin, para ile emeğin, yani tüccarlarla sanatkarların dayanışmasının fiziki bir gösterisiydi. Bütün bunlar zamanla bu yapıların fiziki kullanımını da belirlediler. Chartres'ın kuzey transept kapılarının birinde, Bretagne kontu Pierre Mauclerc'in İsa'nın önünde diz çöken figürü, krallık ailesinin cömert ihsanını simgeliyordu. (Elsen, 1972: 68) Yerel bazı faklılıklarla birlikte katedraller bütün Avrupa'da birbirine benzer temel bir plana sahipti. İngiliz katedrallerinin yataylığı ve kulenin 'kavuşak'ın üzerinde olması onları Kıta Avrupasın'daki örneklerinden farklılaştırıyordu. İtalyan 'Duomo'larının dış süslemeleri dışında bütün bunlar içerde aynı plana sahiptiler. Orta nef, iki tarafta sütunlarla neften ayrılan sahınlar. Haçın kısa kolları olan transept ve apsisin önündeki koro yeri. Gotik katedrallerin Romanesk kiliselerden en önemli farklarından biri de bu koro yeriydi. Koro yeri neredeyse nefin kendisi kadar genişlemişti. Bu yüzden transept neredeyse haç biçiminin ortasına kadar kaymıştı. Bu değişim katedrallerin masraflarının karşılanma biçimi kadar kullanımına dair bir göstergedir. Yalnızca koro yeri piskoposluk rahiplerine aitti. Neft, transept ve sahınlar ise yasal olarak şehre aitti. Bu mekanların masrafları değişik meslek loncaları tarafından karşılanırdı ve sıklıkla da dindışı toplantılar için kullanılırdı. (Roth, 2000: 407) Notre-Dame'ın içindeki alanların kontrolü kilise hiyerarşisindeki grupların iktidar mücadelelerini yansıtıyordu. Piskopos, katedral içindeki bazı sahınları ve şapelleri kontrol ediyordu. Geri kalan bölümler ise hiyerarşinin altındaki rahiplerce paylaşılmıştı. (Sennett, 1996: 172) Katedralin içerisindeki her nokta bir simgeydi. Mimberin bulunduğu apsis İsa'nın mezarını temsil ediyordu. Mimberin güneşin doğduğu yöne çevrilmesi İsa'nın yeniden doğuşunu simgeliyordu. Batı kanadın sonu karanlığın yeriydi,

bu yüzden burada genelde Kıyamet Günü resmedilirdi. Sol transept yani kuzeydeki bölüm Hıristiyanlıktan önceki dünyayı anlatırcasına soğuk ve karanlıktı. Sağdaki transept ise ilahi takdirin taşa büründüğü noktaydı. Katedralin haç şeklindeki planı ve bu planda haçın uzun olan kısmı buradaki geçit törenlerini daha etkileyici hale getiriyordu. Nefin sağ ve solundaki sütunların arkasında ise erken kilise zamanında, bu yapıların barındırdığı kutsal emanetleri görmeye gelen hacılar konaklıyordu. (Elsen, 1972: 73)

> "Büyük ayin dışındaki çok çeşitli eylemler orada bulunanların birbirlerinden rahatsız olmadan, aynı anda yapılır. Burada vaaz verilir, orada bir hasta taşınır, bir başka yerde bir ayin alayı yavaş yavaş geçer, daha ötede bir vaftiz alayı görülür ve bir papaz bir tabutun başında cenaze için dua okur, başka bir papaz ise yeni evlileri kutsar. (Hegel, 1983: 8)

Bütün bu yapısıyla katedral sanki her şeyi içine almış gibidir. Doğum, ölüm ve hayatın evlilik, hastalık gibi diğer evreleri de onun içindedir ama Hegel'in (1983: 8) dediği gibi orayı doldurmak için bütün bunlar yeterli değildir. Orada her şey faniliğe atıfta bulunur; o büyük çatının altındaki insanların her biri mekanın büyüklüğü altında ezilir. Kilisenin ya da katedralin içinde yer alan yaşamın dünyevi tezahürleri binanın bahçesinde de devam ediyordu. Kutsal günler tatil günleriydi. Diğer yandan ortaçağ insanının sesi sadece kutsal günlerde ibadet etmek için geldiği Kilise'nin içinde yankılanmazdı. Charlemagne'ın tebaasından olan Bodo, Paris yakınlarındaki bir manastırın rahibi olan Villaris'in arazilerinde çalışan bir köylüydü. Bodo, karısı Ermentrude ve arkadaşlarıyla tatil günlerini şarkı söyleyerek ve dansederek geçirirdi. Dansettikleri yer ise kilisenin mezarlığıydı. Bu şarkılar atalarından onlara kalan pagan şiirlerdi, çoğu rahiplerin hoşuna gitmeyecek kadar müstehcendi. Bazen bu şarkıları ozanlar söylüyor, kilise konsülleri rahiplerle rahibeleri bu şarkıları dinlediklerinden dolayı azarlıyorlardı. Ne var ki bu şarkıları sadece köylü Bodo değil, imparator Charlemagne da seviyordu. Biyografı Einhard, onun kralların ve savaşçılarının söyledikleri bu barbar ve antik şarkıları kaydettiğini yazar. Kilisenin muhalefetine rağmen mezarlıklar Charlemagne'ın ölümünden sonraki iki asır boyunca da bu şarkılarla canlandılar. (Power, 1950: 30-31) Kilise, dünyevî iktidarla ruhaniyetin uyumunu simgeleyene kadar muhtemelen çevresindeki boş alanlarla birlikte gündelik yaşamı da içine alan bir yapıydı.

Katedraller iç ve dışta dinsel bir tiyatroydu. Dışarıdaki öğelerden her biri ayrıca sembolik bir anlam taşıyordu. Giriş kapısı, batıdan doğuya doğru yerleştirilmiş yapının, batı yüzünde olurdu. Kuleleri ile birlikte salt bir yapının değil sanki bir şehrin kapısıydı. Batı yüz, Cennetin Kapısı diye adlandırılırdı. Roma imparatorluk sarayının ön portallerini ve Karolenj şehirlerinin kralın gelişine bir dekor olarak düzenlenen

kapılarına benziyordu. Batı yüzdeki vurgular bu benzerliklerle birlikte düşünüldüğünde Charlemagne'ın Roma politik sistemine dönüşünün ve devlet olarak kilise üzerindeki nüfuzunun göstergeleri olarak yorumlanabilirdi. (Elsen, 1972: 70)

St. Denis Katedrali'nin vitrayları ise ışığın kilise için değişen önemini de gösterir. St. Denis Manastırı Paris'in yaklaşık on kilometre kadar kuzeyinde bazi Frank ve Fransız krallarının gömüldüğü yerdi. 1120'den sonra bazı Fransız monarkların nişanları burada muhafaza edildi. Manastır baş rahibi Suger ise VII. Louis tarafından kral naibi olarak atandı böylece Suger'e göre Fransa ile Kilisenin yazgıları birleşmiş oldu. (Roth, 2000: 401) Suger'e göre insanın boş aklı hakikate maddi olanlar aracılığıyla ulaşabilirdi. (Clark, 1969: 30) Suger'in maddî aracı elbette ki St. Denis Katedrali,özellikle de binanın batı yüzü ve kilisenin içini büyülü bir yere çeviren vitraylardı. Başrahibin ışıkla ilgili bu vurgusu bir yanlışlığın ürünüydü. Dönemin en geniş kütüphanesi olan manastır kütüphanesinde yanlışlıkla Saint-Denis olduğunu inanılan Areopagite'li Dionysios tarafından yazılan belgeler bulunuyordu. Aziz Paulus tarafından Hristiyan yapıldığına inanılan Dionysios aslında 5. yüzyıl sonu ya da 6. yüzyıl başında yaşamıştı. (Jeauneu, 1998: 16) Dionysios'un yapıtında Tanrı "en üst özsel ışık" , İsa ise "ilk aydınlanan" olarak tanımlanıyordu. Bu ifadelerden etkilenen Suger, St Denis Katedrali'ni, "yeni ışığın hüküm sürdüğü parlak ve soylu bir yapı" olarak tanımlayacaktı. (Roth, 2000: 403)

Vitraylar, kilise yapısında içeri dönük bir gösteriydi. Dışarıdaki gösteri, portalin üzerinde, pencere revaklarında devam ediyordu. Kilisenin tamamı neredeyse bir heykeller komposizyonundan meydana geliyordu. Bu oyma heykeller Gotik'ten önce de kiliseleri süslüyorlardı. Ancak erken kilisenin bu hareketsiz figürleri insanların duygularına dokunmaya kalkışmıyorlardı. Gotikle birlikte bu figürler hareket kazandı. (Clark, 1969: 34) Notre-Dame'ın portal kemerlerindeki oyma figürler, devamlı akan bir insan nehrini çağrıştırıyordu. Bu figürler insanın üzerinde dolaysız bir cazibe yaratıyor, izleyici kendisini de kilisenin bir parçası olarak görüyordu. (Sennett, 1996: 161) Kilisenin içindeki duvarlarında yıllardır devam eden Hıristiyanlık esatiri dış duvarlara taşındı. Chartres'ın doğu yüzündeki heykel kompozisyonu bunun açık bir örneğidir: En sağda, İsa Meryem'in kucağına oturmuş görünmektedir: Bu şüphesiz Meryem'in İsa'nın vücud bulmasındaki rolünü vurgular. Revaklardaki oymalarda ise yedi özgür sanatın temsili öğeleri yeralır. (Gramer, Dialektik, Retorik, Aritmetik, Muzik, Geometri ve Astronomi) Burada bulunmalarının sebebi ilahi aklın farkına varmalarıdır. Meryem, aklıyla itibar kazanmış ve ortaçağ kilisesindeki insan merkezli çalışmaların bir göstergesi olarak bu sanatların rehberi ve ilham kaynağı haline gelmiştir. Soldaki revaklı kapının üzerinde, İsa'nın göğe yükselişi gösterilmektedir. Kemeri çevreleyen figürlerde zodyak figürü ve çeşitli el emekçileri vardır. Burada kompozisyon İsa'nın aşkınlığı ve zamanlar üstülüğü ile birlikte Tanrı bilgisine ulaşmak için içe çekilişi dengelercesine aktif el emeğinin değerini gösterir. Ortadaki kapının üzerinde ise İsa'nın

göğe yükseldikten sonraki ikinci gelişi ve Kıyamet Günü temsil edilir. Kapının üzerindeki dikdörtgen bölümde ise İsa'nın Doğumu'nun müjdelendiği on iki peygamber yanyana sıralanmıştır. (Elsen, 1972: 72) Katedral'in krallık girişindeki kapıların pervazlarında ise Kilise ile Devlet ve Eski ile Yeni Ahit arasındaki uyumu simgeleyen oyma heykeller bulunur. Ortaçağ Fransa'sında geçmiş ve tahttaki kralları kilise duvarlarında heykelleştirmek en az Yeni ile Eski Ahit'in önemli portrelerinin heykelleri kadar yaygın hale gelmişti. Bu gelenek, kralın kilisenin koruyucusu olarak kamu itibarını kazandığının göstergesidir. (Elsen, 1972: 72)

II. Roger İsa'nın elinden tac giyiyor
(Palermo'da The Martorana ve Monreal'de Monreal Katedrali'nde

Kilisenin içinde ise asırlardır okuma yazma bilmeyen müminlere İncil'den sayfaları anlatan freskler ve mozaikler, sadece İncil'de geçen hikayeleri değil, zamanla değişen teolojik yorumları ve din-siyaset ilişkisini anlatır. Monreale Katedrali'nin duvarları bu tür sahnelerle doludur. Palermo'nun doğusunda, başlangıçta Arap ve Norman hanedanlarının av sahası olan "Monte Caputo" üzerine kurulu bu küçük şehir, ismiyle kadim şöhretini hatırlatır. Adanın hakim güçleri yazlık yerleşim yeri olarak kullanılan şehir Papa III. Lucious tarafından piskoposluk merkezi haline getirilince, buradaki kilise de bir katedrale dönüştürüldü. 1189'da tamamlanan Katedral Arap, Bizans, Norman mimarisinin bir karışımıdır. Yapının batı yüzünün arkasında yer alan fresklerde İsa sırasıyla yerleri ve gökleri, hayvanları ve Adem'i, Adem'in kaburgasından Havva'yı

yaratırken gösterilir. İsa'nın insan-tanrı kimliğinde ikincisine vurgu yapan bu sahnelerden başka kiliselerin duvarlarında da bulunan İncil'den meseller yeralır. Hristiyanlar için herşeyi kapsayan tanrı soyut bir obje değildi, onlar yaşayan bir Tanrı'ya inanıyorlardı. 1050 yılında St. Paul manastırı başrahibi Utrecht'li Bernelfus manastıra ait toprakları listelerken "kutsal ve bölünmez üçlü adına" ifadesini kullanıyordu. 1217'de Middelburg'daki yapılar "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına" adanmıştı. Ancak insanlar kendilerini bu üçü içinde insan şeklinde olan Oğul'a, İsa'ya daha yakın hissettiler. (Bredoro, 1994: 331) Monreale Katedrali'nin duvarlarındaki Tanrı-İsa figürleri de şüphesiz bu yakınlığın sonucuydu. Ancak bütün bunlar içinde özellikle bir tanesi zamanın siyasi manzarasını arzetmesi bakımından önemlidir. Çünkü apsisin önündeki koro yerini sol transepten ayıran duvarlardan birinde ruhani değil dünyevi bir şahsiyet görünür. Bu Sicilya'nın Norman kralı II. Roger'dir. Burada İsa, II. Roger'ye tacını giydirirken gösterilmektedir. Palermo'da başka bir kilisede Martorano'da bulunan aslının kopyası olan bu sahnenin anlamı açıktır. Bizans ve Arap yani doğu etkisi, Norman Kralı'nın hakimiyet iddiasının şeklini belirlemiştir. O da iktidarını Doğu'nun İmparatorları gibi Papadan değil Tanrı'dan almaktadır.

IV. Sonuç

Kilise, bir mecazlar cenneti olarak çeşitli okumalara tabi tutulabilir. Hıristiyanlığın görünenin arkasındaki görünmeyeni aramaya niyetli yapısı, yapılardaki her öğeye mimari işlevlerinin dışında bir anlam atfeder. Orada kubbe sadece kubbe değildir, tavan yani *ceiling* yeryüzünün görüldüğü gökyüzündeki son nokta yani arş olma iddiasındadır. Sütunlar azizleri hatırlatır, apsis İsa'nın mezarını. Bütün bunlar dışında, duvarlardan geçen film kareleri sıralanmış İncil'den sahneler orayı görsel bir vaaza dönüştürür. İmanın gözlerden başladığı, ama asıl gizli anlamın o gözlerin göremediği yerlerde olduğunun vurgulandığı yerdir kilise.

Ama öte yandan seküler bir okuma bu çok anlamlı yapıda dünyevi hayatın ipuçlarını yakalayacaktır. Kilise, diğer büyük dinlerin tapınakları gibi bir çok insanı biraraya getirmeyi amaçlayan bir yapı olarak kamusal bir işleve sahiptir. Bu kamusallık elbette ki bu yapıları iktidar sahiplerinin gösteri platformu haline getirmiştir. Okuma-yazması olmayan müminlerin gönüllerinde sadakat dolu bir imanı canlandırmak için dahili ve harici olarak bir freskler, heykeller bütünü olan bu yapılara dair yapılacak göstergebilimsel bir okuma dönemin siyasi ve kültürel hayatıyla ilgili sonuçlara kolayca ulaşabilir. Dinin gündelik yaşamda merkeziliği dolayısıyla kiliseler şehir dokusuyla da aynı tür okumaya tabi tutulacak bir yapıya sahiptirler. Kiliselerin piskoposluk ve krallık sarayları, soyluların evleri ve diğer konutlarla olan ilişkileri, sokak yapısının onlara göre ya da onlara rağmen oluşumu, bu yapıları şehirle birlikte bir yazı haline

getirmektedir. Açıktır ki yapının kendisi ve şehirle ilişkisi birbirinden bağımsız iki yazıt değildir. Chartres'ın duvarlarında İsa'nın karşısında diz çöken Dük, Monreal'de tacını İsa'nın elinden giyen II. Roger iktidarlarını anlatmak için bu kamusal yapıyı seçmişlerdir. Açıktır ki, iktidar sahipleri için kiliseler kendi saraylarından daha güvenli birer propaganda aracıydılar. Kiliselerde düzenli olarak toplanan kalabalık saraylara giremezdi.

Gökyüzü devletinin yeryüzündeki bu temsilcisi, temsil ettiği cennetin simgeleriyle dolu olsa da temeli toprağın üzerinde kurulan bir yapıydı. Köln'e komşu küçük Deutz şehrinin yanmasını Tanrı'nın bir cezası olarak yorumlayan ve şehirleri bu dünyaya bağlanmanın araçları olarak gören başrahip Rupert yakınmalarının aksine ortaçağ insanı bulunduğu şehre Pazar günleri gittiği kiliselerle, ait olduğu "parish"lerle bağlandı. Kilise ve katedrallerin taşları bu bir yere sürekli bağlanmanın göstergesiydiler. (Sennett, 1996: 161) Ortaçağın dindar insanı kimliğini konuştuğu dille değil ibadet ettiği kiliseyle, piskoposluk bölgesiyle tanımlardı.

Kilisenin bu bizatihi kamusallığı onu bir iktidar gösterisi haline getirir. Ruhani ile dünyevi iktidarların çatışması ya da barışması veya işbirliği hep bu yapının taşlarında vücut bulur. Bu yüzden katedraller şehir hakimlerinin, tüccarlar ya da rahiplerin, krallar ya da piskoposların günün ve hayatın her anında iktidarlarını şehre anlattıkları bir kürsüdür. Kiliseler bu özellikleriyle Ortaçağ şehrinin anlaşılabilmesinde, çoğunun korunan ve sürekli yenilenen yapılar olması nedeniyle, görmek niyetinde olan gözlere en önemli ayrıntıları sağlar. Bugün bir çok şehirde saraylarla birlikte onların da yaşamlarına devam etmeleri, onları yapanların ve içlerinde yaşayanların bir zamanlar sahip oldukları güce işaret eder.

KAYNAKÇA

AUGUSTINUS (1972), *Concerning the City of God*, Pelican Books, London.

BENEVOLO Leonardo (1995), *Avrupa Tarihinde Kentler*, çev: Nur Nirven, Afa Yayınları, İstanbul.

BREDORO Adriaan H. (1994), *Christendom and Christianity in the Middle Ages*, Trans: Reinder Bruinsma, Michigan.

CEVİZCİ Ahmet (1999), *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*,Asa Kitabevi, Bursa.

CLARK Kenneth (1969), *Civilisation*, Toronto.

ELSEN Albert E. (1972), *Purposes of Art*, New York.

GIROUARD Mark (1985), *Cities and People*, Hampshire and Milan.

GUTKIND E. A. (1964), *Urban Development in Cental Europe*, The Free Press of Glencoes, New York.

HOHENBERG Paul M.- L.H.LEES (1985), *The Making of Urban Europe*, USA.

JEAUNEAU Éduard (1998), *Ortaçağ Felsefesi*, çev:Betül Çotuksöken, İletişim Yayınları, İstanbul.

KOSTOF Spiro (1992), *The City Assembled*, Hong kong.

LE GOFF Jacques (1999), *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven- Uğur Güven, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.

MUMFORD Lewis (1961), *The City in History*, USA.

PIRENNE Henri (1994), *Ortaçağ Kentleri*, çev: Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul.

POWER Eileen (1963), *Medieval People*, London.

ROSSIAUD Jacques (1990), "The City Dweller and Life in Cities and Towns", *Medieval Callings*, Ed. Jacques Le Goff, Trans. Lydia G. Cochrane, Chicago ve London.

ROTH M. Leland (2000), *Mimarlığın Öyküsü*, çev. Ergun Akça, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

SENNETT Richard (1996), *Flesh and Stone- The Body and City in Western Civilisation*, London.

SENNETT Richard (1999), *Gözün Vicdanı*, çev: Süha Sertabiboğlu- Can Kurultay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

THORPE Martin (2002), Roma Mimarlığı, çev: Rıfat Akbulut, Homer Kitabevi, İstanbul.

Abstract

This study deals with the physical features and localities of churches in medieval Europe and interprets their relationship with the towns or cities that they were part of. The essay in this respect aims to serve as an "introduction" for a power-centered semiotic reading of these institutions, whose existance had metaphoric significance.

Keywords

Church, Architecture, Semiotic.

Kitap kurtları artık internette!...

Tıklayın!...

www.sanatkitabevi.com.tr

Sanat Kitabevi

Karanfil Sok. Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (90-312) 418 62 03
Fax: (90-312) 425 93 77

www.sanatkitabevi.com.tr

sanat@sanatkitabevi.com.tr

Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf

Kudret EMİROĞLU

Osmanlı taşra örgütlenmesini ve yönetimini, Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecine uygun olarak, yeniden düzenlemeyi amaçlayan 1864 tarihli Vilayât Kanunu'na göre yeniden yapılandırılan Trabzon Vilayeti'nde, gene aynı sürecin eseri olarak, diğer vilayetlerde de olduğu gibi matbaa kurulmuş ve Vilayet Matbaası'nda basılan ilk eserlerden biri de 1869 (1286) yılında birinci cildi yayınlanan Trabzon Vilayet Salnamesi olmuştur.[1] Ait oldukları vilayetler hakkında tarihi, coğrafi, ekonomik, istatistiki, vb. bir çok bilgi veren salnamelerin önde gelen niteliklerinden biri de, vilayet bürokrasisini tanıtmalarıdır. Salnamelerin bu özelliklerinden yararlanarak, bir kaç istisna dışında diğer vilayetlerde olduğu gibi, Trabzon'da da son (22.) cildi 1905 (1322) yılında yayınlanan salnamelere göre, şehirde bürokrasinin gelişimi, yapısı ve eşrafla ilişkisi hakkında notlar çıkartılmaya çalışılmıştır.

1869'da Trabzon'da idari örgütlenme, vilayet merkezî örgütünün dışında, Trabzon merkez liva örgütü olarak ayrılmış durumdadır; vilayet valisinden başka merkez liva mutasarrıfı ve Meclis-i idare-i vilayet yanında Meclis-i idare-i liva da bulunmaktadır. 1869 yılı salnamesinde adları bulunan görevli sayısı, vilayet merkezi ve liva görevlileri bir arada (belediye dahil) 170 kişidir. Bu rakam, vilayette, Trabzon-Erzurum yolu inşaatında görevli çoğu yabancı uyruklu teknik personelin varlığı ile, henüz vilayetten idare edilen Akçaabat, Tonya, Yomra, Maçka nahiyeleri görevlileri ve "kaza tahriri"ni yürüten Tahrir Dairesi görevlileri nedeniyle olağan koşulların üstündedir. 1905 yılında

1 Trabzon vilayet salnameleri, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı'nca, tarafımızca hazırlanarak yayınlanmaktadır; 1993 yılında 1. (1869), 2002 yılında 13. (1888) ciltleri çıkmıştır.

ise Trabzon'da merkezi idare olarak ayrı liva/sancak örgütlenmesi yoktur. Reji, Düyun-u umumiye, Bank-i Osmanî görevlileri ve doktor ve eczacıları da katarak yapılan sayımla bu yılda adı belirtilen kişi sayısı 601 çıkmaktadır. Otuz altı yıl içinde Trabzon'daki görevli sayısı % 353 artmıştır.

1869'da vilayet daireleri olarak Meclis-i idare-i vilayet, Divan-ı temyiz, Muhasebe kalemi, Mektubî kalemi, Defterhane kalemi, Matbaa idaresi ve evrak odaları, liva daireleri olarak da Meclis-i idare-i liva, Meclis-i temyiz-i liva, Mal kalemi, Tahrirat kalemi, Tahrir dairesi, karantina, iskele, evkaf, telgraf, rüsumat görevlileri ve ticaret mahkemesi bulunmaktadır. Aşağıda görüleceği gibi 1905'de bu daireler korunmakla birlikte, birçok yeni daire kurulmuştur.

Vilayet idaresinin 1905'te göze çarpan özelliği, vilayet yönetiminde, Meclis-i idare-i vilayetin kuruluş mantığında olduğu gibi, devlet memurlarıyla seçimle gelen üyelerin birlikte görev yaptıkları meclis, komisyon ve encümen biçiminde örgütlenmelerin gerçekleştirilerek, yerel temsilcilerin de idareye ortak edilmesidir. Özellikle nafia, yargı ve eğitim alanlarında memur ve halktan kişilerin katılımıyla kurulan meclis/komisyon yapısı oluşturularak, merkezi yönetim-bürokrasi yerli halktan kişilerle desteklenerek, sorumluluk paylaşılmıştır. Buna karşılık Ticaret Odası katipliği de devlet memuruna verilerek, oda örgütlenmesine yarı resmi bir kuruluş niteliği kazandırılarak, bugünkü tarım kredi kooperatifleri yapısını anımsatan devlet vesayeti altında bir yapılanma yaratılmış olduğu da gözlenmektedir.

Vilayetin en önemli idari organı olan Meclis-i idare-i vilayet, her biri kendi dairelerini yöneten, vilayetin 'devlet erkânı'nı oluşturan daima üyelerle, seçimle gelen üyelerden oluşan karma bir kurumdur. Meclis'ten sonra protokolde önde gelen daireler, reisliğini valinin yaptığı nafıa ve ferağ komisyonlarıyla, reisliğini müftünün (Mahmut İmadettin Efendi) yaptığı, üyelerini Meclis-i idare-i vilayetin seçimlik üyeleri ve Meclis'in katiplerinden birinin oluşturduğu Meclis-i İdare-i Vilayet Heyet-i İthamiyesi, reisliğini Meclis başkatibinin yaptığı Meclis-i İdare-i Vilayet Müdde-i Umumiliği, Meclis-i İdare-i Vilayet Müstantikliği, Muhacirîn Komisyonu, Tahsilat Komisyonu ve Vergi Heyet-i Tahminiyesi'dir. Bu meclis ve komisyonlarda, Meclis-i idare-i vilayetin daimi ve seçimlik üyeleriyle bu Meclis'in katipleri görev yapmaktadır.

Meclis-i İdare-i Vilayetin seçimle gelen dört üyesinden Subaşızâde Pertev Paşa, Nafıa Komisyonu'nda ikinci reis, Heyet-i İthamiye'de üyedir. Meclisin öteki üyesi Mısıryan Bogos Efendi Nafıa Komisyonu, Heyet-i İthamiye, Tahsilat Komisyonu ve Maarif Meclisi üyesidir. Meclis üyesi Kunkalidi Petraki Efendi de aynı zamanda Ziraat Odası ikinci reisidir. Yalnız Nemlizâde Şükrü Efendi Meclis seçimlik üyeliğinden başka bir resmi görevde bulunmamaktadır.

İdari görevler yanında yargı örgütlenmesinde de, Tanzimat'tan sonra oluşturulan nizamiye mahkemelerinde seçimlik üyelerin bulunması esası getirilmiştir. Trabzon'da

bulunan Mahkeme-i İstinaf-i Vilayet Hukuk Dairesi'nde reis Naib Bey, üyeler Nemlizâde Osman Efendi, Hacı Derviş Ağazâde Eşref Efendi, Fondopolus Todos Efendi, Nuryan Alako Efendi, Ceza Dairesi'nde reis Reşit Bey, üyeler Semercizâde Mehmet Efendi, Rıza Bey, Handanyan Kaspar Efendi, Petro Petropolu Efendi'dir. Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi üyeleri Zühtü Efendizâde Hafız Mesut Efendi ile Gramanikopulo Aristomuno Efendi, Ceza Dairesi üyeleri Hacı Pir Efendizâde Mehmet Pir Efendi ile Elmasyan Haçik Efendi'dir. Ticaret Mahkemesi seçimlik üyeleri de Fehmi Efendi ile Kalpakcidi Yorgi Efendi'dir. Yorgi Efendi aynı zamanda Ticaret ve Sanayi Odası üyelerindendir.

Şeriye Mahkemesi ve Fetvahane ile birlikte reisliğini müftü efendinin yaptığı Evkaf Komisyonu da ulemaya özgü bir yapılanmadır. Vilayet Evkaf Komisyonu üyeleri arasında İstinaf Mahkemesi üyelerinden Hacı Derviş Ağazâde Eşraf Efendi, Ceza Dairesi üyelerinden Semercizâde Hacı Mehmet Efendi ve şehrin tanınmış alimlerinden Tayyip Efendizâde Hafız Zühtü Efendi ile Kırzâde Hacı İsmail Efendi bulunmaktadır.

Salnamede Rüesa-i ruhaniyeye ayrı bir sayfa ayrıldığı gibi, Trabzon'da bulunan Rum Metropolidi Kostandinos Efendi ve Ermeni Katolik Murahhası İstepan İpekyan Efendi, Meclis-i idare-i vilayetin de tabii üyeleridir. 1905 yılında Ermeni Murahhaslığı münhal bulunmaktadır.

Salnamelerde Hıristiyan Kilise örgütlenmesine yerel reisler dışında yer verilmediği gibi din eğitimi de yer almamaktadır. Kilise ve camilere, manastır ve tekkelere salnamelerde istatistikler dışında rastlanmazken, 1905 Salnamesinde medreselere de yer verilmemiştir. Tanzimat uygulamalarıyla getirilen düzenlemeden sonra yargıda olduğu gibi, eğitimde de ikili bir yapı yaratılmış, yani şeriye mahkemeleri ile Hıristiyan – Müslüman üyelerin birlikte görev yaptığı nizamiye mahkemelerinin kurulması gibi, medrese eğitimi sürdürülürken, seküler ve dolayısıyla karma yeni okullar da açılmıştır. Misyoner okullarının yaygınlaşmasına karşı tedbir olarak oluşturulan Maarif Meclisi'nde de Hıristiyan Müslüman birlikteliğinin sağlanmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Maarif Meclisinin üyeleri Meclis-i idare-i vilayet baş katibi Arif Hikmet Efendi, Eyüpzâde Ali Galip Efendi, Hatuniye Müderrisi Hafız Ahmet Mahir Efendi, Belediye Meclisi üyesi ve Ticaret ve Sanayi Odası reisi Hacı Hamdi Efendizâde Hacı Hami Efendi, Meclis-i idare üyesi Mısıryan Bogos Efendi, Belediye Meclisi, Ziraat Bank Şube Meclisi ve Ticaret ve Sanayi Odası üyesi Karagözyan Mıgırdıç Efendi, Dava vekillerinden Orfanidi Nikolaki Efendi'dir.

Trabzon'da serbest avukatlık yapan ve resmi görev almamış bulunan Nikolaki Efendi'nin de Maarif Meclisi üyesi yapılmış olması, eğitim konusunda yerel halkla ve Gayrimüslimlerle sıkı bağlar kurulması arzusunun sonucu olarak yorumlanabilir. Çünkü Trabzon'da Gayrimüslimlerin kendi okullarının bulunduğu ve Trabzon'da karma bir idadi kurulmasına cemaatlerinin kültürel çıkarları açısından olumlu bakmadıkları

bilinmektedir (Karahasanoğlu 1991). İdadi öğrencileri çoğunlukla Müslüman öğrencilerin devam ettiği bir okul olarak kalmıştır ve öğrenim kadrosu içinde de Mekteb'in muavin-i sâlisi ve Fransızca öğretmeni Panayot Efendi'den başka Gayrimüslim de görülmemektedir.

Vilayet meclisi, mahkeme üyelikleri, maarif meclisi gibi en etkili kurullarda görev yaptıklarını gördüğümüz kişiler, Nafia ve Tahsilat komisyonları üyeliklerini de paylaşmış, vilayetin bayındırlık ve para işlerinde de söz sahibi olmuşlardır. Nafia ve Tahsilat komisyonlarında, Meclis-i idare-i vilayet seçimlik üyesi Mısıryan Bogos Efendi ile Meclis-i beledî azasından Barutçuzâde Ahmet Efendi görev yapmaktadır. Nafia Komisyonu ikinci reisi, Meclis-i idare-i vilayet seçimlik üyesi Pertev Paşa'dır. Altı kişilik komisyonun diğer üyeleri arasında Ticaret Odası azasından Nemlizade Hakkı Efendi ile Ziraat Bankası şube memuru Şükrü Efendi dikkat çekmektedir.

Ziraat Bankası da tarım kredi kurumu olarak düşünüldüğünden bir şube meclisi oluşturulmuştur ve bu meclisin reisi de Barutçuzâde Ahmet Efendi'dir. Banka şube meclisi üyeleri, Ziraat Bankası şube memuru Mehmet Şükrü Efendi, Beledî azasından Çulhazâde Şükrü Efendi, Ticaret Odası azasından Hacı Hattatzâde Mustafa Efendi ve gene Ticaret Odası azasından Karagözyan Mıgırdıç Efendi'dir. Ziraat Bankası'nın dönemin tefeciler dışında (yerli) tek kredi kurumu olduğu düşünüldüğünde, bu üye yapısının, vilayetteki ekonomik girişimcilik konusunda nasıl işlev gördüğü tahmin edilebilir.

Vilayetin 'sivil' veya öyle olması gereken kurumlarına bakıldığında, başta Belediye Meclisi gelmektedir. Üyelerinin çeşitli komisyonlarda görev aldığını gördüğümüz Meclis, bir Rum, iki Ermeni, yedi Müslüman'dan oluşmaktadır. Belediye Reisi Hanzâde Ziya Bey, Ziraat Odası üyelerindedir. Barutçuzâde Ahmet Hami Efendi ile Hacı Hamdi Efendizâde Hacı Hami Efendi Ticaret ve Sanayi Odası üye ve başkanı, Marmiyan Bogos Efendi Oda'nın ikinci müşaviri ve Ziraat Odası'nın da üyesidir. Diğer üyeler Alaybeyizâde Tahsin Efendi, Nemlizâde Kaşif Efendi, Çulhazâde Şükrü Efendi, Seyid Yazıcızâde Hafız Hakkı Efendi, İkridi Yorgi Efendi, Terziyanoğlu Vasilaki efendilerdir. On üyeli Belediye Meclisi'nde Ticaret ve Sanayi Odası'nın, Oda başkanı dahil üç üyeyle, Ziraat Odası'nın iki üyeyle temsil edildiği, yani Belediye Meclisi'nin yarısının odalardan geldiği anlaşılmaktadır.

Ticaret ve Sanayi Odası üyeleriyle Ziraat Odası üyelerine baktığımız zaman, şimdiye kadar çeşitli mevkilerde görev almış olduklarını gördüğümüz kişiler yanında, Trabzon tarihinden tanıdık soyadlarına da rastlanmaktadır. Ticaret ve Sanayi Odası, Reis-i evvel Hacı Hamdi Efendizâde Hacı Hami Efendi, Reis-i sani Çulhazâde Hacı Kadri Efendi, Müşavir-i evvel Velisaridi Dimistokli Efendi, Müşavir-i sani Marmiyan Bogos Efendi, Aza Barutçuzâde Ahmet Efendi, Nemlizâde Hakkı Efendi, Kalpakcidi Yorgi Efendi, Hacı Hattatzâde Mustafa Efendi, Midaksa Hristo Efendi, Karagözyan Mıgırdıç Efendi,

Gramanikopulo Parişko Efendi, Arabyan Kabzak Efendi'den, Ziraat Odası ise Reis-i evvel Eyüpzâde Ali Galip Efendi, Reis-i sani Funkalidi Petraki Efendi, Aza Hanzâde Ziya Bey, Hacı Hamdi Efendizâde Hacı Tevfik Efendi, İstinaf Mahkemesi Hukuk Dairesi ve Evkaf Komisyonu üyesi Hacı Derviş Ağazâde Eşref Efendi, Kozinzâde Fehmi Efendi, Hacı Mollazâde Hacı Mahmut Efendi, Karagözyan Mıgırdıç Efendi, Marmiyan Bogos Efendi, Fetvaciyan Yevrant Efendi, Papadopulo İspro Efendi, Brisiti Yorgi Efendi'den oluşmaktadır.

Belediye Meclisi, Ticaret ve Sanayi Odası ve Ziraat Odası üyelikleriyle, vilayetin önde gelen idari komisyon üyeliklerinin nasıl aynı kişiler arasında dağıtılmış bulunduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Ayrıca üst düzey görevliler arasında yoğun akrabalık ilişkileri vardır. Örneğin 1905 Salnamesi'nde, Meclis-i idare üyesi Nemlizâde Şükrü Efendi, Tüccar Odası'ndan ve Vilayet Nafia Komisyonu azası Nemlizâde Hakkı Efendi, Mahkeme-i İstinaf-i Vilayet Hukuk Dairesi Azası Nemlizâde Osman Efendi ve Meclis-i Beledî Azası Nemlizâde Kaşif Efendi olmak üzere Nemlizâde ailesinden dört kişinin adı geçmektedir. Ticaret ve Sanayi Odası Reis-i saniliğinde Çulhazâde Hacı Kadri Efendi bulunurken, Çulhazâde Şükrü Efendi de hem Belediye Meclisi azası, hem Ziraat Bank Şube Meclisi azasındandır.

Belediye ve Odalarda olduğu gibi, aynı kişilerin veya akrabalarının, Vilayetin yönetiminde seçimle oluşan kurumlarda olsun, bürokrasinin diğer kademelerinde olsun, görev almış oldukları görülmektedir ve bu görev ve yetki dağılımı, Trabzon yönetiminde 'eşraf' ailelerinin egemenliğini ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı devlet siyaseti olarak yerel eşraf ailelerinin işbirliği ile yerel yönetimde resmi idare organlarına ve kadrolara katılmaları desteklenmektedir. Salnamelerde yer alan "Vilayet Eşraf ve Mütehayyızânından Hâiz-i Rütbe Olanların Esâmisi" listeleri bu tutumun en açık belgelerindendir. 22. Defa 1905 Salnamesi'nde bulunmamakla birlikte, 15. Defa 1893 Salnamesi'nden beri yayımlanan[2] ve 21. Defa 1903 Salnamesi'nde de bulunan bu listeden, devletçe resmen eşraf sınıfı içinde kabul edilen aileleri saptamak mümkün olmaktadır.

1903 'eşraf listesi' incelendiğinde, Trabzon'da ayan döneminden beri devletçe resmen yönetici sınıf içinde yer alan ailelerin sürekliliği kendini göstermektedir. Liste, devlet protokolu içinde vilayette yer alan en büyük rütbeliden en küçüğe doğru Trabzonluları içermekte, görevi gereği veya emekli olup başka yerlere yerleşen, Trabzon'da bulunmayan kişilerin de adlarını anarak, bu ailelerin Trabzon eşraf sınıfını oluşturduklarını, kişisel özeliklerinin adeta ikinci planda geldiğini vurgulamaktadır. 1903 listesinde, ayrıca belirtilen ve özel önem verildiği anlaşılan ilmiye sınıfından 25 kişi dışında 133 kişi yer almaktadır, bunlardan 43 kişi herhangi devlet görevinde

2 15. Salnamede yayınlanan eşraf listesinde 43 kişi yer almakta ve rütbe ve nişanlarının tevcih tarihleri de belirtilmektedir, bkz. *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, 1311/1893, Defa 15, s. 202-4.

bulunmamaktadır. Bu durum, eşraf olma niteliği ile devlet görevinde bulunma niteliğinin ne kadar çakıştırıldığını da gösterir.

Örneğin eşraf listesinde yer alan Nemlizâdeler şunlardır:

Nemlizâde Hacı Osman Efendi Hazretleri ulâ evveli
Dersaadet'te mukim Nemlizâde Tahsin Paşa Hazretleri Rumeli
Nemlizâde Şükrü Efendi ulâ sanisi
Nemlizâde Cemal Efendi ulâ sanisi
Nemlizâde Hamdi Efendi mütemayiz
Nemlizâde Mehmet Salih Efendi mütemayiz
Nemlizâde Sabri Efendi saniye
Nemlizâde Hakkı Efendi sâlise

Görüldüğü gibi Nemlizâdeler listede görevleri nedeniyle yer almış değillerdir. Listede yer alan Şatırzâdeler şunlardır:

Hopa kazası kaymakamı Şatırzâde Mehmet Bey mütemayiz
Şatırzâde Refet Bey sâlise
Şatırzâde Mikdad Bey kapıcıbaşı

Şatırzâdelerin ikisi herhangi resmi görevde bulunmamaktadır. Eyüpzâdeler için de aynı durum söz konusudur:

Tirebolu kazası kaymakamı Eyüpzâde İzzet Efendi ulâ sanisi
Mahkeme-i istinaf azasından Eyüpzâde Ali Galip Efendi mütemayiz
Eyüpzâde Merani (?) Efendi sâlise
Eyüpzâde Osman Efendi rabia

Trabzon eşraf listesinde yer alan 35 kişi birbiriyle akrabadır, yani 133 kişilik listenin % 26'sı, yani dört kişide birinden fazlası, belirli bir ailenin üyesi olarak ortaya çıkmaktadır. Listeye girmiş kişilerin aileleri arasında evlilik ilişkilerinin de kurulmuş olması büyük olasılık dahilinde olmakla birlikte, bunu listeden saptamak olanağı yoktur. Listede Trabzon'da ayan döneminden beri tanınan Kalcızâde, Şatırzâde, Eyüpzâde, Abanozzâde, Hanzâde, Gümrükçüzâde, Sakazâde aileleri, hem de kalabalıklıklarıyla dikkati çekmektedir. Liste sayesinde Trabzon dışında önemli görevlerde bulunan eşraf ailelerinin çocuklarını da saptayabilmekteyiz. Çeşitli müdürlükleri saymadan yalnızca mutasarrıflık ve kaymakamlık yapanları dikkate alırsak, aynı ailelerden gelen kişilerin, Osmanlı coğrafyasında yönetici sınıf görevini yerine getirdiğini görürüz:

Yenipazar Sancağı mutasarrıfı İsmail Fevzi Paşa mirmiran
Süleymaniye Sancağı mutasarrıfı İlyas Sami Efendi ulâ sanisi

Ordu kazası kaymakamı Gümrükçüzâde Mehmet Ziya Paşa mirmiran
Ünye kazası kaymakamı İbrahim Halil Paşa mirmiran
Tirebolu kazası kaymakamı Eyüpzâde İzzet Efendi ulâ sanisi
Hopa kazası kaymakamı Şatırzâde Mehmet Bey mütemayiz
Sürmene kazası kaymakamı Abanozzâde Hüseyin Avni Efendi sâlise
Cide kazası kaymakamı Kalcızâde Ragıp Bey sâlise

Bürokrasinin aslî olarak eşraf ailelerinden gelen kişiler tarafından doldurulduğu anlaşılmaktadır. Tanzimat'tan itibaren bürokratik yapının modernleştirilmesine çalışılarak, devlet yeniden yapılandırılırken, kurulan taşra örgütünde, gerek eski usûl evde hocalardan görülen eğitimle olsun, gerek gene yaygınlaştırılmaya çalışılan yeni usûl okullarda olsun, daha rahat eğitim olanağı bulan ayan-eşraf çocuklarının bu kadroları doldurması olağan bir gelişim sayılmalıdır. Bir devlet dairesine katiplikle 'intisap' eden bir eşraf çocuğu, zaman içinde terfi ederek devletin yönetici sınıfı içinde yerini alacaktır. Şehirde emlak ve belki köylerin sahibi olan bu aileler, ekonomik-toplumsal nüfuzlarını, devletin işbirliği ile resmi yöneticilik görevleriyle pekiştirmektedirler.

Kısaca incelendiğinde, Trabzon'da valilik, kumandanlık, muhassıllık, ayanlık yapan ve dönem dönem 'asi' olan büyük ailelerden bazılarının kökenleri hakkındaki bilgiler şöyledir:

Canikli ailesi: Fatsalı dergah-ı âli kapıcıbaşı Ali Ağa'nın soyudur. Ailenin kurucusu Ali, Fatsalı Ahmet Ağa'nın oğludur. Babası dergah-ı âli kapıcıbaşılarındandır. Ali (1133-1720/21)'de İstanbul'da doğdu. Babasının Terme ve Fatsa'da yaptığı zulüm yüzünden 1741'de sürgün edildiği Ankara'ya birlikte gitti. 1748'de babası ölünce ağabeyi Süleyman'la birlikte Canik'e döndü ve 1762 Gürcistan seferinde gösterdiği başarı üzerine ağabeyinin yerine Canik muhassılı oldu. Trabzon valiliğini elli yıl (1758-1808) kadar onun soyundan kişiler elinde tutmuştur.

Tuzcuoğulları: Fetihten sonra tuz ticareti fermanı alarak Batı Anadolu'dan geldikleri rivayet edilmektedir. Yirmi yıl süren (1814-1834) Tuzcuoğlu isyanları bütün vilayeti ve büyük aileleri etkilemiştir.

Haznedaroğulları: Canikli Hacı Ali Paşa'nın haznedarı Behram Bey'in soyu. Tuzcuoğulları isyanları boyunca, Canikli ailesinin yerini alarak Trabzon valiliğini otuz yıl kadar (1811-1845) bu soy elinde tutmuştur.

Kuğuoğulları: Aileden ilk tanınmış kişi Kuğuoğlu İbrahim Paşa uzun yıllar Görele voyvodalığı yapmış olup, Şakir Şevket'in 1877 yılında yayınlanan *Trabzon Tarihi* adlı eserindeki ifadesine göre Kürdistan'dan gelmiştir.[3] İbrahim'in oğlu Süleyman Paşa

3 Şakir Şevket, Meclis-i idare-i vilayet katipliği ve sonradan Vilayet meclisi üyeliği yapmıştır (bkz. Şakir Şevket, 2001: 172).

1791'de Trabzon valisi olmuştur.

Şatıroğulları: Şakir Şevket'e (2001: 191) göre ataları Fatih'in fethiyle Trabzon'a yerleşmiş sipahilerden olmalıdır.

Kethüdaoğulları: Aile arasında anlatılan rivayete göre, aile adını Mısır kethüdası Halil Ağa'dan almaktadır. Oğlu Emin Ağa'nın kitabesinde silahşoran-ı hassadan olduğu belirtilmektedir.

Üçüncüoğulları: Asılları Torul'un Manastır köyündendir.

Murathanoğulları: 1583 tarihli Trabzon tahrir defterinde Muradhanî veled-i Abdullah olarak kaydedilen kişinin bu aileden olma olasılığı yüksektir. Akkoyunlulardan oldukları ve Yavuz Sultan Selim'in sancakbeyliği sırasında Trabzon'a yerleştikleri kabul edilen Murathanlıların, Gümüşhane'nin Aşağı Tezene köyünden geldikleri rivayeti de vardır. 1604'de ayaklanan Murathanoğlu Ali, 1607'de Trabzon valisi yapılmış, 1608'de Ali ve kardeşleri Mustafa ile Abdurrahman idam edilmişlerdir.

Kalcıoğulları: Ailenin bilinen atası, 1774 yılında adı geçen Kalcıoğlu Ömer turnacıbaşıydı. Akçaabat'ın Suğa köyü kökenleri olarak bilinmektedir.

Eyüpoğulları: Şah İsmail'in Tebriz'i fethinden sonra Osmanlılara sığınıp, 1507'de başta Maçka olmak üzere Trabzon-Rize çevresine yerleştirilen Akkoyunlu beylerinden olduğu kabul edilmektedir.

Sarıalioğulları: Ailenin atası, Rumeli'de ve İran seferlerinde görev yapan aileden, İran seferi sırasında Çıldır valiliği de yapan Sari Ali Ağa, kardeşiyle Of'a gelip yerleşmiş.

Hacısalihoğulları: Akçaabat'a yerleşen ailenin kökeni, Tonya'nın Ağır köyü olarak bilinmektedir. Bilinen ilk ataları 1690'da 'asi' olarak tarihe geçen Büyük Ali Ağa'dır.

II. Abdülhamit döneminden itibaren yönetimde yerel güçlerin nüfuzundan yararlanma, Arnavut beyleri, Kürt aşiret reisleri, şeyhlerle ittifak halinde iktidar bloku oluşturma siyasetinin benimsenmiş olduğunu biliyoruz. Tanzimat ve Meşrutiyet, bir yandan merkezkaç kuvvetleri denetim altına almayı hedefleyen girişimlerken, bir yandan da yarattığı modernist düşüncelerle bu kuvvetlere ortam hazırlamıştır. İktidar odağı Babıali'den Saray'a aktarılırken, geleneksel yerel güçlerin devlet yapısı içine alınmasıyla sağlanan ittifakla, istibdat rejiminin toplumsal tabanı yaratılmaya da çalışılmıştır. Trabzon'da da varlıkları veya tarih sahnesine çıkışları 1700'lü yıllara giden ayan/eşraf ailelerinin büyük bölümünün kökenlerinin devlet görevliliğine dayandığı görünmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden, devletin de taraf olmak zorunda kaldığı şiddetli rant mücadeleleri ve kargaşa döneminden sonra, uzlaşma ve düzen sağlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı devleti, Tanzimat'tan itibaren içine girdiği modernleşme sürecine karşın, klasik dönemdeki bölge halklarının yöneticileriyle uzlaşma ve uzun vadeli olarak bu yapıları dönüştürme siyasetini terk etmeden, 20. yüzyıla gelindiğinde de halkla kurduğu ilişkide, yerel seçkinlerin aracılığını kullanıyor durumdadır. İltizam sisteminin köylülük aleyhine

dramlar yaratır biçimde uygulanışı yanında, devletin çağdaş hizmetleri taşraya yayma çabasında angaryadan da fazlasıyla yararlandığını biliyoruz. Birçok bayındırlık faaliyeti zoraki emek gücü kullanılarak yürütülmüştür. Hukuk, eğitim gibi günlük hayatı doğrudan etkileyen alanlarda reformcu uygulamalar gerçekleştirilirken, bu gelişimin arkasında, artık yerel egemenlikleri için birbiriyle ve devletle çatışan aileleri değil, herhalde bu gelişimden de yararlanmayı uman, ittifak halinde bir yönetici sınıf tablosunu görmekteyiz. Trabzon eşrafı, 1830'lardan itibaren bölgenin yaşadığı ekonomik değişimle, bütün çelişkileri ve karmaşıklığı içinde, bu ittifak içinde yer almaktadır.

Trabzon 1830'lardan itibaren uluslararası transit ticaretin limanı olmuş ve bu ticaretle şehir zenginleşmiştir. Bu yeni ekonomik faaliyet alanında eski tarım rantı zenginlerinin ne kadar yer aldıkları ve dolayısıyla kapitalistleştikleri, incelenmesi gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. 1905 Salnamesinde ve eşraf listesinde ön plana çıkan Nemlizâdeler ayan döneminde adı bilinmeyen, 1850'lerden itibaren yeni temayüz eden aile örneği olarak ortaya çıkmaktadırlar. Aile Samsun, İstanbul'a uzanan ticarethaneler kurmuştur. Sicill-i Osmanî'de yer alan Hacı Haşim Efendi için "Hayriye tüccarının meşhurlarından olup tüccarbaşı olmuştu" deniyor. 1852 yılında ölen Hacı Haşim Efendi, saniye rütbesiyle tüccarbaşı olan oğlu Hacı Mehmet Emin Efendi (ölm. 1858), gene "meşhur tüccardan" damadı ve kardeşinin oğlu Hacı Sadullah Efendi (ölm. 1857) İstanbul Süleymaniye'de gömülüdürler. Yeğenleri ve Trabzon'daki ortakları Mehmet Mesud Efendi de İstanbul'da 1865'de ölmüş ve yanlarına gömülmüştür (M. Süreyya 1997: IV, 625). Nemlizâde Tahsin Paşa 1898 Yunan Savaşı şehit çocuklarına yardım piyangosuna katkıda bulunan, II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da tramvay işletmesi imtiyazı alan bir girişimcidir. 1905 yılında Trabzon'da İdare Meclisi, Belediye Meclisi, Ticaret Odası ve Mahkeme üyelikleriyle en etkin ve itibarlı görevlerde bir Nemlizâde bulunmaktadır.

Trabzon salnamelerinde, çeşitli ciltlerde, vilayetin mahsulat ve mensucatı, el sanatları, orman ve madenciliği ve iktisadî vaziyeti gibi başlıklar altında, bir yandan geleneksel üretimin Avrupa ticareti nedeniyle gerilediği konusu işlenirken, bir yandan da büyük sermayenin ve şirketleşmenin yokluğundan şikayet edilmektedir. Hayriye tüccarlığı kurumunun yaratılmasının da gösterdiği gibi, 'millî iktisad' denemese de, dönemin koşulları içinde 'yerli girişimci sınıf' yaratılması gereksinim ve ihtiyacı duyulduğu salnamelerde görünmektedir. Trabzon'da 1286 Muharrem ayında kurulan şirketin ne kadar önemsendiği, 2., 3. ve 4. cilt salnamelerde (1287-1289/1870-1872) bu şirkete verilen yerden anlaşılmaktadır. Arnavutzâde Ahmet ile Abdullah Efendizâde Ali Şefik efendilerin öncülüğünü yaptığı, beş yüz hisseli, 9000 sim mecidiye sermayeli kolektif şirketin diğer ortakları arasında, yukarıda çeşitli görevleri nedeniyle adları veya aile adları geçen Nemlizâde Hacı Ahmet, Dervişzâde Hacı Muhammed, Kozinzâde Hafız

Şakir efendiler de vardır. 3. def'a Trabzon salnamesinde (1288/1871) bu kez 1286 senesi Mart'ında kurulan, iki bin hisseli anonim şirket de yer almaktadır ve ortakları arasında Hacı Dervişağazâde Eşref, Kalaycızâde Osman, Zarifidi, Poloroğlu Banika, Mazlumyan Artin, Mahusyan Aristaki, Gürcüzâde Bogos, Şehbenderzâde Şükrü gibi kişiler vardır.

Bütün İmparatorluk'ta ve Trabzon'da yeni kapitalistleşen zümre olarak Gayrimüslimlerin öne çıkmış olduğu sık tekrarlanan bir konudur. Salname"de görevli Gayrimüslim sayısı 120 kişidir (Salname'de adı geçenlerin yaklaşık % 20'si). Bu görevliler yukarıda kurumlar anlatılırken görüldüğü üzere çoğunlukla Meclis-i İdare, Mahkemelerin seçimlik üyeleri, Belediye Meclisi üyeliği gibi 'millet'lerini temsil eden kurumlarda bulunmaktadırlar. Gayrimüslimlerin Ticaret ve Ziraat odalarında da Müslümanlara eşit durumda oldukları görülmektedir. Gayrimüslimlerin devlet görevlerine alınması, 1890'lı yıllardaki Ermeni olayları sonrasında Anadolu vilayetlerine Islahat programları hazırlamak üzere müfettişler gönderildikten sonra artmıştır.

Trabzon'da güvelik kuvvetlerini oluşturan dokuz polis komiseri arasında İstefan Efendi ve 24 polis memuru arasında Menzik (?) Efendi adlarında iki Rum'un bulunması bu memuriyetlerin de Gayrimüslimlere açıldığını göstermektedir. Trabzon'da askeri hastane ve rüşdiye, kale tabyası, redif ve jandarma alayı bulunmasına karşın, bürokrasi dışında tuttuğumuz askerlik de Gayrimüslimlere kapalı alanlardan biridir.

Gayrmüslimler mühendislik, doktorluk gibi profesyonel meslek gerektiren memuriyetlerde daha fazla yer almaktadırlar. Gayrimüslimlerin ezici çoğunluk olarak bulundukları yerler ise Osmanlı Bankası, Reji ve Düyun-u Umumiye idareleridir. Trabzon'da acenteleri bulunan deniz ulaşım şirketlerinde ise, devlet malı İdare-i Mahsusa şirketi dışında hiçbirinde Müslüman bulunmamaktadır. Yunan, Avusturya, Fransız, İtalyan, Rus şirketlerinin acenteliğini yapan Gayrimüslimlerin Trabzon'da bulunan yabancı ülke konsolosluklarında da tercüman ve katip olarak görev yaptıkları görülmektedir. Trabzonlu Rum ve Ermeniler, Trabzon dışında Manchester, Marsilya, Odessa ve Batum'a uzanan bağlantıları ve buralarda kurulan cemaatleri yoluyla ticaret yaptıkları gibi, Trabzon transit ticaretinde Avrupalıların yerli acentesi konumlarıyla kapitilasyonların, beratlı tüccarlığın ve konsolos himayesinin yarattığı ortamdan da yararlanmış oldukları, salnamelere yansıyan acente ve konsolosluk görevleriyle de doğrulanmaktadır.

Trabzon'da en etkili kişiliklerden biri olduğu görülen, üst kademe bütün meclislere üye olan Mısıryan Bogos Efendi'nin akrabasından Mısıryan Ohannes Efendi Fransa Konsolosluğu Birinci Tercümanı, Mısıryan Mıgırdıç Efendi hem konsolosluğun İkinci Tercümanı, hem Fransız Pake Kumpanyası Acentasıdır. Kumpanyanın katibi de Mısıryan Oseb Efendi'dir. Meclis-i Beledî Azası, Ticaret ve Sanayi Odası Müşavir-i sanisi ve Ziraat Odası üyesi Marmiyan Bogos Efendi'nin akrabası Marmiyan Mıgırdıç

Efendi de Fransız Mesajeri Kumpanyası Katibidir. Trabzon'da en etkili yönetici kademelerde bulunan bu kişilerin yabancı elçilikler ve kumpanyalarla iç içe oldukları görülmektedir.

Eşraf listesinde yer alan Gayrimüslimler ise Mısıryan Bogos Efendi, Ticaret Odası ve Mahkemesi üyesi Kalpakcidi Yorgi Efendi, Rusya elçiliği katibi Muradyan Karabet Efendi ve Hâci Panayoti Mito Efendi'den ibarettir. Gayrimüslimlerin Osmanlı klasik düzeninde eşraf sınıfı içine dahil edilmeyişlerinin ve 'siyaset' yapamamalarının devamı olarak, 20. yüzyıl başında eşraf listesinde sınırlı bir yer tutabildikleri görülmektedir.

Osmanlı ekonomisi, devlet yapısı ve toplumsal düzeninin geçirdiği değişimle şehirlerde yeni kurumlarla birlikte orta sınıf doğmaktadır ve Trabzon'da yenileşmeyi yansıtmak isteyen Salname, şehirde bulunan doktor, eczacı ve dava vekillerini sayfalarına aldığında, neredeyse hepsi Gayrimüslimlerden oluşmaktadır:

Trabzon'da İcra-i Sanat Eden Etıbba
Malizyan Efendi
Yruklu (?) Efendi
Minasyan Efendi
Elkoyadi Efendi
Madaksa Efendi
İspitaro Efendi
Milityadi Efendi
İlya Harikıdı Efendi
Çinaro Efendi
Eframidi Efendi

Trabzon'da Bulunan Eczahaneler
Çırakliyan Karabet Efendi
Sürmeliyan Karabet Efendi
Sürmeliyan İstepan Efendi
Bogos Zahiko Efendi
Tifo Marinko Efendi
Nikola Papadopulo Efendi
Yani Efendi
Yanko Efendi

Trabzon'da Bulunan Şehadetnameli Dava Vekilleri
Beşirzâde Mehmet Mithat Efendi sâlise
Eyüpzâde Hamdi Efendi

Gedikoğlu Lazar Efendi
Orfanidi Nikolaki Efendi
Mumcidi Sokrati Efendi

Bürokrasi görevlilerinin ne kadarının özel hocalarla evlerde, sıbyan okulunda veya yeni açılmış okullarda yetiştiğini ve öğrenim derecelerini saptama olanağımız yok. Ancak vilayetteki 'mektepli' sayısının giderek arttığını söyleyebiliriz. Örneğin Vali Muavini Ligoraki Vagleri Efendi (1861-1949) Mekteb-i Mülkiye 1884 mezunu bir İstanbulludur. Mezuniyetinden sonra uzun yıllar Şura-yı Devlet Muhâkemat Dairesi'nde çalışmış, idare mesleğine geçtikten sonra 1896'da Diyarbekir vali muavinliğine başlamış, 1899'da Trabzon'a gelmiştir. 1908'e kadar Trabzon'da hizmet veren Vagleri Efendi, Manastır vali muavinliğinden sonra mutasarrıf olarak Çamlık ve Mersin'de görev yapmış, 1911'de Sisam Beyi (umumi Sisam valisi) olmuş ve Ayan azalığına seçilmiştir (Çankaya 1954: II, 83-4).

1905 yılında Trabzon'da bulunan Vilayet Maiyet Memurları Mekteb-i Mülkiye mezunudur (yalnız Halit Bey hakkında bilgi bulamadık). Ahmet Nuri Efendi (1877-1918) Trabzon Telgrafhane memurlarından Arif Efendi'nin oğludur, 1901'de Mülkiye'den mezun olduktan sonra Trabzon'a maiyet memuru olarak atanmıştır (Çankaya 1954: 449). Mehmet Rahmi Efendi (1878-1936) dava vekili Eyüpzâde Hamdi Efendi'nin oğludur, 1903'de Mülkiye'yi bitirmiştir. Çeşitli idari görevlerde ve kaymakamlıklarda bulunduktan sonra TBMM iki ve üçüncü devirlerinde Trabzon mebusu olacaktır (Çankaya 1954: 499). 1902 mezunu Yani Kuvanidis, Hassa Müşiri Rauf Paşa'nın kahyası Todori Efendi'nin oğludur. Şarkî Karahisar'da doğup Fener Rum Okulu'nda eğitim gördükten sonra Mülkiye'ye girmiş, Trabzon'dan sonra çeşitli kaymakamlıklarda bulunmuş, II. Meşrutiyet'te Meclis-i Mebusan'a Kayseri Mebusu seçilmiştir (Çankaya 1954: 469).

Trabzon'da eski gelenekle yeni düzen arasında köprü oluşturan, üst düzey bürokrat yetiştiren ailelerin örneğini Subaşızâdeler oluşturmaktadır. Subaşızâde Pertev Paşa'nın dedesi Mehmet Teymur Fenni (ölm. 1844) Kığı Beyi'nin haznedarı iken Erzurum valisiyle arası açılınca kaçmak zorunda kalmış, Sivas valisine sığındıktan sonra 1828'de Trabzon valisi olan Haznedarzâde Osman Paşa'ya intisap etmiş, Lazistan, Şebinkarahisar, Gümüşhane'de görevlerde bulunmuş, mütesellimlik yapmıştır. Trabzon'da yetişen oğlu Ali Kemali Paşa da (1819-1898) 1833'den 1846'ya kadar Osman Paşa'nın katipliğini yaptıktan sonra Halil Rıfat Paşa'ya intisap etmiş, 1848'de Divan-ı hümayun hocası, şehremini muavini olmuş, çeşitli mutasarrıflık ve valilik görevlerini yürüttükten sonra Konya valisi iken ölmüştür. Mehmet Teymur'un öteki oğlu İbrahim Pertev Paşa (1824-1872) Gümüşhane, Samsun'da çeşitli görevler yaptıktan sonra mutasarrıflık ve valiliklerde bulunmuş, Berlin başkatipliği yapmış, Kastamonu valisi

iken ölmüştür. Osmanlı son dönem ve Cumhuriyet'in ilk dönem hariciyecilerinden Galib Kemali Söylemezoğlu (1873-1960), Ali Kemali'nin, 1907'de ölen Pertev Paşa, İbrahim Ethem Pertev Paşa'nın oğludur (Gologlu 1975: 216). 1902 Eşraf listesinde Meclis-i idare-i vilayet azasından Pertev Paşa dışında Subaşı ailesinden Mustafa Efendi ve Merkez telgraf ve posta müdürü Hafız Kazım Efendi bulunmaktadır.

Trabzon'daki ulemadan biyografilerini bildiğimiz müftü Mahmut İmadettin Efendi (1844-1910) Trabzon medreselerinde okumuştur. 1884 yılında Trabzon Askeri Rüşdiyesi'nde öğretmenliğe başlamış, 1888'de müftü olmuş, 1901'de aynı okulun Arapça öğretmenliğine atanarak 1908 yılına kadar iki görevi birlikte yürütmüş ve 1908 yılında yapılan seçimlerde mebus seçilerek ölene kadar bu görevini sürdürmüştür (Albayrak 1980: 35-36).

Mehmet Esat Efendi (1864-1926) Sürmene esnafından Ahmet Efendi'nin oğludur. Köyündeki sıbyan mektebi ve medresede okuduktan sonra 1884'den itibaren İstanbul medreselerinde eğitimine devam etmiş ve 1886'da girdiği sınavla Rumeli kazaskerliğinde murasale almıştır. 1894'den 1897'ye kadar vekayi kaleminde çalıştıktan sonra Trabzon'a sürülmüştür. Trabzon İdadisi akaid ve Arapça öğretmenliğine başlamış, 1910'da Trabzon Darülmuallimîn'e atanmış, 52 oydan 31'ini alarak 1912'de Sürmene müftüsü olmuştur (Albayrak 1980: 211-212).

Mehmet Şükrü Efendi (1863-1915) Altıparmakzâde Ahmet Efendi'nin oğludur, İmaret mahallesinde doğmuştur. Rüşdiyenin üçüncü sınıfından ayrılarak Saraçzâde medresesinde Semercizâde Hacı Mehmet Efendi'den ders almaya başlamış, 1903'de Trabzon müftülüğü müsevvetliğine ve Bidayet Mahkemesi Hukuk kısmı üyeliğine atanmıştır. Medreseden icazetnamesini 1907'de almıştır (Albayrak 1980).

Tayyibzâde Hafız Zühtü Efendi (1854-1914) Trabzon medreselerinde eğitim gördükten sonra babasının görev yaptığı Islahhane'de öğretmen olmuş, Trabzon ibtidai ve rüşdiyelerinde öğretmenlik, Vilayet Gazetesi'nde yazarlık ve evkaf komisyonunda üyelik, icra memurluğunda mukavelat katipliği yapmıştır. Eserleri Trabzon matbaalarında basılan Zühtü Efendi, Meşrutiyet'ten sonra basın hayatında yer alacaktır (Albayrak 1994: 73).

Semercizâde Hacı Mehmet Kamil Efendi (1845-1915) Durmuşzâde Semerci Ali Ağa'nın oğludur. İlk tahsilinden sonra bir süre ticaret yapan Mehmet Efendi tahsiline İstanbul'da da devam ederek müderris olmuş, Trabzon medreselerinde hocalık yaparak birçok öğrenci yetiştirmiştir (Akbulut 1970: 86).

22. Salnamede adı bulunmayan Mehmet Ruşen Efendi (1851-?) Gümüşhane doğumludur. Çocukluğunda ailesiyle Trabzon'a gelmiş, sıbyan mektebi ve Saraçhane ile Çarşı medreselerinde öğrenim görmüş, 1296 (1878/79)'da icazet almıştır. Saraçzâde medresesinde müderrislik yapmıştır (Albayrak 1980).

Ulema ve sanatçılar ile idareci konumdaki özellikle mektepli bürokratların biyografilerini bulmak görece kolayken, ağaların, mültezimlerin, esnaf ve ticarethane sahipleri ile özel girişimcilerin biyografilerine ulaşmak zordur. Salnamelere memurluklarıyla ve eşraf listeleriyle yansıyan kişilerin ekonomik girişimcilikleri hakkında bilgilerimiz, en azından şimdilik, kısıtlıdır. Eşrafın ve bürokrasinin, kısaca 'modernleşme'si olarak adlandırabileceğimiz dönüşüme ilişkin kullanabileceğimiz verilerden biri olabilecek 'okullaşma' oranını saptayabilecek verilerden yoksunuz. Trabzon idadisinin 1888 yılında öğrenci sayısı 55'dir ve bu durum, "Mekteb-i mezkur yeni küşad edilmiş olmak hasebiyle mülhakât-ı livadan çok şakirdân henüz alınamadığından şakirdânın mevcudu şimdilik Trabzon şehri şakirdânından ibaret olunduğu gibi mekteb-i mezkurun leyli sınıfı da bu sebebten nâşi henüz teşkil olunamamıştır" diye açıklanmaktadır (*Trabzon Salnamesi*, Cilt 13, 1305/1888). Yani bu yıllarda nüfusu 35.000 civarında olan Trabzon şehrinde, henüz ancak bu kadar öğrenci yetiştirilebilmekte, bu kadar aile çocuklarını idadide okutabilmekte veya okutma ihtiyacını hissetmektedir. Ulema biyografilerine gördüğümüz gibi, klasik medrese eğitiminden geçmiş olan ulema artık yeni mekteplerde de öğretmenlik yapmaktadır; bir yandan da Mehmet Şükrü Efendi örneğinde olduğu gibi, rüşdiye eğitimini terk ederek medrese yolunu seçenler de vardır. (Profesyonel meslek sahibi olmak konusunda Gayrimüslimlerin gösterdiği ataklığı, toprak sahipliği ve eşraf niteliğinden yoksunluklarına da bağlamak mümkündür. Trabzon eşrafı çocuklarını 1900'lerden itibaren İstanbul'a, hatta Avrupa'ya üniversiteye yollamaya başlayacaktır.)

22. Salname'ye göre Trabzon bürokrasisinde 36 hacı bulunmaktadır. Hacılar arasında katiplerin de bulunması, bu kişilerin gelir düzeyinin yalnız memur maaşına bağlı olmadığını akla getirmektedir. Salname'de görülen 26 hafız, klasik eğitimden geçmiş kişilerin varlığını ortaya koymaktadır. Hacı ve hafızları bir arada saydığımızda, Trabzon'daki toplam görevli sayısının % 10'una ulaştıkları görülmektedir. Belediye Meclisi azası, Ziraat Bank şube meclisi reisi, Ticaret ve Sanayi Odası azası, Tahsilat ve Nafia komisyonları üyesi, geleceğin bölge Teşkilat-ı Mahsusa reisi (ve Faik Ahmet Barutçu'nun babası) Barutçuzâde Ahmet Efendi de 1906'da hacca gidecektir (*Trabzon Vilayet Gazetesi*, Sayı: 1705, 9 Mart 1322/22 Mart 1906).

22. Salnamede Gayrimüslim 'hâci'lere rastlanmamaktadır. Oysa örneğin 13. Salnamede hâci sayısı 19'dur (hacı sayısı da 28); bu durumun nedenlerini yorumlamak için, Gayrimüslimler arasında hacca gitmenin azaldığı, eskisi kadar önemsenmediği veya vilayet yönetiminin böyle bir bilgiyi kaydetmekten vazgeçtiği yolunda yorum yapabilecek veriye sahip değiliz.

Salname'de toplumsal statü belirten unvan olarak 'Efendi'den başka 28 kişinin 'Bey' olarak anıldığı görülmektedir. 'Ağa' unvanı ise 20. yüzyılın başında statü kaybına uğrayarak, bedenen çalışanlar için kullanılmaktadır. Matbaa ustaları, rüsumat

kantarcıları, okul bevvapları gibi görevliler için kullanılan 'ağa' unvanına sahip kişilerin sayısı 16'dır. Erkek toplumunda Salname'ye giren kadınların sayısı, 4 İnas Rüşdiyesi muallimesi ve belediye ebesiyle birlikte 5 kişiden ibarettir.

II. Abdülhamit döneminde, 1893'ten beri salnamelere yansıdığı gibi, gittikçe genişleyen eşraf listesi yanında, iyice yaygınlaştırılan nişan ve madalya kurumu, resmi görevler dışında 'kişisel liyakat'a bağlı olarak ödüllendirmeyi içermekte ve yerel seçkinlerle Devlet-i aliyye arasındaki bağları kuvvetlendirmesi beklenmektedir. Vilayetin nişan ve madalya olarak en fazla taltif edilen kişisi Vali Beyefendi Hazretleridir. Vali Reşad Bey Bâlâ Rütbesindedir ve 1. derece Osmanî, 2. derece Mecidî nişanlarına ayrıca İftihar ve altın ve gümüş İmtiyaz ve Rusya, Karadağ ve altın Hicaz madalyalarına sahiptir.

1905 Salnamesi'ne göre şehirde Osmanî nişanına sahip 33, Mecidî nişanına sahip 63 kişi bulunmaktadır. Osmanî ve Mecidî nişanına bir arada sahip kişi sayısı 29'dur; bunlardan 7'si konsolosluk görevlileri ve 2'si gemi acentesi görevlileridir. Böylece şehrin iki nişana da sahip seçkinleri arasına Meclis-i İdare üyeleri ve katipleri, belediye başkanı, İstinaf Mahkemesi üyesi Nemlizâde Osman Efendi, karantina doktoru, Düyun-u Umumiye Nazırı Kirkor Efendi, serkomiser Safvet Efendi vb girmektedir.

Trabzon'da sanayi madalyası alan tek kişi Matbaa Mürettibi Ahmet Efendi'dir. Ancak 1905 yılında, salnamenin ekonomi bahsinde de görüldüğü gibi, sanayileşmeye verilen önemle, şehirde bir sanayi sergisi açılmış ve sergilenen ürün sahiplerine şehadetname, takdirname ve nakdi ödüller yanında, dördü hanım olmak üzere yedi kişiye de sanayi madalyası verilmiştir (Emiroğlu 1988). Madalya konusunda polis ve askerler liyakatlarını göstermişlerdir. Polis Dairesi Müfettişi Hacı Salih Efendi Gümüş liyakat madalyası, Serkomiser Hüseyin Vehbi Efendi ve Üçüncü komiser Ahmet Rasim Efendi tahlisiye madalyalarına, Hapishane Müfettişi yüzbaşı mütekaidi Mehmet Emin Efendi Girit madalyasına, İskele Komisyonu Kolağası Necip Bey ise Gümüş imtiyaz, liyakat, iftihar madalyalarına sahiptir.

1905 yılının gündemde olan konularından biri de Hicaz Demiryolu yapımı için düzenlenen iane kampanyasıdır. Abdülhamit'in Anadolu demiryolu imtiyazları için yaşanan çekişmelerden sonra Müslüman becerisi olarak sunmak istediği Hicaz Demiryolu inşaatı bir dayanışma gösterisine dönüştürülmek istenmiştir. 1905 Salnamesi'nde "Hamidiye Hicaz Demiryolları İane Tarifesi" de yayınlanmıştır. Trabzon'da vali dışında Hicaz demiryolu madalyası sahiplerinin hepsinin Maarif İdaresine mensup olduğu görülmektedir. Maarif muhasebe memuru, İdadi Heyet-i İdaresini oluşturan 6 öğretmen ve İdadi'nin iki öğretmeninden başka Hicaz Madalyası sahibi yoktur. Hicaz madalyası alanlar içinde İdadi muavin-i sâlisi Fransızca öğretmeni Panayot Efendi de bulunmaktadır. Bir Gayrimüslimin Hicaz Demiryolları için ianede bulunmasının, "ayrımcılık yapılmayarak" olağan karşılandığı anlaşılmaktadır. 1906

yılında başlatılan Hicaz Su Yolları (Mekke-i Mükerreme Ayn Zebide) iane kampanyasında da[4] Terziyanoğlu Vasilaki ve Arslanyan Haçik efendiler 216'şar kuruş bağışta bulunmuşlardır.

Vasilaki ve Haçik efendiler 1906 yılında Meclis-i İdare üyesidir ve defterdar, Meclis üyesi Pertev Paşa, idare-i mahsusa acentesi Tahsin Efendi, Mahkeme-i İstinaf üyesi Hacı Dervişağazâde Eşref Efendi, Tüccardan Dizdarzâde Rüştü Efendi de onlar gibi 216'şar kuruş ödemişlerdir. Su yolu için yapılan bağışlarda da protokola uygun davranıldığı, herkesin statüsüne göre bağışta bulunduğu anlaşılmaktadır. Vali Reşad Bey kendi adına en fazla bağışı (1625 kuruş) yaptığı gibi, haremi adına da 545 kuruş bağışta bulunmuştur. Bundan sonra, valinin hareminin önüne geçmemek üzere saptandığı anlaşılan 540 kuruşluk bağış derecesi gelmektedir; bu miktarda bağışta bulunanlar Meclis-i idare azası Nemlizâde Şükrü Efendi, Nemlizâde Hacı Osman Efendi, Nemlizâde Cemal Efendi, Çulhazâde Hacı Kadri Efendi'den ibarettir. 324 kuruş bağışlayan naib Mehmet Bahaeddin Bey ve 238 kuruş veren erzak-ı askeriye müteahhidi Şeyh Yusuf Efendizâde Abdullah Efendi'den sonra 216 kuruşluk bağış yapan 7 kişi, sonra valinin kayınvalidesi ve kerimesi, müftü İmadeddin Efendi, mektubî-i vilayet dahil 108 kuruş bağış yapan on beş kişi gelmektedir. Katipler 60 ilâ 20 kuruş arasında bağışta bulunmuşlardır.[5]

Trabzon'da, salnamelere bakılırsa, eşraf listeleri ve nişanlarıyla, bağış protokoluyla, hiyerarşiye bağlanmış, devlet eliyle oluşturulmuş, 'aristokrasi'ye diyemesek de 'zadegan'a dayanan, onunla iç içe girmiş üst düzey vilayet yönetimi-bürokrasisinin oluşturduğu sistem gözlemlenmektedir. Kapitalistleşen Nemlizâdeler ise adeta kazandıkları ekonomik gücün gösterisini yaparak nüfuzlarını herkese kabul ettirmektedirler. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Nemlizâde Hacı Osman'ın (ikinci seçmenler/müntehib-i saniler tarafından) Trabzon mebusu seçilmesi de bu sistemi bütünleştiren siyasal yapılanmayı göstermektedir.

I. Meşrutiyet'te Trabzon mebusları Dizadarzâdelerden Hacı Emin ve Eyüpzâde Ali Galip eşraftandır. Ali Galip 1871'de Trabzon belediye reisidir; gördüğümüz gibi 1905'de Mahkeme-i istinaf üyesi, Maarif meclisi üyesi ve Ziraat Odası reisidir. Mebus Hüseyinalemdarzâde Emin Hilmi Efendi (1831-1884) ise, 1849'dan beri Trabzon vilayetinde çalışmıştır; mebus olduğunda Mektubî mümeyyizi ve Trabzon Vilayet Gazetesi muharriridir. Mebuslardan Yorgi Karvonidi ile Ohannes hakkında bilgi bulunmamaktadır.

II. Meşrutiyet'te, I. Meşrutiyet mebusu Ali Galip'in oğlu Eyüpzâde İzzet Efendi (1861-1920) II. Meşrutiyet'te mebus seçilmiştir; kendisi (eşraf listesinde de

4 *Trabzon Vilayet Gazetesi*, No: 1724, 20 Temmuz 1322/2 Ağustos 1906.

5 Trabzon vilayetinde bağış yapanların listeleri *Trabzon Vilayet Gazetesi*'nde yayınlanmış ve Hikmet Öksüz (1999) tarafından yeni yazıya aktarılmıştır.

gördüğümüz gibi) kaymakamlık yapmıştır ve Trabzon matbaa müdürüdür. Mebuslarından birinin eski müftü (Hatipzâde Emin), birinin de zamanın müftüsü olması (Mahmut İmadettin) 1908'de ikinci seçmenleri oluşturan seçkinlerin ulemaya verdikleri değeri göstermektedir. Mebus Saraçzâde Ali Naki (1836-1923) idadinin ilk müdürüdür. Mebus Mahmut İmadettin Efendi ölünce yerine seçilen Kalcızâde Mahmut ile Haznedarzâde Mahmut ve Nemlizâde Osman eşraftandır. Rum mebus Matyo Kofidis ise, bölgede Reji ile tütün üreticilerinin bütün çekişmesine karşın (bkz. Emiroğlu 1993), Rumların Avrupa'yla bütünleşmesini gösterecek biçimde, Reji müfettişidir.

Vilayet Salnameleri, Trabzon'da eşrafın yönetici konumunu ortaya koymakla birlikte, elbette 1890'ların sonlarından itibaren taşrada toplumsal taban değilse de çekirdek kadro yaratacak olan siyasallaşmayı yansımayacaktır. Eşrafın, ayan döneminden beri geçirdiği dönüşüm ve özellikle eğitim ve ticaret alanında geçirdiği yenileşme süreci, yan bilgilerle desteklenerek saptanabilmekteyse de, ticari sermayenin niteliği hakkında araştırmalar çok sınırlı olduğu gibi, özellikle kırsal kesimle kurulan geleneksel ve ideolojik bağların gerçek niteliği ortaya çıkaracak tarım ekonomisi araştırmaları (ağalık, iltizam kurumu, kredi, makineleşme, emek kullanımı ve ihracata yönelme gibi) henüz yapılmış değildir. Trabzon'da Cumhuriyet dönemi milletvekillikleri olsun, parti il idareleri olsun, siyasette etkin olan kişilerin, Salname eşraf listelerinde yer alan ailelerden olması, yakın dönemlere kadar değişmeyen bir özelliktir. Trabzon'un bu özelliklerinin başka vilayetlerle ve vilayet salnameleriyle karşılaştırılması, Osmanlı yönetici bürokrasisi ve tabakası hakkında, onun devletle ilişkisi ve değişimi hakkında temel fikirleri verebilecektir. Böylece, kökleri ayan dönemine, hatta bazılarının fetih dönemine kadar uzandığı saptanabilmekte olan eşrafın, yaşanan ekonomik, dolayısıyla sınıfsal ve kültürel dönüşüm sonucu, gerçekten ne kadar burjuvalaştıkları ve siyasal kültürümüzde oynadıkları rol, daha kolay ortaya konabilecektir.[6]

Kaynaklar:

Akbulut, Ömer (1970), *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası*, Ankara.

Albayrak, Sadık (1980), *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Medrese Yayınevi.

Albayrak, Hüseyin (1994), *Trabzon Basın Tarihi*, Ankara.

Çankaya, Mücellitoğlu Ali (1954), *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara.

Emiroğlu, Kudret (1988), "1904 Salnamesinde Trabzon Sanayi Sergisi", *Trabzon*, ss. 92-95.

Emiroğlu, Kudret (1993), "Trabzon'da II. Meşrutiyet'te Tütün Rejisiyle Mücadele; *Trabzon*, s. 34-46.

6 Trabzon'da toplumsal tabakalaşmaya, kısmen, kahvehane ve kitapevi bağlamlarında değinmeye çalışmıştık (bkz. Emiroğlu 2000).

Emiroğlu, Kudret (2000), "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset", *Kebikeç*, Sayı: 10, s. 187-222.

Gologlu, Mahmut (1975), *Trabzon Tarihi, Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Ankara.

Karahasanoğlu, Subutay Hikmet (1991), "Asar-ı Hâme-i Sırrı Paşa", *Tarih ve Toplum*, Ekim/Sayı: 94, s. 61-64.

Mehmed Süreyya (1997), Sicill-i Osmanî, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları

Öksüz, Hikmet (1999), "Hicaz Su Yollarının (Mekke-i Mükerreme: Ayn Zebide) Tamiri İçin Trabzon ve Havalisinden Toplanan Yardımlar", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler 6-8 Kasım 1998*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, s. 443-460.

Şakir Şevket (2001), *Trabzon Tarihi*, haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

Abstract

As could be seen in the Trabzon province yearbooks, the ruling bureaucratic elit of Trabzon consists of the descendants of the local elit of the ayan era and is legitimized by the Abdülhamit II regime and the economic, social and political processes in the last era of the Ottoman Empire and the Republic, could also be read by the transformations of those families.

Key words

Trabzon, Ottoman provincial yearbooks. Ottoman bureaucratic sysem and the local elit.

1902 Çankırı Depremi

Ömer TÜRKOĞLU

Bir deprem kuşağı kenti olan Çankırı ve ilçelerinde tarih boyunca değişken şiddetlerde onlarca deprem yaşanmış, telafisi zor maddi zararlar bir yana, kaybedilen yüzlerce can yöre halkını tarifsiz yas ve kederlere sevk etmiştir.

Son olarak 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 tarihlerinde yaşadığımız büyük depremler ile kamuoyunun gündemine giren bu doğal afet, aslında Anadolu halkı için hiç de yabancı değildir. Hatta ülkemizin büyük bir bölümünün deprem kuşağı içinde yer aldığı düşünülürse, insanımızın bilincinde -folklorik de olsa- bir "deprem kültürü"nün oluştuğu bile söylenebilir.

Ne var ki bu deprem kültürünün "folklorik" anlayıştan ve kaderci bakış açısından kurtarılıp bilinçli bireylerle ve devletin katkısıyla, üstelik sadece depreme değil, her türlü doğal afete karşı bilimsel tedbirlerin alındığı bir kültüre ve anlayışa dönüştürülmesi gerekmektedir.

Böyle bir dönüşümün gereklerinden birisi de geçmişte yaşanan depremleri bilmek, sonrasında alınan tedbirleri öğrenmek ve yaşananları kavramaktan geçmektedir.

Bundan yüz yıl önce, 9 Mart 1902 Pazar günü Çankırı'da meydana gelen deprem ve sonrasında yaşananlarla ilgili bildiklerimiz, devletin, bürokrat kesimin, yerel yöneticilerin ve halkın, deprem ve sonrasında ne yaptıkları ve neler yaşadıkları konusunda ipuçları verecek düzeydedir.

İmparatorluğun geneli bir yana, başkent İstanbul ve buradaki merkezi yönetim, depreme ve sonrasında yaşananlara hiç de yabancı değildir. Çankırı depreminden sadece sekiz yıl önce 10 Temmuz 1894'de İstanbul, birbiri ardı sıra gelen üç depremle

sarsılmıştır. Bu depremde dikkati çeken en önemli özellik; kentin Esenköy semti ile Yalova'daki bazı arazilerde olduğu gibi çamurlu ve kumlu zeminlere yapılan ev ve çiftlikler yerle bir olurken sağlam ve kayalık zeminlere inşa edilen binaların yıkılmamasıdır. Bu depremde kesin olmamakla birlikte yaklaşık 474 kişi hayatını kaybetmiştir.[1] Deprem sonrasında afetzedelere dağıtılmak üzere para yerine geçen özel biletler bastırılmış, belediye muhtaçlara ekmek dağıtmış, kurulan komisyonla imparatorluğun her tarafında yardım kampanyaları başlatılmıştır. Deprem sonrası çalışmalarda dikkati çeken bir nokta, olabilecek suiistimalleri önleyebilmek için hasar tespitinin tek elden ve merkezden yapılmaya çalışılmasıdır.

Merkezi Çankırı olan, ancak başta Bolu, Araç, Çerkeş, Safranbolu ve Daday olmak üzere komşu bir çok yerleşim biriminde hissedilen ve büyüklüğü 5.6 olarak tahmin edilen[2] depremin hemen sonrasında mutasarrıf, Kastamonu valisine telgraf çekerek[3], depremin oldukça uzun sürdüğünü ve başta hükümet konağı olmak üzere, telgrafhane, resmi daireler, camiler ile evlerin bir çoğunun yıkıldığını, halkınsa büyük bir heyecan ve panik içinde olduğunu yazarak konudan haberdar olmasını sağlamıştır. Sonrasında da kentteki asâkir-i redîfe (ihtiyat askerleri) çadırlarının depolardan çıkarılarak evleri zarar gören halka dağıtımına başlanmıştır. Çadırların yeterli olmadığı mahallerde ise halk evlerinin bahçelerine sığınmıştır.

Depremin sonrasında yapılan işlerden biri de oldukça zarar görmüş olan hapishanedeki mahkumların güvenli bir yere taşınması olmuştur. Çankırı hapishanesindeki mahkumlar eski askerî depoya nakledilmiş ve bir müddet burada tutulmuşlardır. Diğer taraftan deprem haberini alan Kastamonu valisi, yanına kumandanı da alarak telgrafhaneye gelmiş ve Çankırı mutasarrıfı ile bizzat haberleşmeye başlamıştır.

Deprem haberi başkent İstanbul'a hemen bildirilmiş, sonrasında da padişah tarafından verilen emirle Çankırı'ya civar yerleşim merkezlerinde depolanmış çadırların bulundukları yerler ile miktarları tespit edilerek hasarlı bölgelere ulaştırılması emredilmiştir.

Depremden bir gün sonra kurulan "Tahkîk komisyonları" aracılığıyla araştırma ve incelemelere başlanıldığında maddi hasarın sanıldığından ve tahmin edildiğinden daha vahim olduğu anlaşılmıştır. Kent merkezinin "muhtevî olduğu üç bin küsur haneden az ve çok sakatlanmadık mahal kalmadığı", şehre su getiren künklerin büyük hasar

1 1894 İstanbul depremiyle ilgili olarak, Genç, Mehmet – Mazak Mehmet; *İstanbul Depremleri*, İGDAŞ Yay., İstanbul, 2001.

2 Atabey, Eşref; *Deprem*, MTA Yay., Ankara, 2000, s. 33.

3 Dönemin mülkî taksimatına göre Çankırı bir sancak olarak Kastamonu vilayetine bağlıydı. Dolayısıyla mutasarrıf bu tür yazışmaları bürokratik kaideler gereği öncelikle Kastamonu valisiyle yapmak durumundaydı.

gördüğü ve sadece bu hasarın "iki milyon beş yüz küsur bin guruş raddesinde olduğu" ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan sadece kent merkezi olan "Kengırı Kasabası"ndaki ölü ve yaralı sayısı yerel yöneticileri -can kaybı açısından- iyimserliğe itecek kadar yanıltıcıdır: Eldeki mevcut bilgiler "ikisi İslam ve ikisi Hıristiyan" 4 kişinin hayatını kaybettiği ve 100 kişinin de yaralandığı şeklindedir. Belki de bu yüzdendir ki yetkililer tarafından kente başka tabip istenmemiş, ilaç ile tıbbî edevatın da -şimdilik- yeterli olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan çevre köy ve yerleşim birimlerine de "kol memurları" çıkarılarak zarar ve ziyanın kesin olarak tespitine çalışılmıştır. İlerleyen günlerde kol memurlarının keşif dönüşlerinde bilhassa köylerde hasarın ve can kaybının tahmin edilenden daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim sadece merkeze bağlı Yerik[4] köyünde yetmiş hane tamamen yıkılmış, biri erkek on ikisi kadın olmak üzere toplam on üç kişi hayatını kaybetmiştir.

Bunun üzerine önceleri kent merkezindeki bilançodan iyimserlik havasına kapılan yetkililer, yaşanan depremin tahmin edilenden daha fazla zayiat verdiğini anlamış olmalılar ki, ilk elde vilayet merkezi olan Kastamonu'dan derhal lüzumu kadar ilaçla birlikte askerî doktor Yüzbaşı Cemal ve eczacı Hacı Ziya Beylerin Çankırı'ya gönderilmelerine karar vermişlerdir.[5]

Yaşanan doğal afet sürecinde yöneticilerin yeterli ve somut bilgiye sahip olmadan iyimserlik havasına kapılmaları, kimi tedbirlerin zamanında alınmasını engellemiş olmalıdır. Nitekim depremin hemen sonrasında İstanbul'daki "Rasadhâne-i Âmire'ye mahallinden" çekilen telgrafta "telefât ve hasarât olmadığı"[6], kentteki görevli doktor ile ilaç ve tıbbî malzemenin yeterli olduğu bildirilmiş, ne var ki daha sonra gelen haberler üzerine doktor ve tıbbî malzeme istenmesi mecburiyeti doğmuştur.

Yaşanan deprem faciasından sonra Çankırı'da yaraların ne şekilde sarıldığı konusunda -şimdilik- yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak Osmanlı döneminde bu tür doğal afetlerin sonrasında kurulan komisyonlar marifetiyle yardımlar toplandığını biliyoruz. Çankırı için de en azından Kastamonu vilayeti genelinde bir yardım kampanyası açılmış olması çok muhtemeldir. Diğer taraftan aşağı yukarı aynı zaman dilimi içerisinde Pirlepe ve Biga'da yaşanan sel felaketinden dolayı, dönemin İstanbul şehremini Rıdvan Paşa başkanlığında kurulan yardım komisyonunun topladığı paranın bakiyesi olan 52.000 kuruş "Bank- Osmanî" aracılığıyla Çankırı Mutasarrıflığı'na aktarılmıştır.[7] Ancak kente su getiren su yollarındaki zararın 2.500.000 kuruş olduğu göz önüne alınacak olursa bu yardımın ne kadar cüzi olduğu anlaşılır.

4 Korgun ilçesine bağlı Karatekin köyünün eski ismi. Muhtemeldir ki depremden sonra yeniden inşa edilen köyün ismi "Karatekin" olmuştur.

5 *Kastamonu Vilâyet Gazetesi*, 12 Mart 1902, No: 1433, s.1.

6 *Sabah*, 11 Mart 1902, s.2.

7 *Sabah*, 25 Mart 1902, s.2.

Kent merkezinde hasar görmüş binaların fazlalığına karşın can kaybının az olması ile köylerdeki can kaybının yüksekliği, konut yapımında kullanılan malzemenin farklılığından ve köylerin kurulum alanlarının seçimindeki yanlışlıktan kaynaklanıyor olsa gerektir.

Bu yanlış ve vahim seçimin bugün de devam ediyor olması gerçekten üzücüdür. Şehirlerde bina yapımı aşamasında verilen ruhsatlarda zemin etüdünün yapılması gerekliliği bir yana, kırsal alanda yapılan inşaatlarda da belli zorunluluklar aranmalı, bilhassa köylerde gelişigüzel yapılanmalara izin verilmemelidir. Bunu sadece doğal afetlere karşı bir tedbir olarak algılamamalı, aynı zamanda geçmişten bize miras kalan ekolojik yapının gelecek kuşaklara, onlara layık bir şekilde aktarılması için bir zorunluluk olarak görmeliyiz.

Abstract
This article is about the 1902 Çankırı earthquake and the aftermath works of the province and the central government, also touching on the would be precautions against the earthquakes in Çankırı today.

Keywords
Çankırı, earthquake.

Osmanlı Döneminde Harput'un Görsel Tarihi Üzerine Bir Deneme

Mustafa BALABAN

19. yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri olan fotoğrafın bulunması ile birlikte; görsel tarih, çok önemli bir kaynağa sahip olmuştur. Bu kaynak, kendisinden önceki kaynaklardan çok farklı olup, olaylar kişiler ve kahramanlar ile o devrin tüm tarihi olayları görüntülü bir şekilde günümüze yansıtılmıştır. Bir tarihçi için elde bulunan bir yazılı belgenin yorumlanmasında, bir çok bilim dalı ve uzmandan yararlanma zorunluluğu vardır. Ancak, bu durum fotoğraf için söylenemez. Fotoğraf, adeta tarihin bir kesitinin dondurulup günümüze yansıtılmasıdır[1] . Tarihi dondurmak fotoğraf dışında hiçbir teknolojiyle mümkün olmayan bir gerçek olduğuna göre, bizim için de fotoğrafın ayrı bir önemi, yeri doldurulamayacak kadar önemli bir kaynak olma özelliği vardır.

İnsanoğlunun uzun yıllar süren görüntüyü dondurma çalışmaları, 1826 yılında Fransa'da gerçekleşir. Fotoğraf alanında dünyada meydana gelen baş döndürücü gelişmeler sonucu, tarihi olaylar artık görüntülü bir şekilde günümüze aktarılmaya başlanmış[2] ve bir süre sonra ister istemez, dünyadaki bu gelişmeler Osmanlı devletini de etkilemiştir. Osmanlı topraklarına gezginler yolu ile giren fotoğraf, öncelikle Hıristiyan Ermeni ve Rumlar tarafından onay görür[3] . Çünkü, Müslümanlar bu sanatla dini nedenlerden dolayı fazla ilgilenmezler. Museviler için de durum pek farklı değildir. Tasvir yasağı yorumlamaları nedeniyle, Osmanlı'da ilk fotoğrafçılar Müslümanlar ve

1 Tuncer Baykara; *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir-1995, ss: 17, 19.
2 Engin Özendes; *Türkiye'de Fotoğraf*, İstanbul-1999, s: 8.
3 Engin Özendes; *a.g.e.*, s: 13.

Museviler arasından çıkmaz[4] .

Anadolu, bir çok kültürün ince bir zevkle işlendiği bir kilim gibi, dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan bir tarihsel zenginliğe ev sahipliği yapmaktadır. Bu tarihsel zenginlik içinde, Harput özel bir konuma sahiptir. Harput'un özel konumu, biraz da kendinden önceki kültürlerin ona verdiği birikimin bir sonucudur. Çünkü, Keban ve Karakaya barajları kurtarma kazılarında ortaya çıkan sonuç, bölgenin paleolitik dönemden itibaren kesintisiz iskan gördüğü yönündedir[5] . Yaklaşık 5000 yıllık geçmişe sahip bir yerleşme yeri olan Harput, tarihsel süreç içinde çeşitli egemenliklere ev sahipliği yaparken, çeşitli kavimlerce yapılan istilalara ve talanlara uğramış, fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen kültürel devamlılığını sürdürerek, Çubukoğullarına ve Harput Artuklularına başkentlik yapmıştır. Bu iki egemenlik dönemleri dışında da önemini yitirmeyen Harput, kentsel ve kültürel gelişimini 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmişse de, 20. yüzyılın başlarından sonra, çok kısa süre içinde her yönüyle büyük bir tahribata uğramıştır.

19. yüzyıl Harput'u, geçmiş yüzyılların ve kültür egemenliklerinin birikimi sonucu oluşan, zengin bir kültürel mirasın son dönemlerini yaşamaktaydı. Bu zengin kültürel

4 Engin Özendes; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık*, İstanbul-1995, ss: 18-19.

5 Geniş bilgi için bkz: Veli Sevin; "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırmaları 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara-1989, ss: 451-500, Ertuğrul Danık; "Ortaçağda Harput Yüzey Araştırması 1997 Çalışmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara-1999, ss: 161-181, Afif Erzen; *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara-1992, ss: 15-17 ve Ertuğrul Danık; *Ortaçağ'da Harput*, Ankara-2001.

miras, bölgeye bu yüzyılda daha fazla ilgi gösteren Amerikan, Fransız, Alman ve İtalyan hükümetlerini de etkilemiştir[6]. Bu devletlerin kurdukları okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler ve kolejler ile birlikte, misyonerlik çalışmalarının merkezi durumuna gelen Harput, aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin de sosyal ve kültürel merkezi durumuna getirilmiştir. Yoğun bir şekilde basılan kitaplar, çıkarılan dergi ve gazeteler, yüzme havuzları ve tenis kortları, bugün bile Anadolu'nun birçok kentinde bulunmayan olgulardır.

Harput'un kendine özgü kültürel özellikleri içinde, 19. yüzyılda meydana gelen olaylar, bu zengin birikimin son karelerini oluşturacak nitelikteydi. Yaşanan bu hazin son, Harput kültürünün bir daha kuşaklar boyu devam etmeyecek öyküsünün de başlangıcını oluşturuyordu[7]. Bu dönem olaylarını en iyi belgeleyen fotoğrafçılığın, bu açıdan da önemi büyük olmuştur. Çünkü yok olan Harput askeri, sivil ve dini mimarisi ile birlikte, kültürel yapı, gelenek ve görenekler, etnik yapı, ticari yaşam vb. birçok konuda, bu dönemde çekilmiş sınırlı sayıdaki fotoğraflar, birer belge olarak bu olayları günümüze taşıyarak, dönemindeki günlere ışık tutmuştur.

Bu bağlamda Harput'ta ilk fotoğrafın ne zaman çekildiği tam olarak bilinmiyorsa da, Harput görsel tarihi açısından fotoğraf dışı önemli bir kaynağı, Elazığ'a 5 km. uzaklıkta, Harput'un 2 km. güneyinde kurulu bulunan; dönemin Hüseynik Karyesi, günümüzün Ulukent Mahallesi'ndeki bahçeli bir evde bulunmaktadır[8]. Bu gün Sedat Bey'e ait olan ve "Havuzbaşı Köşkü" olarak anılan ev, Ulukent Mahallesi'nin en ilgi çekici evlerinden biridir. Köşkün arka duvarında, barok süslemeli bir çeşme ile birlikte, hemen önünde çeşmeden akan suyu toplayan ufak bir havuz vardır. Küçük bir kanalla ufak havuzdan akan su, köşkün önündeki daha büyük bir havuza akar. Çeşmenin iki yanına yerleştirilen kafesli birer pencere dışında, iki yan duvara da birer sedir yaslanmıştır. Köşkün tavanına, çoğu geç dönem Osmanlı ahşap örnekleri gibi çıtalarla baklavalı bir kafes işlenmiş, tam ortaya ise, çok kenarlı bir göbek kompozisyonu içinde bir ayna yerleştirilmiştir.

Burada bizi asıl ilgilendiren, yan duvarlardan birinde boydan boya uzanan ve yer yer bozulmuş, sıva üzerine kara kalemle yapılmış Harput panoramasıdır. Bu çok önemli duvar resminin alt kenarındaki iki küçük çerçeve içinde Osmanlıca yazılar bulunmaktadır. Birinde, "aferin sad'a ferin irfanına Mir Ali" yazmaktadır. Bu eseri ilk tanıtan yayındaki fotoğrafta ise sağda üst tarafta yeni yazıyla imza gibi "Ali Miralaygil 1861-1939" ibaresi bulunduğu görülmektedir. Sonradan ilave edilmiş olması gerektiğini düşündüğümüz bu ibarenin, daha sonra silindiği anlaşılmaktadır.

6 Geniş bilgi için bkz: İlknur Polatkan; *Osmanlı Devletinde Yabancı Okullar*, Ankara-1987.

7 Harput'un son dönem olayları ve gelişmeleri ile kültürel ve sosyal yaşam hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İshak Sunguroğlu; *Harput Yollarında*, c: I-IV., İstanbul-1958/1962.

8 Geniş bilgi için bkz: Rüçhan Arık; *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, İstanbul-1976, ss: 97-99.

Panoramayı taçlandıran kale, Ulukent'e hakim kayalıklarda kurulu bulunan Harput kalesidir. Dağda ve yamaçlarında birbiri üstüne istiflenmiş, sıkışık ve yüksek yapılar topluluğu, kentin konutsal yoğunluk merkezini gösterirken, eteklerindeki bu yoğunluğu kuşatan harap duvarlar, Harput şehir surlarını göstermektedir. Sağda altta, derin bir vadi kenarında yer alan kubbeli ve iki minareli cami, Sara Hatun Camii ya da bir başka ünlü cami olmalıdır. İster tanımlanabilsin, ister tanımlanamasın, bütün bu yapılar Harput'un ilginç ve önemli yapıları olmalıdır. Bu kat kat yükselen apartman gibi yapı toplulukları, bugünkü Harput'un hüzün verici görünüşüne bakınca, yadırganıp, hayali tanımlamalar gibi gelse de, Harput'un 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarına ait fotoğraf ve kartpostallarına bakıldığında, yakın zamana kadar görkemli bir kent olduğu ve sanatçının bu tasvirinde bile ne kadar yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır.

K. S. Melikian

Ulukent'teki bu görsel malzeme bir yana, elimizde bulunan fotoğraflardan, ilk Harput fotoğrafçısının K. S. Melikian olduğunu görüyoruz[9]. Melikian'ın yaşam öyküsü , Harput tarihinin çok önemli bir kesitini içine aldığı için, özellikle üzerinde durulması gerekmektedir. 18 Nisan 1885 tarihinde Elazığ'ın Kesrik Mahallesi'nde doğan Khazar Sarkis Melikian, 1892 yılında okula gitmeye başlamış ve Kesrik, Yığıkı, Mezre (Elazığ'ın eski adı)'deki okullarda eğitimini sürdürmüştür. Zeka ve becerisiyle çevresinin dikkatini çeken Melikian, Harput'taki Amerikan Fırat Koleji'ne kaydedilmiş, özellikle resim derslerindeki başarısı ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Yaz tatillerinde çeşitli resimler yapan Melikian, yaptığı birbirinden güzel resimlerden dolayı okulunda bir çok ödül almış ve teşvik edilmiştir. Ödül aldığı bir resimde, mahallesinde yaşayan bir din büyüğünü resmetmiş ve bunun karşılığında bir cep saatiyle ödüllendirilmiştir. K. S. Melikian, bir süre sonra Fırat Koleji'nde yeni gelişen ve resimle ilgisi olan fotoğrafla tanışır ve yeteneğini bu defa okul gazetesinin fotoğraf stüdyosunda gösterir. "The Harput News" ve "Fırat" adlı[10] okul gazete ve bültenlerinde, gazetenin genel yayın yönetmeninin

9 K. S. Melikian'ın yaşamı hakkındaki bilgiler, kendisinin tuttuğu günlüğünden alınmış olup, günlüğün Ermenice'den çevirisini yapan Asdğig Haçaduryan ve Melissa Bilal'a teşekkür ediyorum.

10 Amerikalıların Harput'ta kurduğu Fırat Koleji bölgede batı kültürünün ve teknolojisinin de yayıcısı

THE HARPOOT NEWS.

HARPOOT, TURKEY IN ASIA, MAY, 1882.

THE NEWS.

This number, issued because some of the contents will hardly keep till our next regular issue in October, is, type-wise, the product of some months of growth. Friends will notice that our list of contributors has been enlarged.

—o—

HOLIDAY NOTES.

By Miss M. P. Wright.

Dear Friends:

I wish you might have looked in upon the College assembled for a lecture, Friday evening Dec. 24th, or upon any Friday evening of the term.

You could not but feel encouraged as you looked upon the intelligent faces of the young men.

To be sure, the surroundings are somewhat oriental. The students generally are in native costume. The boys leave their shoes in the vestibule, and, on entering, usually take seats upon the floor. The women, sitting upon benches at one side, wear the large sheet, or *charshaf*, thrown over the head, and held scrupulously together over the mouth. The girls cover head and mouth in the same way with large handkerchiefs of various colors.

But the spirit of the place is progressive — occidental, and when you see a handsome young Armenian in European costume rise, and hear him deliver with ease and propriety an address upon Martin Luther or Darwinism, the latter illustrated by crayon drawings beautifully done in colors upon the blackboard; or when the College boys unite in singing the anthem, "Jerusalem, my Glorious Home," or a song composed for the occasion by one of the Armenian teachers: — all in perfect time; and when you learn that the lecturers received their training in this College, and this music and these drawings are some of the fruits of collegiate training, you forget that you are in the sleepy Orient and exclaim, "We are moving!"

Perhaps you would have liked to look upon the missionaries scattered in various out-stations on Sunday, Dec. 25th. You would not have been cold, if you had attended the prayer meeting on a house-top in the village of Yertmunik. The weather is, thus far, very mild.

Monday the missionary circle spent a happy day together, and as all, excepting those detained by the work of teaching, had been off on long and wearisome tours, it was a reunion as well as a visit.

Let those imagine how we enjoyed reading "Snow-bound" together that afternoon, who have wandered far from New England homes, but still, moved by the magic of Whittier's lines,

> "Sit with him by the homestead hearth,
> And stretch the hands of memory forth
> To warm them at the wood-fire's blaze."

The evening was devoted to exercises the little ones could better appreciate, especially the unloading of a Christmas tree.

The mid-winter anniversaries of the Armenians come later than ours, so that our tree did duty both in the boys' and girls' departments. It seemed a marvel even for a Christmas tree to produce three such crops within a week; but, thanks to the bounty of thoughtful friends in America and to the labors of missionaries here, every student received some token of regard.

Where a gingham necktie, a box of paper collars, a paper of pins or one of the curiously made native tapers gives pleasure and is made useful, a Christmas tree is not necessarily an expensive luxury. Nevertheless it is so much of a novelty that one of the girls wrote to her father in a neighboring village, "We have had a Christmas tree brought from America for us."

All seemed very happy over it. May their happiness be reflected in the hearts of those who love and pray for Armenia College.

Harpoot, Jan. 6th, 1882.

—o—

A COMMUNION SABBATH.

By Mrs. H. N. Barnum.

Last Sabbath afternoon was one of more than ordinary interest to us on this side* of the city. The Lord's supper was to be administered, several persons were to be admitted to the church, and a little child was to be baptized.

After the opening services, the pastor requested that the little babe should now be brought for baptism. A dark-eyed woman in the back part of the church, with a colored handkerchief over her head, and partially covering her face, slowly made her way among the women, till she stood before the congregation with a beautiful babe in her arms.

Many eyes were turned towards her with peculiar interest, for she and her family were strangers among us. More than a year ago they came here from Koordistan, driven from home and friends by the severe famine, which made so many destitute, and here they found new friends, speaking a different language from their own, who ministered to their necessities† from time to time. Besides this, Koordistan is the missionary field of the churches, and every month a collection is taken up for carrying on the work in that region.

As the father was absent in another city, where he had gone to seek employment, one of the deacons, (whose name and character remind us of the apostle John), took the child from its mother, and held it up for baptism. It sounded somewhat strangely to hear

*The western side, where the missionaries reside and the College is located. Services are also regularly held in the central part of the city. Ed.

†Pastor Shimavonian made a home for them in his own house, and needed aid was the more willingly given, because they were ready to work and refused to beg.

yanında fotoğraf editörü olarak yetiştirilir. İşte bu yıllarda ilk Harput fotoğraflarını çektiği görülür.

1907 yılında Hacc için Kudüs'e gitmeye karar veren Melikian, her nedense oradan da Amerika'ya göç etmeyi planlar ve 23 Mart günü Harput'u terk ederek yola çıkar. Uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra, gemiyle Yafa limanından İskenderiye'ye, oradan da Amerika'ya göç eder. Aynı yıllarda Harput'tan Amerika'ya birçok Ermeni'nin yanısıra, çok sayıda Müslüman Türk de göç edecektir.

Fotoğrafçılık sanatını Amerika'da geçim için meslek haline getiren Melikian, 15 Mart 1909 tarihinde Massachusetts'te ilk stüdyosunu açar ve ölünceye kadar fotoğraf çeker. Stüdyosu ikinci ve üçüncü kuşak Melikianlar tarafından da fotoğrafhane olarak çalıştırılır. 1927 yılında Amerika Fotoğrafçılar Birliği/New England tarafından bir takdirname ile ödüllendirilir.

Güneşli günü bekleme
Bize güneş gerek değil,
Güneş gibi bir ışık var
Resmine parlaklık katar

Her türlü işlem yapılır
Resimler birbirine katılır,
Büyütülür, küçültülür
Unutma, adım Çakmak'tır[11]

Dert değil kar, dolu, rüzgar
Resimleriz her durumda,
Giyin, yarın Çakmak'a git
Olsa da vakit gece yarısı

Eski resim yenilerim
Yenisine renk veririm
Aklını yitirtmezsem
En azından şaşırtırım

olmuştur. Örneğin golf sahaları, tenis kortlarına kadar batılı bir yaşam tarzı bölgeye taşınmış ve okulun matbaasında bol miktarda kitap, dergi basılarak yoğun propaganda faaliyetinde bulunulmuştur. Okul matbaasında bulunan bir kısım baskı cihazları daha sonra Elazığ'da yayın hayatına başlayacak gazetelerde de kullanılmıştır. Elazığ'ın şu anda en eski mahalli gazetesi olarak yayın hayatını devam ettiren Turan gazetesinin ilk matbaa aleti de Amerikalıların Fırat Koleji'nden alınmıştır.

11 Çakmak, Melikian'ın halk arasındaki lakabıdır.

Gerekmez para, nakit
Gelin, damat ve de baba
Dosdoğru Çakmak'a

şeklindeki şiiri; Melikian'ın fotoğraf sanatı ve fotoğrafçılık konusundaki düşüncelerini ortaya koyması açısından oldukça ilginç bir belgedir.

Fotoğraf alanında zengin bir arşiv bırakan Melikian, çektiği tüm resimlere kendi isminin yer aldığı damgasını vurarak, adeta bir dönem Harput tarihinin görsel malzemelerinin hazırlayıcısı olmuştur. Fotoğraflarına güvenen Melikian, "benim çektiğim fotoğraflar adeta bir devrin sözcüsüdür. Fotoğraflarımda her şey anlatılmıştır, başka bir şey yazmaya ve söylemeye gerek bırakmaz" diyecek kadar da, iddialı bir fotoğrafçıdır.

Harput fotoğraf tarihinin önemli bir siması olan Melikian'ın bundan sonra yetişecek tüm Harputlu fotoğrafçıları etkilediği ve onların ilk ustası olarak Harput tarihinde özel bir yere sahip olduğu söylenebilir. Nitekim bu görüşümüzü doğrulayan bir diğer bilgi, özellikle 20. yüzyılın başında Elazığ'da yaşayan "Hayganoş Hanım" isimli bir Ermeni kadınının fotoğrafçılık yapmasıdır. İki kız kardeş olarak fotoğrafçılık yapan bu kadınların, özellikle düğünlerde ve özel günlerde fotoğraf çektikleri bilinmektedir. Hayganoş Hanım'ın Halep'ten getirdiği bir makinayla fotoğraf çektiği, o dönemi yaşayan yaşlı kadınlar tarafından ifade edilmektedir. Hayganoş Hanım'ın fotoğrafçılık dışında "Singer" marka bir dikiş makinasıyla nakış ve dikiş işleri de yaptığı bilinmektedir. Bu kadının, Hacı Ziya Bey Hamamı'nın karşısında bulunan babadan kalma iki katlı evinde uzun süre yaşadığı ve 1960'lı yılların başında Elazığ'ı terk ederek İstanbul'a yerleştiği söylenmektedir. Hayganoş Hanım'ın fotoğrafçılığa beraber başladığı ablası ise, fotoğrafçılığı bırakıp rahibe olarak çok iyi bir eğitim almıştır. Özellikle bir kadın olarak Hayganoş Hanım'ın fotoğrafçılık yapması, sahip olduğu kültürel birikim olarak, bu yıllardaki Harput kültürünün önemli bir göstergesidir[12].

Son yıllarda yurt dışında yapılan yayınlarda bol miktarda Harput fotoğrafları yer almıştır. Bu yayınlardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, Harput ve çevresinin, 19. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde köy köy fotoğraflandığı ortaya çıkmaktadır. Bu yayınlarda fotoğrafları yayınlanan Nchan H. Harpotian-Kevorkian, de Kharpet, 1894-1954 yılları arasında yaşamış ve Harput ile birlikte çevre köyleri fotoğraflamıştır. Daha sonra Fransa'ya göç eden Kevorkian, fotoğraflarını burada bulunan Ermeni derneklerine vererek yapılan yayınlarda kullanılmasını sağlamıştır. Kevorkian'ın fotoğraflarında, özellikle Harput ve çevre köyleri ile o dönemin insanları, meslekleri

12 Fotoğrafçı Hayganoş Hanım'la ilgili bilgi, Elazığ Yüksel Hamamı'nın sahibi olan 1923 doğumlu olup, halen sağ olan Nurettin Yüksel'den alınmıştır. Geniş bilgi için bkz: Mustafa Balaban; "Harput'tan Elazığ'a Fotoğrafın Tarihi Serüveni", *Bizim Külliye Dergisi*, No: 5, Elazığ-2000, ss: 31-33.

ve günlük yaşamın canlılığı fotoğraflanmıştır ki, sadece Ermeni nüfusunu döneminde yoğun olarak barındıran köy ve aile resimleriyle; Kevorkian arşivi, Harput'un görsel tarihi için önemli bir kaynak niteliğindedir.

Kevorkian'la birlikte aynı dönemlerde yaşayan Sivas-Zara doğumlu Sahag D. Hovannesyan (1899-1978) ile Paul G. Pabuçyan, de Thankouch (1899-1991) arşivleri, 20. yüzyılın başında Anadolu'nun fotoğraflanması ve zengin bir fotoğraf arşivinin oluşması açısından önemli bir kaynak durumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu'na ve Harput'a gezginler yoluyla ilk defa giren fotoğrafın kalıcı olma özelliği, birçok seyyah, araştırmacı, konsolos, misyoner vb. kişilerin de zengin fotoğraf arşıvlerini oluşturmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda her ne kadar Harput'un ilk fotoğrafçısı olarak K. S. Melikian'ın adını andıysak da, Melikian'ın bu mesleği Harput Amerikan Koleji'ndeki öğretmenlerinden ve okul atölyelerinde öğrendiğini düşündüğümüzde, Melikian'dan önce Harput'un görsel tarihini oluşturan isimler arasında, başkalarını da görebilmekteyiz. Özellikle dünyanın bir çok noktasındaki misyonerlik merkezlerinden ulaşan bilgi ve fotoğrafların yayınlandığı "American Board" misyonerlik örgütünün Boston'da yayınladığı *The Missionary Herald* adlı derginin çeşitli sayılarında gördüğümüz, Harput'a ilişkin fotoğraflar, Harput Amerikan Fırat Koleji görevlilerince fotoğraf makinasının kullanıldığını, çekilen fotoğrafların ise, Kolej'de oluşturulan bir atölyede kartı aktarılabildiğini ve buna ilişkin malzemenin de bulunduğunu göstermektedir.

C. H. Wheller'in "For Young People Euphrates College, Harput, Turkey", *The Missionary Herald*, 84/3, Boston-1888 adlı makalesindeki "Fırat Koleji erkek öğrencilerinin bir kısmı" ile "Kolej'in kız öğrencilerinden bir kısmı öğretmenleriyle beraber" alt yazılı resimler; *Turkey and the American Atrocities* (New York-1896) adlı kitabın 156. sayfasındaki "Şehroz Mahallesi ve Kayabaşı"nı gösteren resim, James L. Barton'un "Euphrates College Harpoot, Turkey", *The Missionary Herald*, 95/2, Boston-1899 adlı makalesindeki "Harput Amerikan misyonundan bir görünüm" ile "Fırat Koleji'nin erkek temsilcilerinden bazıları" alt yazılı resimler, Herman N. Barnum'un "Forty Years in Harpoot, Eastern Turkey", *The Missionary Herald*, 95/10, Boston-1899 adlı makalesindeki kendi resmi, yine Herman N. Barnum'un "The New Euphrates College", *The Missionary Herald*, 99/1, Boston-1903 adlı makalesindeki "Harput Amerikan misyonunun 1895 yılındaki olaylardan sonra yeniden yapılan binaları" alt yazılı resmi, Edward F. Carey'in "The Eastern Turkey Theological Seminary at Harpoot", *The Missionary Herald*, 102/8, Boston-1906 adlı makalesindeki "Harput Amerikan Teoloji Okulu'nun 1906 yılı mezunları" alt başlıklı resim, William E. Strong'un *The Story of the American Board*, Boston-1910 adlı kitaptaki misyoner çalışmalarının Türkiye ayağının anlatıldığı XI. bölüm 407. sayfadaki "Harput'ta kurulu Amerikan Tracy Rigs Hastanesi'ndeki bir ameliyat görüntüsü", Henry H. Rigs'in "The

Religion of the Dersim Kurds", *The Missionary Rewiev of the World*, 1911 adlı makalesindeki "Dersim Kürtleri Harput misyonunda", "Dersim Kürtlerinin bağlılık töreni", "Yaşlı peder İbrahim gibi yolculara hoş geldiniz demeye gelen bir Kürt", "Bir Kürdü evinde ziyaret eden bir misyoner", "Yukarı Fırat'ta kullanılan bir tekne" ve "Bir Hıristiyan Kürdü" alt yazılı resimler, Harput'taki Amerikan Protestan misyonunun çalışmalarını fotoğraflarla desteklediğini gösterir önemli belgelerdir.

Misyon çalışmaları dışında, zaman zaman bölgeyi gezen seyyahların, fotoğraf çekimleri yaptıklarını da görmek mümkündür. Sınırlı sayıda yapılan bu çalışmalardan; Xavier Hommaire del Hell adlı seyyahla birlikte Türkiye ve İran gezisine katılıp, çeşitli bölgelerle birlikte 2-4 Ekim 1847'de Harput'ta bulunan Jules Laurens, Harput manzaraları ile Harput'ta kullanılan kimi eşyalara ilişkin resim çalışmalarında bulunmuştur[13]

1898'de Van/Toprakkale'de kazılara başlayan ancak, umduğunu bulamayınca Doğu Anadolu bölgesinde özellikle Urartu eserleri üzerinde araştırmalara başlayan C. F. Lehmann-Haupt'un "Bericht über von ihm Erledigten Abschnitt Rovanduz bis Alasgert April 1899", *Zeitschrift für Ethnologie*, 31, 1899, ss: 586-614 ile "Unsere Aufgabe War die Erforschung Urartu-Chaldia'sdes Reiches von Van", *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, 1900, ss: 33-66 ve "Neugefundene Menuas-Inschriften", *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, 1900, ss: 572-576 isimli makalelerinde, Harput merkezden çok yakın bölgelerdeki arkeolojik yerleşme ve anıtlara ilişkin fotoğraf ve gravürler bulunmaktadır. Aynı yazarın 1910'da Berlin'de yayınlanan *Armenian Einst und Jetzt* adlı çalışmasının I. cildinde çeşitli bölgelerin yanısıra, Mazgirt Kaleköy Kalesi (s: 469), Mazgirt Kaleköy yazıtı (s: 471), Harput kaya kabartması (s: 476) ve Kesrik yazıtı (s: 478) fotoğrafı ile birlikte Palu (s: 466), Harput Sinabud Mahallesi (s: 473), Kömürhan (s: 480), İzoli ve Pirot Höyük (s: 481) gravürleri yayınlanır.

Aynı yıllarda Harput'a gelen ve en az Lehmann-Haupt kadar arkeolojik gözlemlerde bulunan bir diğer seyyah ise E. Huntington'dur. Gerek Genefik Kalesi'nin, gerekse Harput'taki Urartu izlerinin resimlerle belgelenmesi onun ilk çalışmaları arasında sayılabilir. Huntington, Harput İç Kale'de bulunan kalıntıları ve bunların Urartular ile olan bağlantısını, dönemin moda deyimi ile "Chaldische Terrasen auf der Burg von Charput" şeklinde tanımlarken Murat nehri boyunca kelekle yaptığı yolculukları ve bu yolculuk boyunca tesbit edip belgelediği Urartu merkezlerine ait kimi fotoğrafları "Armenische Alterthümer", *Zeitschrift für Ethnologie*, 32, 1900, ss: 140-152 ve "Weitene Berichte über Forschungen in Armenian und Commagene, *Zeitschrift für Ethnologie*, 33, 1901, ss: 173-209 adlı makalelerinde yayınlar.

---

13 Söz konusu çalışmalar için bkz: *Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu/Le Voyage de Jules Laurens en Turquie*, (Ed. Münevver Emiroğlu), İstanbul-1998.

Lehmann-Haupt ve Huntington'un hemen ardından Doğu Anadolu ile birlikteHarput'a uğrayan seyyahlardan Max von Berchem ise "Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekir", *Materialien zur Alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, (ed: C. F. Lehmann-Haupt), Berlin-1906, ss: 142-146 adlı çalışmasında ilk defa Harput Ulu Camii'nin vergi kitabesini yayınlar.

Bütün bu çalışmalar ışığında, ister seyyah, ister misyon görevlileri olsun, Harput'un görsel tarihine ilişkin ilk bilgiler Jules Laurens'in 1847 yılına ait çizimleri olup, Harput fotoğraf tarihinin ya da başka bir deyimle, meslek olarak Harput fotoğrafçılığının ilk temsilcisinin, Khazar Sarkis Melikian olduğunu görmekteyiz.

Abstract

Harput's visual history begins with the drawings of Jules Laurent produced in the heyday of the town during the 19th century. There comes the Harput panorama drawn in a house in the Ulukent district. With the invention of the camera, a new page opens. At the beginning of the 19th century, the Harput American College graduate Melikian took many photographs, documenting the physical landscape of Harput. Also important are the photos taken by Hayganoş Hanım and other photos by several travelers and researchers, which form an important body of evidence for the study of Harput.

Keywords

Harput, K. S. Melikian, Hayganoş Hanım, Harput American College.